

Jaarboek
Parlementaire Geschiedenis
2008

Het feest van de democratie

Rituelen, symbolen
en tradities



Boom

Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008

Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities

Jaarboek
Parlementaire Geschiedenis
2008

Het feest van de democratie

Rituelen, symbolen en tradities

Redactie:
C.C. van Baalen
A.S. Bos
W. Breedveld
M.H.C.H. Leenders
J.J.M. Ramakers
W.P. Secker

Centrum voor Parlementaire Geschiedenis,
Nijmegen

Boom – Amsterdam

Foto omslag: ANP – Robin Utrecht

Omslag en binnenwerk: Bureau Wim Zaat / Drukkerij Van Marle, Moerkapelle

Druk en afwerking: AD-Druk, Zeist

© 2008 Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 8506 645 3

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Ten geleide	7
Artikelen	9
<i>Henk te Velde</i> , Het feest van de democratie in Nederland. De traditie van parlementaire vertegenwoordiging	11
<i>Carla van Baalen en Jan Ramakers</i> , Prinsjesdag: 'De eenige politieke feestdag die ons volk kent'	27
<i>Ron de Jong en Jasper Loots</i> , Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946	47
<i>Carla van Baalen en Anne Bos</i> , In vergadering bijeen. Rituelen, symbolen, tradities en gebruiken in de Tweede Kamer	61
<i>Carla Hoetink en Erie Tanja</i> , 'Een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer.' Omgevingsfactoren en debatscultuur in de Tweede Kamer	77
<i>Teun Lagas</i> , De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen. Waarom huisvest de Kamer de leden niet weer door elkaar?	91
Spraakmakend debat	99
<i>Marij Leenders</i> , Het Fitna-debat. Spanning tussen elementaire rechten	101
Egodocumenten/bronnen	113
<i>Farshad Bashir</i> , Het dagboek van het jongste Kamerlid	115
Herinneringen/necrologie	121
<i>Marcel van Lieshout</i> , Een innemend buitenbeentje. Schelto Patijn (1936-2007)	123
<i>J.L. Heldring</i> , Doorgebroken 'Europeaan'. Connie Patijn (1908-2007)	127
<i>Willem Breedveld</i> , Voor de duvel niet bang. In memoriam Henk Vredeling (1924-2007)	131
<i>Hans van Mierlo</i> , Altijd een lichtstraal. Aad Nuis (1933-2007)	135
<i>Jacques Wallage</i> , Bij de dood van Thijs Wöltgens (1943-2008)	139

Parlementaire kroniek	143
<i>Charlotte Brand</i> , Het parlementaire jaar 2007-2008	145
Recensies	163
<i>Erie Tanja</i> , Desacralisering van de 'pacificatie-premier'	165
<i>Casper Kirkels</i> , Tussen erkenning en rehabilitatie van een sfinx	166
<i>Doeko Bosscher</i> , Dromer en doordouwer	168
<i>Marij Leenders</i> , 'We are here, because you were there'	170
<i>Ineke Secker</i> , Van traditie tot gezag, van gezag tot traditie	173
<i>Patrick van Schie</i> , Vrij zwevend: de positie van de vrijzinnig-democraten	175
<i>Gerard Visscher</i> , Ook zonder rood weinig verandering van kleur	177
<i>Renier van de Giessen</i> , De politicus als mens	180
<i>Jan Jacob van Dijk</i> , Was Van Agt de eerste en enige echte populist?	183
Signalementen	187
<i>Anne Bos en Jan Ramakers</i> , Gesignaleerd	189
Over de auteurs en de redactie	191

Ten geleide

Voor u ligt de tiende aflevering van het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*. Dit jubileum was voor de redactie reden om het jaarboek te wijden aan een feestelijk thema: 'het feest van de democratie'. Als de Nederlandse democratie een feest is, wat zij volgens de redactie zou moeten zijn, hoe wordt dat feest dan gevierd? Het gaat dan niet zozeer om de politieke inhoud, om het formele besluitvormingsproces, maar om het politiek gedrag, om de vormen en de regels, de rituelen en symbolen, delen van de politieke cultuur die op zichzelf ook betekenisvol zijn.

In een inleidend artikel stelt historicus *Henk te Velde* de vraag waarom het belangrijk is daar aandacht aan te besteden én hij vraagt zich af waarom we in Nederland, vergeleken met andere democratieën, zo weinig op hebben met politieke rituelen en feesten.

Dat het op dit vlak niet alleen maar kommer en kwel is, laten *Carla van Baalen* en *Jan Ramakers* zien in een artikel over Prinsjesdag, het Nederlandse politieke feest bij uitstek. Maar is het, gelet op de prominente rol van het vorstelijke staatshoofd op deze dag, ook wel een echt feest van de democratie, of is het meer dan dat? En hoe zag en ziet dat feest er dan uit, en wat is de betekenis ervan?

Is Prinsjesdag wel degelijk een spectaculair feest, een andere dag die de potentie had om uit te groeien tot een groot politiek feest, verkiezingsdag, is dat nooit geworden. *Ron de Jong* en *Jasper Loots* laten zien dat daar in de eeuw tussen 1848 en 1946 verschillende redenen voor waren. Zo werd (erkenning van de) verdeeldheid van de natie (immers de ratio achter verkiezingen) niet altijd als iets positiefs opgevat en zou een verkiezingsfeest moeilijk bedwingbare hartstochten kunnen oproepen die een terugkeer naar de politieke orde van de dag na de verkiezingsstrijd in de weg stonden.

Carla van Baalen en *Anne Bos* verbleven enige tijd in de Tweede Kamer om de rituelen en symbolen, de tradities en gebruiken die het Kamerwerk omgeven, te observeren en zo mogelijk te verklaren. Hoewel zich onder de oppervlakte allerlei zaken lijken af te spelen die voor de buitenstaander moeilijk zijn te duiden, is het wel duidelijk dat het feest van de democratie in de vergaderzaal van de Tweede Kamer op een sobere manier wordt gevierd.

Carla Hoetink en *Erie Tanja* laten zien hoe een van de belangrijkste elementen van het feest van de democratie, de debatkultuur in de Tweede Kamer, wordt beïnvloed door omgevingsfactoren, door de inrichting van de 'feestzaal'. De inrichting van de vergaderzaal lijkt zelfs bewuste tekenen te dragen van de gewenste debatkultuur.

Teun Lagas ten slotte laat zien hoe het parlamentsgebouw in zijn geheel de viering van het feest van de democratie beïnvloedt, al relativeert hij de invloed van de architect en zijn product op het feest wel degelijk. In die zin is zijn conclusie geruststellend: de feestgangers bepalen uiteindelijk toch vooral zélf hoe de sfeer is op het feest van de democratie!

In een nieuwe rubriek presenteert *Marij Leenders* dit jaar voor het eerst een van de opmerkelijkste debatten van het afgelopen parlementaire werkjaar: het debat over de film *Fitna* van Geert Wilders. Zij focust hierbij minder op de vraag wie er in het debat nu 'loog', minister van Justitie Hirsch Ballin of het Kamerlid, maar meer op het conflict tussen twee essentiële democratische rechten: de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst. Uiteraard zou dit probleem ook aan de orde zijn gekomen in het interview met Wilders dat de redacteurs *Carla van Baalen* en *Anne Bos* met de pvv-leider hadden gepland. Helaas trok Wilders zijn toezegging voor een interview twee dagen voordat dit zou plaatsvinden in.

In de rubriek 'Egodocumenten' wordt een kort dagboek gepubliceerd van *Farshad Bashir* (sp), het jongste lid van de Tweede Kamer, die verslag uitbrengt van enkele politieke rituelen waaraan hij als jong Kamerlid deelnam.

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* is een uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Het *Jaarboek* wil in zo breed mogelijke kring belangstelling wekken voor de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Het probeert dit te bereiken door naast wetenschappelijke ook opiniërende artikelen op te nemen, alsmede boekbesprekingen, een kroniek van het afgelopen parlementaire jaar, egodocumenten en herinneringen aan onlangs overleden prominente politici. Doorgaans liggen actuele thema's of gebeurtenissen ten grondslag aan de onderwerpskeuze van de historische artikelen. In het *Jaarboek* komen niet alleen wetenschappers aan het woord, maar ook journalisten en (oud-)politici. In alle bijdragen is het Nederlandse parlement in een nabij of ver verleden uitgangspunt van beschouwing; zijn positie en handelen sinds de opkomst van het parlementaire stelsel in 1848 staat steeds centraal.

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* kwam mede tot stand dankzij de steun van het bestuur van de Stichting Parlementaire Geschiedenis (mr. Th.C. de Graaf, dr. G.A.M. Beekelaar, mr. S. van Haersma Buma, drs. P. Kalma, prof. dr. U. Rosenthal en drs. A. Slob) en de wetenschappelijke raad (prof. dr. R.A.M. Aerts, prof. dr. J.Th.J. van den Berg, prof. mr. C.A.J.M. Kortmann en dr. G. Voerman) die de Stichting, het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en de redactie met waardevolle adviezen terzijde stond. Onze dank gaat tevens uit naar Petra Molenaar die de illustraties verzorgde.

Carla van Baalen
Anne Bos
Willem Breedveld
Marij Leenders
Jan Ramakers
Ineke Secker

Artikelen

Het feest van de democratie in Nederland

De traditie van parlementaire vertegenwoordiging

Henk te Velde

Vroeger was de derde dinsdag in september de officiële opening van het parlementaire jaar. Prinsjesdag staat nog steeds aan het begin van het parlementaire jaar, maar nu dat niet meer officieel wordt afgesloten, hoeft het ook niet meer te worden geopend. Tegenwoordig wordt het parlementaire jaar wel informeel afgesloten met een barbecue op het Binnenhof, dit jaar op initiatief van de Partij voor de Dieren ook nog met een vegetarische versie op het Buitenhof. Het formele ritueel aan het begin, het informele feestje aan het einde, horen ritueel en feest wel bij het eigenlijke politieke werk? Voordat we beginnen met het echte werk, nadat we daarmee klaar zijn, is dat de plaats voor deze zaken? Het is in ieder geval lange tijd de houding van de wetenschap geweest die zich er niet erg om bekommerde. Politieke geschiedenis hield zich vooral bezig met het formele besluitvormingsproces en daar hoorden geen feestjes bij. Dat die tegenwoordig toch bij de politieke geschiedenis horen vergt een betoog, en daarmee zal ik beginnen. Dat is in het bijzonder nodig in Nederland waar we zo weinig aan politieke rituelen en feesten doen en er zo weinig mee op hebben. In zekere zin kent de Nederlandse politiek dus weinig overbodige franje. Op een andere manier beschouwd is aankleding echter onvermijdelijk en is die meer dan buitenkant alleen. Aandacht daarvoor gold in de Nederlandse parlementaire traditie in de regel als onnodig en ongewenst, maar ik zal laten zien dat die aandacht zowel maatschappelijk als wetenschappelijk ook belangrijke voordelen heeft.

Politieke geschiedenis, cultuur en macht

Volgens een bekende omschrijving – een boektitel uit de jaren dertig van de Amerikaanse politicoloog Harold Lasswell – gaat het in de politiek om de vraag ‘who gets what, when, how’. Voor de verdeling van de spreekwoordelijke koek is essentieel wie de politieke macht heeft om te bepalen wie wat krijgt en hoe dat gebeurt. Nauwkeurige analyse is nodig van wie er aan de touwtjes trekt in besluitvormingsprocessen. Ook is van belang te weten volgens welke formele regels dat gaat. Aan beide zaken heeft de politieke geschiedenis dan ook altijd veel tijd besteed, zeker de parlementaire geschiedenis die daar deel van uitmaakt. In de loop van de twintigste eeuw is echter steeds duidelijker geworden dat op die manier maar een deel was te achterhalen van waar het in de maatschappij om gaat. Economie, samenleving, cultuur, ze ondergingen allemaal de invloed van de politiek, maar ze volgden ook een eigen ontwikkeling en van daaruit leek de formele politiek vaak maar van oppervlakkige betekenis.

Nu was dat op het eerste gezicht voor de politieke geschiedenis niet zo erg: waarom zou die niet als deeldiscipline kunnen functioneren naast allerlei andere deeldisciplines, zoals sociaaleconomische en cultuurgeschiedenis? Om twee redenen was dit zo simpel niet. Ten eerste had de politieke geschiedenis als een soort moederdiscipline altijd de pretentie gehad

een algemeen en synthetiserend verhaal te kunnen vertellen dat voor de geschiedenis als geheel cruciaal was. Nog belangrijker was, ten tweede, dat de praktijk en het begrip ‘politiek’ problematisch werden. Als politiek over macht en machtsverdeling ging, lag de kern daarvan dan (nog) wel in de daarvoor bestemde formele organen? Was de formele politiek meer dan krassen op de rots van de tijd, ging het om meer dan incidenten en oppervlakkige opwindings? En zelfs als men naar de besluitvormingsprocessen van de korte termijn bleef zoeken, werden dan de echte beslissingen niet op andere plekken in de maatschappij genomen? Op de vraag wat politiek is bleken veel antwoorden mogelijk. Voor politicologen was het antwoord dat het ging om de activiteiten in het daarvoor bestemde domein van regering, parlement en partijen maar één naast vele andere die meestal de machtsvraag en de verdelingsmechanismen in het algemeen centraal stelden.¹ Overigens houdt de politicologie zich net als de politieke geschiedenis in de praktijk wel vooral met de formele politiek bezig.

Hoe dan ook lagen hier vragen die de positie van de politieke geschiedenis ondergroeven en de klassieke vorm van het vak verkeerde in de jaren zeventig en tachtig dan ook niet in een blakende vorm. In zijn afscheidsrede als hoogleraar geschiedenis merkte Ernst Kossmann in 1987 over de stand van de politieke geschiedenis op: ‘Wie in Den Haag op zoek naar het centrum van de macht gaat zal tot het einde van zijn dagen door de wandelgangen blijven dwalen.’² De conclusie was dat zowel de politiek zelf als het vak politieke geschiedenis in crisis verkeerde. Wat was nog het object van het vak? Juist deze vraag lag echter al op dat moment aan de basis van de renaissance van de politieke geschiedenis die zich voor een deel ging omvormen tot geschiedenis van de politiek. De politieke geschiedenis in het algemeen en de parlementaire geschiedenis in het bijzonder hadden zich tot dan toe vooral op de politieke gebeurtenissen als zodanig geconcentreerd en de context vaak als gegeven beschouwd. Nu stond het verschijnsel politiek zelf weer in de aandacht van historici, de structuur van de politiek, de regels die er golden, de relatie tussen het formele domein en de wereld daaromheen, de relaties tussen politieke geschiedenis in engere zin en sociale of cultuurgeschiedenis.

De renaissance van de politieke geschiedenis manifesteerde zich niet in de laatste plaats in de studie van politieke rituelen en feesten. Er ontstond een versterkt besef dat politiek in formele zin in kaders plaatsvindt die voortdurend moeten worden onderhouden. Juist in crisissituaties kunnen dan rituelen en feesten de kaders van het politieke domein mede vormgeven. Wie wilde begrijpen hoe politieke macht tot stand kwam, kon dus niet om de cultuur heen. Feesten gaven de Franse Revolutie vorm, in feesten drukte die Revolutie zich uit. En de democratisering van de politiek in bijvoorbeeld Groot-Brittannië ging gepaard met een toenemende ritualisering van de monarchie als een spectaculair instrument om de nieuwe burgers een zichtbaar beeld te geven van het machtscentrum.

Dit zijn slechts de bekendste voorbeelden³, maar ze zijn voldoende om duidelijk te maken dat de aandacht voor culturele aspecten van de politiek geen afscheid van machtsvragen betekende, integendeel. De betrokken historici waren juist bij hun onderwerp gekomen vanuit de overtuiging dat de traditionele politieke geschiedenis veel verborgen machtsvragen liet liggen. Politieke geschiedenis moest zich niet gaan beperken tot studie van culturele aspecten – dat betoogde ook niemand – maar voor goed begrip van het kader dat de machtsvorming bepaalde was studie van culturele vragen onontbeerlijk. Vormgeving was een onlosmakelijk onderdeel van macht, zonder vormgeving bestond macht niet werkelijk.

Een volgende stap was dat de nieuwe benadering zich niet meer beperkte tot het ontdekken van het politieke element in culturele verschijnselen, maar ook het culturele element van

politieke verschijnselen ging onderzoeken: niet meer alleen de feesten van de Revolutie of rond de monarchie, maar ook het feestelijke, het rituele, het culturele van politiek en parlement. Het parlement bleek zich goed voor een dergelijke benadering te lenen.⁴ Het parlement is een microcosmos, een eigen wereld met eigen regels, formeel en informeel, die bijvoorbeeld politiek antropologen zinvol konden analyseren.⁵ Het parlementaire debat is niet vrijblijvend, het is een spel waar het werkelijk om de knikkers draait, maar zonder regels kan het niet worden gespeeld. De historicus Johan Huizinga dacht in de jaren dertig dat parlementen om die reden eigenlijk een aristocratische cultuur eisten en verklaarde de crisis van het parlementarisme uit het oprukken van de halfontwikkelde massa's.⁶

Dit was het standpunt van een conservatieve cultuurcriticus, maar Huizinga wees wel op een spanning in het parlementaire stelsel die tot vandaag voelbaar is en die goed geanalyseerd kan worden vanuit een culturele benadering: de spanning tussen het 'democratische' en het 'aristocratische' aspect van ieder vertegenwoordigend stelsel, oftewel het democratische en het parlementaire van de parlementaire democratie.⁷ Verkiezingen, de rol van de media en de betrokkenheid van het publiek maken duidelijk dat de bevolking letterlijk het laatste woord heeft in de parlementaire politiek: bij de eerstvolgende verkiezingen kan iedereen worden weggestemd. Tegelijk is deze invloed maar betrekkelijk. Verkiezingen leiden altijd tot de keuze van een elite, want elite betekent letterlijk: uitverkozen. In het stemhokje wil iedereen de beste kandidaat kiezen, volgens welk criterium dan ook. Uitverkiezing van de besten, althans de best beschikbare kandidaten, dat is het doel en dat is 'aristocratie' (letterlijk immers regering door de besten) als deze kandidaat vervolgens aan de regering komt.

Parlement, aristocratie en retorica

In de negentiende eeuw, de klassieke tijd van het parlementarisme, toen een klein groepje kiesgerechtigden het 'democratische' element vormde in een constitutioneel stelsel waarin het parlement in landen als Groot-Brittannië en (deels) Frankrijk, België en Nederland domineerde, was het parlementair stelsel meer dan men zich vaak realiseert letterlijk een aristocratische zaak, een zaak van de adel. Niet alleen bestonden er adelskamers in de vorm van het House of Lords in Groot-Brittannië, de Chambre des Pairs in Frankrijk, de Senaat in België en de Eerste Kamer in Nederland (de laatste twee trouwens vooral een bezitsaristocratie waarvoor de zeer beperkte verkiesbaarheid aan de hand van belastingafdrachten werd vastgesteld), maar ook de respectievelijke lagerhuizen bevatten in de praktijk een groot contingent aan adel.

Dat gold vooral voor Groot-Brittannië en Frankrijk, de kernlanden van het parlementaire stelsel. Beide landen golden als voorbeeld en model waaraan de andere landen zich spiegelde. Het Nederlandse stelsel heeft niet veel origineels, het is in feite een navolging van deze twee modellen. Dat Westminster niet alleen aan de Britse kant van het Kanaal gold als de 'mother of parliaments' is wel bekend, de invloed van het Franse model is wat vergeten geraakt doordat de Franse politiek vanaf het einde van de negentiende eeuw in Nederland en elders een slechte naam had en het gaullistische presidentiële stelsel lange tijd hier voor amper democratisch doorging. Maar daaraan ging in de eerste helft van de negentiende eeuw een succesvol parlementair regime vooraf dat het door de Revolutie in diskrediet gebrachte vertegenwoordigende stelsel een nieuwe basis gaf. Zo konden vanuit Frankrijk noties als links en rechts in de politiek, de vorm van het parlement als halve maan, het verschijnsel van een

reglement van orde, de praktijk van stenografie en veel meer geëxporteerd worden. Parlementen op het continent van Europa hebben in de praktijk Frankrijk meer nagevolgd dan Groot-Brittannië dat met zijn lange parlementaire geschiedenis en ongeschreven grondwet en ongeschreven reglement zo'n andere ontwikkeling had gekend dan de landen die alle de Franse Revolutie hadden doorgemaakt.

Hoe dit ook zij, het is in ieder geval duidelijk dat Nederland het moderne parlementaire systeem niet heeft uitgevonden. Parlementen ontwikkelden zich niet in een isolement, parlementariërs hebben altijd over de grenzen gekeken voor inspiratie. Ze benadrukten daarbij wel altijd het nationale karakter van hun instelling. Stel je voor dat de indruk zou ontstaan dat hun parlement slechts een slap aftreksel zou zijn van een buitenlands voorbeeld! Voor de nationalistische negentiende eeuw was dat een schrikbeeld. Bovendien moest in de eeuw na de Franse Revolutie telkens benadrukt worden hoezeer de politiek zich liet inspireren door oude nationale tradities in plaats van op een revolutionaire manier iets nieuws uit te vinden. Zo kwam het dat Nederland de naam Staten-Generaal heeft behouden, terwijl de instelling die tijdens de Republiek zo heette bar weinig gemeen had met wat sinds het begin van de negentiende eeuw met dat woord werd aangeduid.

Niet alleen kende Nederland voor 1795 geen parlement in moderne zin, dat wil zeggen gebaseerd op individuele verkiezingen en zonder last of ruggespraak voor de leden, maar bovendien was de Staten-Generaal in feite een soort bestuurlijk comité, samengesteld uit vertegenwoordigers van de Provinciale Staten, door omvang en deels ook takenpakket beter vergelijkbaar met onze huidige ministerraad dan met het huidige parlement. Het is geen toeval dat de ministerraad, maar bij lange na niet de Kamer, tegenwoordig kan vergaderen in de Trêveszaal, de ontvangstzaal voor chique bijeenkomsten van de Staten-Generaal die normaal in een onaanzienlijker en zelfs nog iets kleiner ruimte vergaderde. Toen de Nationale Vergadering in 1796 als het eerste moderne Nederlandse parlement aan het Binnenhof bijeenkwam, moest ze uitwijken naar een veel grotere zaal, de balzaal van de stadhouder die enige tijd daarvoor gereed was gekomen. De zaal waar tegenwoordig de Eerste Kamer in vergadert is die van de Staten van Holland geweest, waaruit blijkt dat de Provinciale Staten in ieder geval qua omvang beter vergelijkbaar waren met een modern parlement.

De continuïteit in naam was wel effectief. Nog in 1964 brachten historici een, overigens nog steeds goed bruikbaar, gedenkboek uit over vijfhonderd jaar Staten-Generaal. Daarin werd de discontinuïteit in functies niet ontkend, maar alleen al het feit dat opstellen over 'de Staten-Generaal' in één band bijeengebracht werden, bevestigde onwillekeurig het idee dat er toch een vorm van continuïteit was.⁸ Iets van continuïteit was er ook wel, maar dan niet zozeer in de zuiver parlementaire aspecten van de Staten-Generaal of in de institutie zelf als wel in wat men een bestuurlijke manier van opereren zou kunnen noemen. Dat blijkt bij vergelijking met het Franse parlement en met Groot-Brittannië waar al in de achttiende eeuw een modern parlement bestond.

Het Britse parlement had zich ontwikkeld als een in wezen aristocratisch orgaan van verzet tegen een dominante monarchie. Het steunde nadrukkelijk op de cultuur van de adel en maakte als vanzelf deel uit van de *London season*, het geheel aan culturele, culinaire en sociale activiteiten waarmee de Engelse elite zich bezighield zolang het parlement zitting had.⁹ Tot het einde van de achttiende eeuw was de (officieel trouwens niet bestaande) openbaarheid van het Britse parlement gebaseerd op de rol die het speelde in de aristocratische wereld. In de aristocratie was de parlementaire politiek het gesprek van de dag, zeker in ver-

kiezingstijd, maar ook daarbuiten. De grote parlementaire redenaars werden bewonderd en politiek en cultuur waren onlosmakelijk met elkaar verbonden in de waardering en kennis van parlementaire tradities. Enerzijds was de armslag van het parlement gering, want het deed nog nauwelijks aan wetgeving en berustte op een zeer beperkt kiesrecht, anderzijds nam het een zeer grote plaats in in het leven van de aristocratische elite. De positie van de adel werd er verdedigd, het prestige van veel leden van de elite stond er op het spel en voor betrokkenen was het parlementaire debat ook een verfijnd spel dat men graag speelde. Toen in de negentiende eeuw de last van wetgeving toenam, nam ook de druk toe om efficiënt te gaan werken en een werkelijke volksvertegenwoordiging te worden. De veranderingen versterkten echter alleen nog maar de eigenaardige cultuur in en rond het House of Commons, dat de *best club of London* werd genoemd. Het belang hiervan voor de betekenis van het parlement was moeilijk te overschatten, merkte rond 1900 Josef Redlich op, een gezaghebbende Oostenrijkse kenner van het House of Commons die begreep dat men dit niet gemakkelijk zou begrijpen in landen waar zo iets niet bestond.¹⁰

De Chambre des Députés in Parijs, het andere model, ontwikkelde zich vanaf 1814 snel tot een gezaghebbend instituut dat alle aandacht van de elite tot zich trok.¹¹ De Revolutie had de Franse adel geschokt, maar net als in Groot-Brittannië was het parlement ook in Frankrijk toch een aristocratische wereld. Het prestige van de Chambre werd voor een belangrijk deel bepaald door het adellijke publiek dat de publieke tribune bevolkte en de vooral adellijke Parijse salons waar de parlementaire politiek het gesprek van de dag was. Het parlement was een politieke factor van betekenis, die zelfs conservatieven al snel leerden gebruiken, én een bron van vermaak en cultuur. Beide aspecten hingen samen: het werd pas een machtsfactor door de grote publieke belangstelling, vooral door de belangstelling van de elite, en het was interessant omdat het spektakel van de grote redes, de incidenten en het rumoer waarin de Franse politiek uitblonk, niet vrijblijvend waren maar de politiek werkelijk bepaalden. Juist bij belangrijke debatten was de publieke tribune afgeladen. Net als in Groot-Brittannië bewezen politici hun kracht als grote redenaars in het parlement. Ze moesten tonen dat ze het publiek niet alleen konden overtuigen, maar ook konden raken. Publieke politiek was allereerst parlementaire politiek. Buiten het parlement werd het publiek hooguit in verkiezingstijd toegesproken, het parlement was de plaats waar men de zaken regelde maar ook zijn retorische gaven toonde. Deze gaven stonden hoog aangeschreven en ze hadden politiek gewicht – de grote Franse en Britse staatslieden van de negentiende eeuw waren in de regel ook goede sprekers.

Overtuigen, niet ontroeren. Parlement zonder uitstraling maar voorbeeldige democratie?

Dit alles speelde zich af in een tijd waarin het parlementaire stelsel nog volop in ontwikkeling was en volledige democratie door het beperkte kiesrecht nog niet binnen bereik. In Frankrijk volgde na de revolutie van 1848 het autoritaire keizerrijk van Napoleon de Derde en na 1870 de Derde Republiek met volledig mannenkiesrecht. In Groot-Brittannië volgden in de jaren zestig en tachtig kiesrechtuitbreidingen die de gedaante van de politiek veranderden. Toch bleef de oorspronkelijke kleur van het parlement in beide landen herkenbaar. Die kleur verschilde van de Nederlandse.

In dezelfde jaren als in Frankrijk kwam ook in Nederland een modern parlement tot stand – in beide landen was de val van Napoleon er een voorwaarde voor. Evenals in Frankrijk

werd in Nederland – aanvankelijk samen met België in het Verenigd Koninkrijk (1815-1830) – in navolging van Groot-Brittannië een tweekamerstelsel ingevoerd. Terwijl echter in Frankrijk meteen enorme polarisatie uitbrak, bleef het in Nederland erg rustig. De Nederlandse Kamer vergaderde om beurten in Brussel en Den Haag; de vergaderingen in het Zuiden konden soms onrustig zijn, die in het Noorden kenmerkten zich door nog meer rust.¹² Hier was ook weinig tot niets te merken van een adelscultuur met salons, diners en een ‘seizoen’ rondom het parlementaire jaar. Kamerleden dineerden natuurlijk wel eens, maar een saloncultuur ontbrak en retorische hoogstandjes verwachtte niemand in Den Haag.

Ook toen de Kamer door de Grondwet van 1848 een sterkere politieke positie had gekregen, bleef het er rustig. Het debat won aan levendigheid, er werd minder van papier gesproken en interrupties begonnen later deel uit te maken van het gewone parlementaire bedrijf, maar het bleef in de regel gaan om een ingetogen, zakelijk debat tussen juristen.¹³ Naam als parlementariër maakte je wel in het debat, maar dan door een koele, dwingende redenering, eventueel op fluisterton uitgesproken, zoals Thorbecke liet zien. Dat had ongetwijfeld te maken met de schaal van de Nederlandse Kamer die van nog geen zestig leden omstreeks 1850 groeide tot honderd na 1887 en pas in 1956 op honderdvijftig leden zou komen. In Parijs en Westminster waren er vele malen meer leden en vooral in Parijs kon men zich alleen met een flinke stem verstaanbaar maken.¹⁴

Maar er was nog iets anders aan de hand. Nederlandse politici gingen anders om met hun publieke rol dan Britse of Franse. ‘Over het algemeen worden de redevoeringen [in de Kamer] zóó zacht uitgesproken’, merkte het liberale Kamerlid Van Eck in 1868 op, ‘als of de leden zich niet voor oogen stellen dat hetgeen zij hier zeggen door geheel Nederland moet worden gehoord.’¹⁵ Meer dan elders ging het in Nederland om een technische en zeer beheerste discussie van leden onderling, zo komt het althans naar voren uit het indrukwekkende internationale overzichtswerk van de parlementaire orde dat het katholieke Belgische Kamerlid Auguste Reynaert in 1884 zou publiceren. In zijn boek over de Nederlandse Kamer heeft Jouke Turpijn er al op gewezen dat Reynaert de Nederlandse Kamer uitvoerig prees vanwege de voorbeeldige orde die er heerste. Geen wanordelijke taferelen zoals in Parijs of andere parlementen, maar waardige uitwisseling van argumenten zoals het betaamde. Het land verdiende de eerste prijs temidden van de parlementen.¹⁶

Reynaert haalt een discussie aan uit de beginfase van het parlement van het Nederlands-Belgische Verenigd Koninkrijk, in december 1816 in Brussel. In Brussel kon het wel eens onrustig zijn en dat was toen het geval. Het Noord-Nederlandse Kamerlid Daniël François van Alphen (zoon van de dichter) riep op tot kalmte en rust. Zoals zijn gewoonte was deed hij dat in het Frans. Het moest, zo zei hij, niet de bedoeling van Kamerleden zijn om te ontroeren (*émouvoir*) maar om te overtuigen (*convaincre*).¹⁷ Zakelijk debat, daar ging het volgens hem dus om. Van Alphen zei het in zekere zin in het voorbijgaan, en zijn opmerking is niet in herinnering gebleven. Toch geeft ze precies het kenmerk van het Nederlandse debat weer. Ook in andere parlementen werd deze gedachte wel vernomen en de Franse liberaal Auguste de Staël – zoon van de beroemde Madame de Staël – prees bijvoorbeeld het House of Commons omdat daar zakelijke argumenten in plaats van opwinding overheersten zoals in Frankrijk.¹⁸ Ook daar werd van tijd tot tijd de nadruk gelegd op het overtuigen tegenover het ontroeren. Overtuigen én ontroeren gold echter in de twee parlementaire landen bij uitstek als het kenmerk van ware welsprekendheid, zoals onder meer blijkt uit de definitie van welsprekendheid in overzichten van de parlementaire retorica.¹⁹

Het Nederlandse parlement had over het algemeen weinig op met pogingen om de leden te raken door emotionele of hoogdravende retoriek. Veel van de redenaars die in Groot-Brittannië en Frankrijk hoog stonden aangeschreven, zouden in de Nederlandse Kamer weinig indruk hebben gemaakt. Daar ging het om juridische overtuigingskracht en gezag door afstandelijk overwicht. Toen grote redenaars in het laatste kwart van de negentiende eeuw hun opwachting maakten, was dat niet in de Kamer maar op partijbijeenkomsten in zalen of de openlucht. Een verschijnsel als William Gladstone die in Groot-Brittannië zijn publiek bij massabijeenkomsten én in het House of Commons in vervoering wist te brengen, was er ondenkbaar. De Kamer was een plek waar zaken geregeld werden, liefst met zo weinig mogelijk ophef.

Deze houding zou ook in de twintigste eeuw blijven bestaan. In zijn bekende werk over de Kamer in het interbellum schreef de gezaghebbende politieke leider én gezaghebbende parlementair historicus P.J. Oud dat 'oratorisch vuurwerk in de tweede kamer uit den toon valt. Het maakt daar ook geen indruk. De sfeer is er te nuchter voor.'²⁰ In zijn boek over de Kamer zou oud-premier Willem Drees nog in 1975 een vergelijkbare passage van Oud aanhalen om daarna ook zelf iets dergelijks te betogen. 'Het is me wel eens opgevallen', schreef hij, 'dat een al te grote welsprekendheid, die in een massavergadering groot effect zou hebben, in de Kamer eer negatief kan werken wat betreft de aandacht voor door de spreker aangevoerde argumenten. (...) Ook in de Kamer is het van belang dat men boeiend spreekt, maar beslissend voor het verkrijgen van invloed is het niet. Van veel meer belang is de inhoud van wat men zegt.'²¹

De houding heeft zich in de manier van verslaglegging van de Kamer weerspiegeld. In de negentiende eeuw noteerde Reynaert dat die verslaglegging de indruk wekte alsof de Nederlandse Tweede Kamer een eeuwigdurende, passieloze discussie over publieke werken voerde. Uitroepen van bijval werden niet genoteerd, verstoringen van de orde alleen als die de discussie beïnvloedden. Het ging slechts om de inhoud van het besprokene, precies gezegd 'een verslag van het verhandelde in de Kamers op wettigen weg', zoals de voorzitter van de commissie voor de stenografie de liberaal Van Eck zei.²² Juridische precisie was vereist, niet weergave van de levendigheid, laat staan de emoties van het debat. Thorbecke had dat al heel duidelijk gemaakt in zijn correcties van het voorlopige stenografische verslag. Als minister had hij daar weinig tijd voor, zodat zijn correcties eindeloos op zich lieten wachten. Maar hij vond, zo zei hij in 1851, precisie belangrijker dan snelheid: 'Het komt mij intusschen voor dat er meer belang bij eene naauwkeurige, hoezeer dan ook eenigszins vertraagde uitgave van het besprokene bestaat, dan bij eene meer bespoedigde, voor de juistheid waarvan de noodige waarborgen ontbreken.'²³ Daarmee gaf hij feitelijk te kennen de discussie in de Kamer niet allereerst als een politiek debat met publieke resonantie te beschouwen – daarin komt immers alles op timing en snelle verspreiding aan – maar vooral als een staatszaak die zorgvuldigheid vroeg.

De afwijkende vorm van verslaglegging zegt veel over de opvatting van politiek debat in Nederland. De stenografische dienst was er in 1849 ingevoerd, in de nasleep van de grondwetsherziening van 1848 die ook vroeg om grotere openbaarheid van de politiek. Maar dit was een andere openbaarheid dan in Frankrijk en Groot-Brittannië.²⁴ Het is bekend dat pas in de loop van de negentiende eeuw exacte verslaglegging van de handelingen van parlementen gebruikelijk werd. Dat dit niet eerder gebeurde, was niet het gevolg van gebrekkige mogelijkheden of laksheid – stenografie werd bijvoorbeeld veel minder benut dan had gekund – maar

allereerst van de opvatting van het verslag. Zowel in Groot-Brittannië als in Frankrijk ging het er niet zozeer om een precies verslag te leveren als wel een adequaat verslag, wat vooral wilde zeggen dat het belang van de rede goed naar voren kwam, de kracht ervan en het leidende idee. Een rede die in het parlement grote indruk had gemaakt, moest dat op papier ook doen, en daarom was niet exactheid de eerste vereiste maar een weergave die de indruk liet zien die de rede had gemaakt. Dat vroeg van de journalist niet alleen begrip van politiek maar ook een goede stijl en verbeelding. Het paste bij een wereld waarin het parlementaire debat met veel aandacht werd gevolgd als het nationale steekspel waarin grote belangen in grote stijl verdedigd dienden te worden. Natuurlijk viel de praktijk tegen, maar dit was wel het ideaal, een ideaal dat in Nederland niet in die vorm bestond. In Nederland deden de uitroepen er dan ook niet toe, het ging zuiver om de exacte woorden zelf.

Nu gaat het hier om een verschil dat vooral in de negentiende eeuw opviel. Ook in andere landen zou de publieke welsprekendheid zich in de twintigste eeuw veel minder laten horen in de parlementaire vergaderzalen. De massa bereikte men niet via het parlement, en volksleiders hadden niet allereerst hun basis in het parlement. Toch heeft de uitzonderlijke positie van de Nederlandse Kamer in de negentiende eeuw een betekenis die verder reikt dan die tijd zelf. Nederland heeft een lange en succesvolle geschiedenis van constitutionele, liberaalparlementaire instellingen, maar een bijzondere waardering voor het politieke debat, voor de strijd in de parlementaire arena met het bijbehorende rumoer, heeft men er nooit gehad. De gegeven voorbeelden stammen uit de tijd dat het parlement op het hoogtepunt van zijn prestige stond, maar zelfs een Thorbecke, toch het boegbeeld van de parlementaire politiek uit die tijd, behield tegenover het parlementaire debat een sterk gouvernementele houding.

De concentratie op het argumentatieve in plaats van het ontroerende in de welsprekendheid berustte op een voorkeur voor zakelijkheid, maar ze bevatte ook een sterk normatief element. Ingehouden en fatsoenlijk, zo behoorde men zich in het debat te gedragen. Zolang men in de Kamer met beschaafde heren onder elkaar was, lukte dat wel. Huizinga dacht dat dat kwam doordat beschaving dergelijke heren eigen was. Belangrijker was echter dat de heren vanuit hun sociale en politieke positie de regels van het spel als vanzelfsprekend accepteerden. Dat veranderde toen sociaaldemocraten hun opwachting maakten die vraagtekens zetten bij het parlement als burgerlijke instelling en in de Kamer hooguit een middel zagen in de politieke strijd, geen doel. Pas echt lastig werd het toen in het interbellum communisten en nationaalsocialisten in de Kamer verschenen die propaganda voor hun zaak wilden maken door lawaai te maken en de regels te overtreden. In reactie daarop werden de correctiebepalingen in de Kamer aangescherpt. Het werd mogelijk Kamerleden uit de zaal te (laten) verwijderen en onwelvoegelijke uitdrukkingen konden uit het verslag geschrapt worden – het bekende ‘lijkendossier’ ontstond, de verzameling geschrapte uitspraken. In de studie daarover van Carla Hoetink en Peter Bootsma blijkt geen duidelijke ontwikkeling in de aard van wat er geschrapt werd, maar het lijkt er toch wel op dat discriminatie en ondemocratisch geacht gedrag na de oorlog zwaarder wogen dan ervoor. De onopzettelijk gebruikte uitdrukking ‘jodenfooi’ leidde in 1966 tot grote opschudding, en de voorzitter hield de Kamerleden van de als ondemocratisch beschouwde partijen cpn, Boerenpartij en Centruumpartij scherp in de gaten.²⁵

In de negentiende eeuw vond men rumoer onfatsoenlijk, in het interbellum onparlementair en onbeschaafd, in de naoorlogse tijd vooral ondemocratisch. Huizinga verklaarde voor de oorlog de crisis van het parlementaire systeem die zich in de rumoerigheid uitte uit de

opmars van de onbeschaafde massa. Een krantencommentaar op de ‘van iedere zelfbeheersching gespeende wijze, waarop [nsb’er] de heer Rost van Tonningen zich pleegt uit te drukken’ wekt onwillekeurig de indruk dat hij zich eenvoudigweg niet in de hand had en zich daarom zo onbeschaafd gedroeg, terwijl het bij Rosts lawaai eerder ging om een politieke strategie.²⁶ Nederlandse commentatoren ergerden zich bij Hitler en consorten vaak vooral aan hun luidruchtigheid. Na de oorlog vond men rumoer nog steeds onbeschaafd maar toch vooral ondemocratisch. Dat proef je tussen de regels door bijvoorbeeld voortdurend bij Drees. ‘Vergeleken bij verschillende andere parlementen is’, zo schreef hij, ‘de situatie in de volksvertegenwoordiging bij ons bepaald rustig te noemen. Zelfs het Engelse parlement, vaak als voorbeeld geldend van democratisch optreden, geeft soms uitbarstingen te zien zoals we die niet meer kennen [in Nederland].’²⁷ Het klinkt alsof Nederland zich daarmee in zijn ogen kwalificeerde voor de hoogste plaats in een rangorde van democratieën.

Parlement zonder theater

De gelijkstelling van parlementaire politiek met ingetogenheid en zakelijkheid had een prijs. Het leidde tot een afstandelijke en weinig aansprekende vorm van parlementaire politiek. Zo heeft het parlement zich nooit ontwikkeld tot een prestigieus afzonderlijk instituut. In de jaren 1860 is overwogen om een modern paleis voor de volksvertegenwoordiging neer te zetten.²⁸ Zou dat er zijn gekomen, dan zou net als in Groot-Brittannië na het afbranden van Westminster in 1834 een nieuw complex met historische associaties zijn ontstaan. Het kwam er niet van en het Binnenhof bleef volgens Remieg Aerts een ‘verzameling aaneengegroeide en nuttig hergebruikte bestuursgebouwen met een zekere eerbiedwaardigheid, maar introvert en gespeend van grandeur’.²⁹ Dat is misschien niet onwaar, maar opvallend zijn daaraan vooral twee aspecten. Ten eerste ligt grandeur voor een belangrijk deel *in the eye of the beholder*. De Nederlandse politieke cultuur heeft de ouderdom van de gebouwen nooit echt uitgebuit. Er ontwikkelde zich wel een bewustzijn van het eerbiedwaardige van het Binnenhof, maar er is nooit veel aandacht geweest voor het unieke van een politiek-bestuurlijk complex dat in continuïteit van bebouwing de ons omringende landen ver achter zich laat. De Reichstag is negentiende-eeuws, de Wetstraat gaat als gebouwencomplex hooguit terug tot de achttiende eeuw, het Palais Bourbon is pas sinds de negentiende eeuw parlement en was daarvoor geen regeringsbouw, Westminster is negentiende-eeuwse nieuwbouw. Aan het Binnenhof hield van de zestiende tot de achttiende eeuw een wereldmacht kantoor.³⁰

Ten tweede bevinden zich op het Binnenhof, zoals Aerts ook opmerkt, regerings- en parlamentsgebouwen in hetzelfde complex. Dit is internationaal uitzonderlijk, zo niet uniek. In de ons omringende landen bevinden regeringscentrum en parlamentsgebouw zich wel in dezelfde stad en ook in elkaars nabijheid, maar niet in hetzelfde gebouwencomplex. Dat de Nationale Volksvergadering in 1796 juist bijeenkwam aan het Binnenhof heeft te maken met het prestige van het complex, maar dat de Kamers er sindsdien zijn gebleven, symboliseert ook het gebrek aan afstand tussen regering, bestuur en volksvertegenwoordiging. Tot op de dag van vandaag gooit het grote publiek de drie zaken op een hoop onder de noemer ‘Den Haag’.

Hier is het duidelijkst continuïteit zichtbaar van de Republiek naar het koninkrijk. De Staten-Generaal hielden het midden tussen een bestuurlijk en een vertegenwoordigend lichaam. Terwijl standenvergaderingen en parlementen in de regel tegenover de vorst

stonden, waren de Staten-Generaal in de Republiek de dragers van de soevereiniteit. Doordat zo bestuur en vertegenwoordiging in één hand waren, ontstond een eigenaardige vorm van politiek bedrijven. In de Republiek werden problemen niet opgelost door ze te politiseren, maar door ze zo geruisloos mogelijk te regelen. Nu was politiek meningsverschil toen vrijwel overal anathema, maar op het niveau van de staat werd dat dan meestal opgelost doordat uiteindelijk een alleenheerser het machtswoord uitsprak. Dat was in de Republiek niet het geval, net zo min als politisering via het House of Commons zoals in het achttiende-eeuwse Groot-Brittannië, dat op zich ook uitzonderlijk was.³¹

Nog opvallender is dat de breuk in politiek gedrag die bijvoorbeeld in Frankrijk optrad, waar de Revolutie een patroon van heftige polarisatie vestigde dat bij alle wisselingen van regimes in de negentiende en twintigste eeuw gehandhaafd bleef, zich in Nederland ondanks alle veranderingen niet voordeed. Het koningschap bleef in zijn vormen bescheiden en herinnerde op die manier nog aan het stadhouderschap, de Staten-Generaal waren een modern parlement geworden, maar de stijl van politiek bedrijven bleef eerder die van een bestuurlijk dan van een politiek lichaam.

In de instituties was er weinig continuïteit maar in manier van doen meer dan men zou verwachten, zeker uit het oogpunt van het feest van de democratie. Noch in de zin van het theater van de politiek, noch in dat van de met de politiek verbonden rituelen, waren het Nederlandse parlement of de Nederlandse regering uitbundig. Geen hofleven van betekenis, geen Haags 'seizoen', geen aandacht voor retorica, geen groot repertoire aan rituelen rond de politiek. Politiek ging immers om overtuigen (en regelen), niet om ontroeren. Ontroering betekende ontregeling en welke winst kon je daarmee behalen? Voor wie de kortste, zakelijkste en evenwichtigste route zoekt van probleem naar oplossing lijkt dit ook een voor de hand liggende houding. Dan zou je dus ook moeten instemmen met de lof van Reynaert en anderen voor het Nederlandse parlement en je erover moeten verheugen in het land te wonen waar de politiek op de beste manier geregeld is. Al in het begin van de negentiende eeuw meenden Nederlandse Kamerleden dat zij alle gelegenheid hadden 'om den ongepasten toon van oproerige Volksredenaars in 't Engelsch parlement, zoowel als taal der partijchap in Frankrijk, door ons beter voorbeeld te beschamen'.³² Niets van de heisa die men elders in de politiek vond, geen onnodige opwinding.

De opluchting daarover doet echter net iets te farizeïsch aan om vertrouwen te wekken. Graag beriepen Kamerleden zich op omschrijvingen van buitenlanders: omstreeks 1880 werd Reynaert aangehaald, in de tweede helft van de jaren dertig haalde Kamervoorzitter Aalberse een Franse vergelijkende studie aan over het parlementaire voorzitterschap waarin Nederland ook al weer als uitermate rustig uit de bus kwam. Die studie concludeerde volgens Aalberse 'dat hier de discussies gewoonlijk weinig heftig zijn, dat men pleegt te luisteren naar de sprekers, dat applaus zelden voorkomt, en tumult zelfs heelemaal niet.'³³ Wat fijn dat Nederland niet zo was als al die andere landen! Lucas 18: 'Twee mensen gingen naar de tempel om te bidden, de een was een farizeeër en de ander een tollenaar. De farizeeër stond daar rechtop en bad bij zichzelf: "God, ik dank u dat ik niet ben als de andere mensen, die roofzuchtig of onrechtvaardig of overspelig zijn, en dat ik ook niet ben als die tollenaar. Ik vast tweemaal per week en draag een tiende van al mijn inkomsten af."'

De opluchting gaat ook te gemakkelijk voorbij aan de plekken waar honderd jaar lang veel meer maatschappelijk theater en ritueel te vinden waren: in de verzuilde gemeenschappen. De uitbundige leiderschapscultus rond Kuyper en Colijn van de antirevolutionairen en de

strenge vergadercultuur van de mannenbroeders in zwarte pakken, de protestantse jongelingsverenigingen; het rijke Roomse leven met de donderende redenaar Schaepman aan het begin en in het interbellum zijn retorische evenknie pater Borromaeus de Greeve, de in eigen kring theatrale Romme, het massaspel van de meisjesbeweging de Graal; de verheerlijking van Domela en Troelstra in socialistische kring, het volksdansen van de Arbeiders Jeugd Centrale, de massale 1-mei-bijeenkomsten, had het allemaal geen uitbundige theatrale en rituele kanten? Ook in de tijd na de verzuiling ontbraken deze aspecten niet in het gepoliti-seerde maatschappelijke leven, van Provo tot Dolle Mina, van verzet tegen de oorlog in Vietnam en tegen Apartheid tot demonstraties tegen de Neutronenbom.



H.J.A.M. Schaepman [Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen]

Op twee plaatsen zijn ze in Nederland echter zelden nadrukkelijk aanwezig geweest: rond staat en parlement. De politiek in engere zin is in Nederland meestal hoofdzakelijk als een kwestie van zakelijk bestuur beschouwd. Daar is weinig feestelijks aan. Het ontbreken van een spectaculaire monarchie en de afwezigheid van een aristocratische cultuur waarin politiek machtsstrijd én spel was, maakten al dat staat en parlement beide weinig tot de verbeelding spraken. Dat werd tijdens de verzuiling nog versterkt doordat geen van de maatschappelijke groepen zich staat of parlement kon toeëigenen doordat ze alle minderheden waren. Dus was het beste alternatief om ze dan maar zo veel mogelijk neutraal te houden, ook in symbolisch opzicht. Waren feest, ritueel en theater dus geheel afwezig? Alleen al Prinsjesdag, de aankleding van het parlement en opzienbarende debatten zijn genoeg om te tonen dat ze er soms wel waren. Bovendien gaat het uiteindelijk om een kwestie van perspectief. Men kan staat en parlement beschouwen vanuit dat perspectief en dan wordt het een en ander zichtbaar, zoals alleen al dit jaarboek duidelijk maakt.

Toch aandacht voor theater in de politiek

De vraag is natuurlijk of we op die manier de Nederlandse politiek beter begrijpen. Toen ik enkele jaren geleden aandacht vroeg voor de rituelen en het theater van de politiek, merkte de journalist Willem Breedveld op dat zelden een voorstel zo veel misverstand had geoogst.³⁴ Nu kan ik wel zaken bedenken die meer misverstand wekken, maar hij had een punt. Theater in de politiek staat voor de meesten immers gelijk aan oppervlakkigheid, schijn en vertoon. Dat het zinvol is om politiek eens als een vorm van theater te beschouwen en van daaruit ook aandacht te besteden aan politieke feesten en rituelen ligt juist voor een Nederlands publiek dat gewend is aan een politieke traditie zonder veel vertoon niet meteen voor de hand. Bovendien is er inderdaad veel 'slecht' theater, zoals Breedveld terecht schrijft: hypes, buitenkant, spelletjes. Ook moet aandacht voor het theater van de politiek niet doen vergeten dat veel beslissingen elders genomen worden dan in het parlement en dat de formele politiek niet meer is dan een onderdeel van de strijd om de macht die overal plaatsvindt.

Dit alles neemt niet weg dat het parlement behalve een controlerende en een wetgevende ook een vertegenwoordigende functie heeft. En die vraagt om heldere tegenstellingen, om politici die in hun optreden hun standpunten en uitgangspunten als het ware belichamen en die de consequenties aanvaarden van wat ze zeggen, dat is het 'goede' theater. Ook kan vertegenwoordiging niet zonder een zeker aanzien van de formele politiek. Dat hoeft niet stijf of ouderwets te zijn, maar het heeft wel met regels en tradities te maken, die ook duidelijk maken dat de vertegenwoordiging een eigen speelveld bezet waar eigen regels gelden.

Er zijn op zijn minst twee argumenten om daarvoor juist nu niet alleen wetenschappelijke maar ook maatschappelijke aandacht te vragen. Ten eerste is er het debat over nationale identiteit en de vraag hoe trots we op Nederland moeten zijn. Studie van politieke tradities (inclusief rituelen en feesten) geeft daarop geen antwoord, maar helpt wel om twee naïeve standpunten te vermijden, namelijk dat er in Nederland geen tradities van betekenis zijn en dat we die dus ook wel kunnen negeren of zonder meer door iets anders vervangen – een houding die enigszins spreekt uit het ontbreken van discussie rond de vervanging van de oude zaal van de Tweede Kamer door nieuwbouw – en de opvatting dat de opheflose manier waarop de Nederlandse democratie meestal werkt als vanzelf wel de beste zou zijn – een houding die impliciet bijvoorbeeld spreekt uit Drees' commentaren. Internationale vergelijking leert dat

Nederland tot op zekere hoogte een parlementaire democratie heeft met een eigen kleur, maar die is toch eerder 'anders' dan 'beter' dan andere (West-Europese) parlementaire democratieën. Studie van de Nederlandse gebruiken op zichzelf helpt om dit te verduidelijken.

Ten tweede heeft de plotselinge opkomst van een sterk theatrale politiek enkele jaren geleden veel indruk gemaakt. Achteraf is nog steeds niet helemaal duidelijk waarom Pim Fortuyn opeens zo'n groot succes had. Los van oorzaken op lange termijn, had het plotselinge succes ongetwijfeld ook te maken met het gebrek aan ervaring van Nederlandse politici met een dergelijk optreden. De neiging in Nederland om in politiek vooral het bestuurlijke element te willen zien, heeft ertoe bijgedragen dat theatraal politiek optreden eerst vooral als onfatsoenlijk en onparlementair en later ook als ondemocratisch werd gezien. Dit nam de vorm aan van een taboe dat in 2002 opeens zijn werking bleek te hebben verloren. Hoe dan om te gaan met zo'n vorm van politiek, wat ervan te waarderen, wat ervan af te wijzen, wat ervan te negeren, het is nog aan de orde van de dag.

In Nederland bestond tot voor kort weinig interesse voor redenaars, ritueel en vormen van theater in de politiek. Politiek-maatschappelijk uitte dit zich onder meer in een parlementaire traditie zonder veel uitstraling en in een gebrek aan ervaring in de omgang met de populistische kant van democratie. De op zich begrijpelijke afkeer van 'theater' in de politiek leidde zo tot verwaarlozing van belangrijke aspecten van zowel de parlementaire als de democratische zijde van de parlementaire democratie. Wetenschappelijke en maatschappelijke belangstelling daarvoor kan begrip van én voor de parlementaire democratie opleveren.

Noten

- 1 Meindert Fennema en Ries van der Wouden (red.), *Het politicologen-debat: wat is politiek?* (Amsterdam 1982).
- 2 E.H. Kossmann, 'Veertig jaren', in: idem, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (2^e druk; Amsterdam 1987) p. 468-476. Zie voor het volgende ook Henk te Velde, 'Ernst Kossmann en de geschiedenis van het verschijnsel politiek', *Groniek. Historisch Tijdschrift* nr. 172 (2006) p. 313-322.
- 3 Mona Ozouf, *La fête révolutionnaire 1789-1799* (Parijs 1976) – een Nederlandse vertaling verscheen in 1989; David Cannadine, 'The context, performance and meaning of ritual. The British monarchy and the "invention of tradition", c. 1820-1977', in: Eric Hobsbawm en Terence Ranger (red.), *The invention of tradition* (Cambridge 1984) p. 101-164. Vergelijk Henk te Velde, 'Cannadine, twenty years on. Monarchy and political culture in nineteenth-century Britain and the Netherlands', in: Jeroen Deploige en Gita Deneckere (red.), *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power, and History* (Amsterdam 2006) p. 193-203.
- 4 Thomas Mergel, *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag* (Düsseldorf 2002); vergelijk idem, 'Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Politik', *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002) p. 574-606. Verder studies van Franse parlementen tijdens de Revolutie zoals Patrick Brasart, *Paroles de la Révolution. Les assemblées parlementaires 1789-1794* (Parijs 1988) en (minder sterk) Paul Friedland, *Political actors. Representative bodies & theatricality in the age of the French Revolution* (Ithaca en Londen 2002) en studies van de politiek rond Amerikaanse parlementen zoals Joanne B. Freeman, *Affairs of honor. National politics in the new republic* (New Haven en Londen 2001).
- 5 Marc Abélès, *Un ethnologue à l'Assemblée* (Parijs 2001) en de publicaties die Carla van Baalen en

- Anne Bos tot inspiratie dienden voor hun bijdrage aan dit jaarboek: Emma Crewe, *Lords of Parliament. Manners, rituals and politics* (Manchester 2005) – over het House of Lords – en idem en Marion G. Müller (red.), *Rituals in parliaments. Political, anthropological and historical perspectives on Europe and the United States* (Frankfurt am Main 2006).
- 6 J. Huizinga, *Homo ludens. Proeve ener bepaling van het spelelement der cultuur* (8^e druk; Groningen 1985) p. 200-204; idem, *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving* (Haarlem 1945) p. 109-110. Vergelijk Henk te Velde, 'Spelers en spelbrekers. De beschaving van de Tweede Kamer', *De Negentiende Eeuw* 30 (2006) nr. 1, p. 35-36.
 - 7 Zie, ook bij het volgende, Bernard Manin, *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997).
 - 8 S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen 1964). Zie ook Henk te Velde, 'Parlementen in de Nederlanden', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 120 (2005) p. 333-337.
 - 9 Zie bij deze alinea onder meer P.D.G. Thomas, *The House of Commons in the Eighteenth Century* (Oxford 1971) en Elaine Chalus, *Elite women in English Political Life c. 1754-1790* (Oxford 2005).
 - 10 Josef Redlich, *The procedure of the House of Commons. A study of its history and present form* 3 dln. (Londen 1908) II, p. 125-128.
 - 11 Onder meer Alain Laquière, *Les origines du régime parlementaire en France (1814-1848)* (Paris 2002); Philip Mansel, *Paris between Empires. Monarchy and Revolution 1814-1852* (New York 2001) hoofdstuk 4; Henk te Velde, 'Vrouwen, salons en de ontwikkeling van het parlement. Een vergeten begin in de Franse negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Genderstudies* 10 (2007) p. 41-53.
 - 12 Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004) p. 145 en passim.
 - 13 Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008).
 - 14 Henk te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme', *BMGN* 113 (1998) p. 322-343.
 - 15 Geciteerd door B.J. Bonenkamp, *Zwijgend medewerker en aandachtig luisteraar. 150 jaar Stenografische Dienst der Staten-Generaal* (Den Haag 1999) p. 145.
 - 16 Auguste Reynaert, *Histoire de la discipline parlementaire* 2 dln. (Parijs 1884) I, p. 286; Turpijn, *Mannen van gezag*, p. 186-187.
 - 17 Reynaert, *Discipline parlementaire* I, p. 316. Over Van Alphen Van Zanten, *Schielijk*, p. 64-69.
 - 18 Auguste de Staël-Holstein, *Lettres sur l'Angleterre* (Parijs 1829) onder meer p. 273 en 275.
 - 19 Bijvoorbeeld de bestseller Timon, *Livre des orateurs* (16^e druk; Brussel 1848) p. 13 ('L'éloquence est l'art d'émouvoir et de convaincre'); en de bekende rede van minister Earl Curzon of Kedleston, *Modern parliamentary eloquence. The Rede lecture* (Londen 1913) p. 4 ('eloquence, i.e. the power of moving men by speech').
 - 20 P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland* (herdruk; Assen 1968) III, p. 49.
 - 21 Willem Drees, *Het Nederlandse parlement vroeger en nu* (Naarden 1975) p. 143-144.
 - 22 Reynaert, *Discipline parlementaire* I, p. 323-328 en *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (HTK) 1879-1880, p. 1212 (12 juli 1880 – Reynaert vermeldt per abuis het jaar 1879). Vergelijk Bonenkamp, *Zwijgend medewerker*, p. 152-153 en 434 noot 78.
 - 23 Geciteerd door Bonenkamp, *Zwijgend medewerker*, p. 68.

- 24 Zie bij het volgende onder meer Corinne Saminadayer-Perrin, *Les discours du journal. Rhétorique et médias au XIX^e siècle (1836-1885)* (Université de Saint-Étienne 2007); John M. Robson, *What did he say? Editing nineteenth-century speeches from Hansard and the newspapers* (Lethbridge 1988); Andrew Sparrow, *Obscure scribblers. A history of parliamentary journalism* (Londen 2003).
- 25 Peter Bootsma en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006) p. 147 en hoofdstuk 4 en 5.
- 26 *Ibidem*, p. 102, een citaat uit het liberale *Vaderland* uit 1938.
- 27 Drees, *Nederlandse parlement*, p. 160.
- 28 Turpijn, *Mannen van gezag*, hoofdstuk 3.
- 29 Remieg Aerts, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', Carla van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007. De moeizame worsteling met de nationale identiteit*, p. 25-41, aldaar p. 37. Aerts bespreekt ook de nieuwbouwplannen van de Kamer en komt tot een wat andere interpretatie dan Turpijn.
- 30 Onder auspiciën van het ministerie van Algemene Zaken wordt momenteel gewerkt aan een studie over de betekenis van de gebouwen aan de noordzijde van het Binnenhof.
- 31 Vergelijk de opstellen van Judith Pollmann, Maurits Ebben en Femme Gaastra in Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2008).
- 32 Jacob Gerard van Nes in 1818, geciteerd door Van Zanten, *Schielijk*, p. 141.
- 33 Aalberse in *HTK* 1937-1938, p. 7-8 (23 sept. 1937). Zie ook Bootsma en Hoetink, *Over lijken*, p. 93 en J.P. de Valk en A.C.M. Kappelhof (red.), *Dagboeken van P.J.M. Aalberse 1902-1947* (Den Haag 2006) p. 705 (noot 22). Aalberse noch de aangehaalde literatuur identificeert de auteur; het gaat om Henri Ripert, *La présidence des assemblées politiques* (Parijs 1908) p. 137, waar de geciteerde passage trouwens niet uitdrukkelijk als lof is bedoeld.
- 34 In zijn bijdrage aan de discussie (ook met bijdragen van Carla van Baalen en Godelieve van Heteren) over Henk te Velde, *Het theater van de politiek. Rede* (Amsterdam 2003) in *Groniek* nr. 163 (2004) p. 257-276; *Political, anthropological and historical perspectives on Europe and the United States* (Frankfurt am Main 2006) p. 268.

Prinsjesdag

‘De eenige politieke feestdag die ons volk kent’

Carla van Baalen en Jan Ramakers¹

Inleiding

Al bijna tweehonderd jaar lang, sedert 1814, begeeft de Koning zich één keer per jaar naar het parlement om de Nederlandse volksvertegenwoordigers toe te spreken. En al even lang loopt de Haagse bevolking in groten getale uit om de Koning, op de route van paleis naar Binnenhof, te aanschouwen en toe te juichen. Tot 1983 ging het staatshoofd naar het Binnenhof om, zoals de Grondwet voorschreef, de zitting van de Staten-Generaal te openen; vanaf dat jaar, toen de gewijzigde Grondwet bepaalde dat de beide Kamers der Staten-Generaal permanent in zitting bijeen waren, ging de vorst er één keer per jaar naartoe om er de troonrede voor te lezen. De Grondwet rept overigens niet van een ‘troonrede’ maar schrijft voor dat de Koning op de derde dinsdag van september ‘een uiteenzetting van het door de regering te voeren beleid’ geeft en dat op diezelfde dag ‘door of vanwege de Koning’ voorstellen van algemene begrotingswetten worden ingediend. In de praktijk gebeurt dit laatste door de minister van Financiën.² Op een gegeven moment ging de dag waarop de Koning naar het Binnenhof toog ‘Prinsjesdag’ heten.

Volgens sommigen is Prinsjesdag de feestdag van de democratie bij uitstek, een ware hoogtijdag. J.Th.J. van den Berg, politicoloog en emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis, noemde Prinsjesdag zelfs ‘zo ongeveer de enige feestdag die de parlementaire democratie kent’.³ En voormalig Eerste Kamervoorzitter F. Korthals Altes wees erop dat de aanbieding van de begroting aan de volksvertegenwoordiging tezamen met een uiteenzetting van het te voeren beleid ‘in elke democratie een hoogtepunt’ is. Het budgetrecht van de volksvertegenwoordiging is immers het meest fundamentele democratische recht waardoor een volk of zijn vertegenwoordiging de macht van de regering kan controleren en zo nodig beperken.⁴ Anderen menen dat Prinsjesdag ook een feestdag van de monarchie is. Het opinieweekblad *Elsevier* schreef in 1997: ‘Prinsjesdag is het rituele feest van de parlementaire democratie en de constitutionele monarchie’. En luitenant-generaal M.A. Beuving, commandant van de Koninklijke Marechaussee, en uit dien hoofde gouverneur der residentie en verantwoordelijke voor de ceremonie buiten de Ridderzaal, zei in datzelfde jaar: ‘t Mooie is toch dat je die dag een hommage aan de democratie én aan het koningshuis brengt.’⁵

In dit artikel willen wij eerst onderzoeken hoe het ritueel van Prinsjesdag er precies uitziet, welke onderdelen daarvan in de loop van twee eeuwen zijn veranderd en wat de betekenis is van de verschillende onderdelen alsmede van die van het geheel, zowel staatsrechtelijk als symbolisch. Zo zullen onder meer de aanwezigen in de Ridderzaal, de plaats van de troon, de bijna vergeten *enceinte* en de hoedjes de revue passeren. Daarna zullen wij, in de conclusie, de vraag trachten te beantwoorden of Prinsjesdag inderdaad een feestdag van de democratie is. Maar we beginnen met de tot nog toe in nevelen gehulde kwestie van het gebruik van het woord ‘Prinsjesdag’ ter aanduiding van de derde dinsdag van september.

De herkomst van het woord ‘Prinsjesdag’⁶

Oorspronkelijk, in de zeventiende en achttiende eeuw, ten tijde van de Republiek, werd de aanduiding ‘Prinsjesdag’ gebruikt voor de viering van de verjaardagen van de Prinsen van Oranje.⁷ Van de laatste stadhouder, prins Willem v (1748-1806), is bijvoorbeeld bekend dat diens verjaardag, op 8 maart, tot uitbundige volksfeesten leidde, vooral in Amsterdam.⁸ Prinsjesdag had dus een betekenis die vergelijkbaar is met die van Koninginnedag nu. In de negentiende eeuw, toen Nederland een monarchie werd en de prinselijke stadhouders plaatsmaakten voor koningen, bleef men opmerkelijk genoeg het woord Prinsjesdag gebruiken voor de viering van de verjaardag van het staatshoofd. Toen de zoon van de laatste stadhouder was teruggekeerd uit Engeland, waar hij in ballingschap had geleefd, en koning van Nederland werd, ging de opgetogen bevolking diens verjaardag op 24 augustus precies zo vieren als destijds die van zijn vader op 8 maart.⁹ Het bleef dus ‘Prinsjesdag’. Overigens werden daarnaast ook de termen Koningsfeest en Koningsverjaardag wel gebruikt.¹⁰ Zong het begrip ‘Prinsjesdag’ hiermee al enigszins los van zijn letterlijke betekenis, dit gold eens te meer toen men de term ook ging gebruiken voor de viering van de verjaardag van de echtgenote van de koning¹¹ en zelfs voor een koninklijke bruiloft.¹² Het woord kreeg meer en meer betrekking op een feest waarin (een lid van) de Oranjefamilie de hoofdrol speelde. Ook de dag waarop de Koning de zitting van de Staten-Generaal ging openen ging op een gegeven moment Prinsjesdag heten.

Onduidelijk is echter vanaf welk moment dit gebeurde. De oudste door ons gevonden bron waarin Prinsjesdag wordt gekoppeld aan het parlement, is het gedicht ‘De opening der zitting van de Staten-Generaal’ in de bundel *Politieke gedichten door een schoolmeester* uit 1878. De desbetreffende passage:

En iedereen weet,
Met de zekerheid van een profeet,
Dat de opening van de Staten-Generaal
De heropening is van ’t politiek kabaal.
Maar bovenal is het zoo’n vrolijken dag
Omdat – sedert de “Prinsjesdag”, in den regen, ’t leven zag –
Altijd een optocht is gehouden.¹³

En het oudste krantenverslag dateert van twee jaar later:

Heden had de plechtigste vereenigde zitting der Kamers plaats – die waarin de Koning zelf tot de vertegenwoordigers des volks ’t woord richt. Het is de eenige politieke feestdag die ons volk kent. De “Prinsjesdag” wordt in de Residentie steeds als een publiek feest gevierd. Van de torens en de openbare gebouwen, uit de woningen in de straten die de Koninklijke stoet passeert, wapperen de vlaggen (...), de leden der beide Kamers zijn allen in het fraaie gala-costuum gedost, duizenden vreemdelingen stroomen uit alle richtingen toe, om de straten van den Haag (...) te vullen, en het is overal even woelig en druk.¹⁴

Opmerkelijk is echter dat het artikel ‘Uit het Haagje’, dat vijf jaar later in *De Amsterdammer* verscheen, doet voorkomen alsof de term ‘Prinsjesdag’ uitsluitend in gebruik was voor koninklijke verjaardagen:

De Residentie zou niet verdienen dezen naam te dragen al[s] zij niet een bijzonder werk maakte van wat men in den gulden ouden tijd gewoon was “Prinsjesdag” te noemen. Thans hoort men dien naam nooit meer en de dag zelf heeft ook een geheel ander aanzien als in bedoeld gulden tijdperk. Ik wil niet eens opklimmen tot het grijs verleden, toen op Prinsjesdag de volksvreugde behalve in gevlag, gejoel, gezang, gejubel en geschreeuw, zich voornamelijk uitte in kanon-, geweer- en pistoolvuur met los kruit, en het huidige Bengaalsch vuur werd voorgesteld door een brandende pikton¹⁵, - maar wel tot een naderbij gelegen tijd, toen op den 24n Augustus [verjaardag van koning Willem I, CVB en JR] niet alleen Den Haag, maar ook het kleinste plaatsje in ons land het tooneel was van vreugde-manifestaties, waarbij de voetzoekers, vuurpijlen en vetpot-illuminaties de hoofdrol speelden. (...) De 24^e Augustus, die de ouden van dagen zich nog zullen herinneren, was de Prinsjesdag bij uitnemendheid, die rijk en arm, oud en jong met opgewektheid en blijdschap vierden.¹⁶

Vervolgens zette de schrijver uiteen dat er nog wel degelijk ‘veel werk’ werd gemaakt van Prinsjesdag, vooral van die van 19 februari, de verjaardag van koning Willem III en van die van 2 augustus, de verjaardag van koningin Emma, maar: ‘De festiviteiten van den Prinsjesdag hebben een uitsluitend officiëel karakter aangenomen en zoo is ’t mooie er af.’¹⁷

Blijft dan vooralsnog onduidelijk wanneer de term Prinsjesdag *voor het eerst* werd gebruikt voor de dag van de opening van de zitting van de Staten-Generaal, vaststaat dat het in ieder geval in 1878 gebeurde en dat het gebruik ervan vanaf circa 1900, blijkens artikelen in kranten, steeds vaker voorkwam.¹⁸ Gemeengoed werd het pas in de loop van de jaren dertig van de twintigste eeuw. Opmerkelijk genoeg gebruikte de *Haagsche Courant* het begrip pas voor het eerst in zijn verslag in september 1930.¹⁹ Evenzeer onduidelijk is trouwens wanneer de term Prinsjesdag *voor het laatst* werd gebruikt in de betekenis van verjaardag van een lid van de koninklijke familie. In ieder geval gebeurde dat nog in 1901, verwijzend naar de verjaardag van prins Hendrik, op 19 april.²⁰

Het ritueel in en buiten de Ridderzaal

Op het eerste gezicht is er in het ritueel van Prinsjesdag niet zo heel veel veranderd sinds Willem I op 17 maart 1815, de dag nadat hij tot koning was benoemd, een Koninklijk Besluit uitvaardigde waarin de zogeheten ‘Groote ceremoniën’ werden geregeld. Hierin stond, onder meer, een gedetailleerde beschrijving van het ceremonieel bij de opening van de Staten-Generaal. Een van de vroegste verslagen van Prinsjesdag treffen we aan in datzelfde jaar 1815, in de *Staatscourant* die bericht over de derde maandag in oktober:²¹ ‘Heden, de dag, ingevolge de Grondwet, bestemd tot de opening der gewone vergadering van de Staten-Generaal is Z.M., ten één uur, in plegtige staatsie, naar het Binnenhof gereden, alwaar zich, in de zaal der Tweede Kamer bijeen vonden de leden der Eerste en Tweede Kamers, alsmede de ministers, staatsraden (...)’²²

In die zin kunnen de gebeurtenissen op Prinsjesdag een ritueel in de ware zin van het woord genoemd worden: zich herhalend, gestandaardiseerd en symbolisch geladen gedrag.²³ Dit blijkt trouwens te meer als de Grondwet van 1983 een wijziging aanbrengt in de staatsrechtelijke betekenis van Prinsjesdag, terwijl de handelingen op die dag zo goed als onveranderd blijven.

De rijtoer

Voor veel burgers vormt de rijtoer, de 'staatsierit', van de koningin in de Gouden Koets en van het gevolg van paleis Noordeinde naar de Ridderzaal volgens een vaste route²⁴ het hoogtepunt van Prinsjesdag. Soms lijkt men daardoor zelfs te vergeten dat de hele ceremonie in het teken staat van de parlementaire traditie.²⁵ Het is immers het enige moment in het jaar waarop de vorst zich met alle pracht en praal en de nodige militaire erebegeleiding omgeven en begeleid door saluutschoten aan het volk vertoont. In de negentiende eeuw al was men ervan overtuigd dat juist daar voor een belangrijk deel de betekenis van Prinsjesdag lag. Zo schreef de *Haagsche Courant* op 17 september 1883 dat het volk massaal was opgekomen om Willem III te zien 'omgeven door den luister aan zijn verheven standpunt toekomend'. Het volk wilde de Staat nu eenmaal zien 'in den vorm van een mensch, in vleesch en bloed'.²⁶

De manier *waarop* het staatshoofd zich naar de Staten-Generaal begeeft, is overigens ook niet van betekenis ontbloeit. Zo riep koning Willem III de nodige weerstand op toen hij in 1840 de gewoonte ingang deed vinden om zich te paard naar het gebouw van de Tweede Kamer te begeven. Volgens sommige chroniqueurs leidde dit tot groot enthousiasme van het volk, maar anderen vonden dit een krijgsmansvertoning, een uiting van misplaatste soldatentrots en van minachting van het burgerschap, hetgeen weinig goeds deed vermoeden voor het 'Gemeen Overleg', het overleg tussen Koning en volksvertegenwoordiging.²⁷ Het gebruik van de Gouden Koets vanaf 1903, een geschenk van de Amsterdamse bevolking aan koningin Wilhelmina bij haar inhuldiging, werd ingegeven door de 'wens van het volk'; Wilhelmina zelf gaf de voorkeur aan de - in 1826 aangekochte - Glazen Koets.²⁸ Dat de stoet aanmerkelijk soberder was tijdens en na de Eerste Wereldoorlog en gedurende de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, lag voor de hand, al was het maar door het gebrek aan paarden. Maar er was natuurlijk ook niet veel aanleiding voor een echte feeststemming. Het feit dat de rijtoer na de Eerste Wereldoorlog, overigens pas in 1930, in zijn oude luister werd hersteld, lijkt trouwens ook voor een zeer belangrijk deel ingegeven door de wens van het volk.²⁹ De Opperceremoniemeester schreef in zijn verzoekschrift daartoe van 7 maart 1930, gericht aan de koningin onder meer: 'De overgrote massa van het publiek beschouwt deze Nationale gebeurtenis als een Nationaal feest, waarvoor veel belangstelling en geestdrift bestaat. (...) Die belangstelling en die geestdrift worden zeer verhoogd door den luister doch ook door den omvang van den stoet waarin Uwe Majesteit naar en van de Vergaderzaal optrekt.'³⁰

De rijtoer vindt plaats volgens een strakke planning. Klokke een uur 's middags - dat tijdstip is in twee eeuwen niet gewijzigd - vertrekt de stoet van paleis Noordeinde. Ongeveer tien minuten later kruipen de koetsen - met de grootst mogelijke moeite - onder het poortje van het Binnenhof door aan de zijde van het Torentje en het Mauritshuis. Direct nadat de koningin en de haar vergezellende familieleden uit de Gouden Koets zijn gestapt, recht tegenover de ingang van de Ridderzaal, wordt het Wilhelmus gespeeld. Koningin en familieleden groeten, door licht te buigen, het vaandel van de erewacht die sinds jaar en dag wordt gevormd door het Korps Mariniers, en gaan over een rode loper de trappen op. Voor de gelegenheid zijn de trappen overspannen door een baldakijn. Op de drempel van de Ridderzaal bevindt zich de commissie van in- en uitgeleide. De griffier die de commissie begeleidt, kondigt het staatshoofd aan, ten behoeve van de aanwezigen in de zaal, door uit te roepen: 'De koningin!' In vroeger tijden, toen de ceremoniemeester van de koningin nog voorop liep, was hij het die dit uitriep, direct nadat hij driemaal met zijn staf op de vloer had gebonsd.³¹

De commissie van in- en uitgeleide

Het staatshoofd spreekt de troonrede uit in een verenigde vergadering van de Eerste en Tweede Kamer. De voorzitter van de Eerste Kamer zit de vergadering voor omdat de Eerste Kamer protocollair belangrijker is dan de Tweede. De senaatsvoorzitter benoemt ook de commissie van in- en uitgeleide die het staatshoofd en zijn gevolg in de vergaderzaal begeleidt. De commissie bestaat uit leden van beide Kamers. De omvang ervan varieert. Bij de allereerste troonrede, op 2 mei 1814, toen Willem I officieel nog geen koning was maar soeverein vorst, bestond de commissie uit negen personen, uit elke provincie één.³² Tegenwoordig wordt het aantal leden afgestemd op het aantal leden van het Koninklijk Huis dat de koningin vergezelt.³³ Daarnaast moet de commissie een weerspiegeling zijn van de politieke verscheidenheid van de Staten-Generaal. In 2007 bestond de commissie, net als in 1814, uit negen personen.

De positie van de commissie van in- en uitgeleide is een enigszins precare. Oppervlakkig gezien is het optreden van de commissie een blijk van gastvrijheid: zij heet het vorstelijk staatshoofd welkom in de vergaderzaal van de verenigde vergadering en zij doet het staatshoofd even gastvrij uitgeleide nadat het zich van zijn taak heeft gekweten. Kennelijk dacht de commissie zelf daar ook zo over toen zij zich in 1904 beklaagde over de manier waarop zij door leden van de hofhouding was behandeld. Ten koste van de daartoe aangewezen leden van de commissie wilden de leden van de hofhouding direct achter koningin, prins en koningin-moeder lopen. De 'Heeren der Hofhouding' hadden de leden van de commissie zelfs 'handtastelijk teruggedrongen'. Een jaar eerder had zich een vergelijkbaar incident voorgedaan. De commissie stelde zich op het standpunt 'dat waar de Staten-Generaal een commissie uit hun midden afvaardigen om de Koningin in hun vergaderzaal in- en uit te leiden, deze commissie de Koningin en de leden van het Vorstelijk Huis, welke Hare Majesteit vergezellen, onmiddellijk behoort te omringen en te volgen en dat de Hofhouding wier taak op dat oogenblik door de commissie wordt overgenomen, bij die gelegenheid zich achter de commissie behoort aan te sluiten'.³⁴

De commissie moest echter bakzeil halen. De voorzitter van de Eerste Kamer wees erop dat de hofhouding zich overeenkomstig de regels had opgesteld. Hij verwees daarbij onder meer naar de in 1897 vastgestelde regeling betreffende het Militaire Huis van Hare Majesteit de Koningin bij de plechtige opening van de Zitting der Staten-Generaal.³⁵ Bovendien wees de voorzitter erop dat het de uitdrukkelijke wens van de koningin was om de dames van de hofhouding, de chef van het Militaire Huis en de gouverneur van de residentie in haar onmiddellijke nabijheid te hebben. Voortaan zou de commissie duidelijke instructies ontvangen van de kamerheer-ceremoniemeester van de koningin.³⁶

Duidelijk was hier sprake van een verschillende perceptie van de betekenis van het ritueel. De commissie meende kennelijk dat de koningin de gast was van de volksvertegenwoordiging; de koningin en het Hof daarentegen stelden zo hun eigen eisen aan de wijze waarop zij binnentraden. Feit was dat het Hof de belangrijkste rol speelde bij de organisatie van Prinsjesdag, óók waar het de gebeurtenissen *in* de Ridderzaal betrof. Onder het definitieve programma voor Prinsjesdag stonden, veelzeggend, uitsluitend hofnamen: die van de opperceremoniemeester en die van de chef van het Militaire Huis.

Te gast bij de Staten-Generaal?

Op het feit dat het Hof ook de ceremonie in de Ridderzaal bewaakte, kwam in de loop van de twintigste eeuw van verschillende kanten en om uiteenlopende redenen kritiek. Aan de ene kant was er ongenoegen, zoals zojuist geschetst, van Kamerleden die zich als gastheren geschoffeerd voelden. Aan de andere kant plaatste staatsrechtkenner E. van Raalte in 1952 vraagtekens bij het feit dat onder het vastgestelde programma voor Prinsjesdag slechts hofnamen prijken en niet de naam van een minister. Dat betekende namelijk dat de ministeriële verantwoordelijkheid hier niet in werking was. Van Raalte vroeg zich af of dat nog wel in overeenstemming was met het geldende staatsrecht.³⁷ Diezelfde kritiek, maar dan ongezoeten geformuleerd, vloeide ruim twintig jaar later uit de pen van A. Vondeling, voorzitter van de Tweede Kamer. Hij schreef in 1975 in een artikel:

Strikt genomen komt het er op neer, dat de opening en sluiting uitsluitend een zaak van de Koning persoonlijk zou zijn. (...) (D)ie gedachtengang (is) natuurlijk volstrekt uit de tijd. (...) Er is daarom alle reden aan iedereen duidelijk te maken, dat het Koninklijk Besluit van 1815³⁸ niet meer mag gelden. Het voldoet niet aan de 127 jaar oude grondwettelijke regel (er ontbreekt de handtekening van de verantwoordelijke minister) (...) en het is volstrekt in strijd met moderne staatsrechtelijke opvattingen.³⁹

Volgens Vondeling zou de bijeenkomst in de Ridderzaal in onderling overleg geregeld moeten worden tussen de voorzitter van de verenigde vergadering en een lid van de regering, c.q. de minister van Binnenlandse Zaken, vanzelfsprekend 'in nauw overleg met de Koningin en haar opperceremoniemeester'. Het programma, zoals dat altijd werd afgedrukt in de *Staatscourant*, zou de handtekeningen behoren te dragen van de voorzitter en de minister. Maar ten principale zou het zo moeten zijn dat *iedereen* de gast was van de Staten-Generaal, 'óók de Koning en de ministers, van het moment af waarop de drempel van de Ridderzaal wordt overschreden'. Vondeling: de voorzitter van de verenigde vergadering belegt de vergadering, heeft de leiding en handhaaft de orde. Natuurlijk houdt de voorzitter rekening met de wensen van de hoge gasten, 'maar het hele ceremonieel in de vergaderzaal wordt tenslotte door hem bepaald'.

Vondelings visie bleef niet onweersproken. Volgens de jurist J.R. Stellinga, destijds lid van de Raad van State, was het vreemd dat Vondeling ministers een rol wilde toekennen bij de organisatie van een vergadering van het parlement. Daarnaast noemde hij het een volkomen miskenning van de positie van de Koning als staatshoofd om hem *gast* te noemen van de Staten-Generaal. Het staatshoofd kreeg toch geen uitnodiging om te verschijnen in de Ridderzaal? De Koning begaf zich naar de verenigde vergadering op de derde dinsdag van september omdat hij 'in de Grondwet geroepen wordt om de zitting van de Staten-Generaal te openen'. De wezenlijke betekenis van de opening was, aldus Stellinga, dat Koning en volksvertegenwoordiging bijeen waren; hieruit bleek duidelijk dat zij 'twee staatsorganen zijn, elk met een eigen functie, die er toe leiden kan, dat zij samenwerken'.⁴⁰ Van een verhouding gastheer-gast kon dus absoluut geen sprake zijn. Omgekeerd was lang geleden, in 1869, enige beroering ontstaan toen Willem III de troonrede opende met de woorden: 'Het is Mij aange-naam de Vertegenwoordigers van het Nederlandsche Volk bij de opening dezer zitting welkom te heeten.' De volksvertegenwoordigers hadden zich immers niet naar het staatshoofd begeven, maar deze was naar de Staten-Generaal gegaan.⁴¹ Om alle misverstanden te voorko-

men, wordt ook wel gesuggereerd om voor het hele ritueel in de Staten-Generaal de neutrale term ‘ontmoeting’ te gebruiken.⁴² Kortom, over de vraag wie nu de verantwoordelijkheid droeg voor de gebeurtenissen in de Ridderzaal ten tijde van Prinsjesdag bestond geen eenstemmigheid.

Tegenwoordig overheerst de visie dat de gebeurtenissen in de Ridderzaal de primaire verantwoordelijkheid zijn van het parlement, in de praktijk dus die van de Eerste Kamer. Symbolisch in dit verband kan het feit worden genoemd dat de voorzitter van de Eerste Kamer, die de vergadering leidt, geen hoed draagt omdat dat tegen de regels van goed gastvrouwschap indruist, hoewel ze niet de gastvrouw is van regering en verenigde vergadering. In de woorden van Y.E.M.A. Timmerman-Buck zelf, voorzitter sinds 2003: ‘Omdat de Ridderzaal die dag het huis is van het parlement, en omdat de voorzitter gastvrouw is in dat huis, heb ik besloten geen hoed te dragen.’⁴³ Het is ook de Eerste Kamer die aan alle genodigden in de Ridderzaal een uitnodiging stuurt, ondertekend door de griffier. Het programma voor Prinsjesdag wordt overigens niet meer gepubliceerd in de *Staatscourant* en er staan ook geen namen meer onder.

Het is overigens niet zo dat het Hof tegenwoordig geen enkele bemoeienis meer heeft met het ceremonieel in de Ridderzaal. Op gezette tijden vindt overleg plaats tussen het Hof en de Eerste Kamer, bijvoorbeeld over de zitplaatsen en de veiligheid van de meekomende leden van de koninklijke familie, en af en toe komt de adjudant van de koningin of de ceremoniemeester zelf even kijken in de Ridderzaal. De generale repetitie van de commissie van in- en uitgeleide, op de ochtend van Prinsjesdag, vindt stevast plaats onder leiding van de ceremoniemeester van de koningin en de griffier van de Eerste Kamer gezamenlijk.⁴⁴

Direct nadat de voorzitter van de commissie van in- en uitgeleide – in de praktijk al sinds jaar en dag de voorzitter van de Tweede Kamer – de koningin naar de troon heeft geleid en zelf zijn of haar zitplaats heeft ingenomen, neemt de koningin het woord om de troonrede te gaan voorlezen. De koningin is de enige persoon die in het Nederlandse parlement het woord mag nemen zonder dat eerst te hebben verkregen van de voorzitter.

De plaats van de troon

Daar de vergaderzaal van de Tweede Kamer geen ideale locatie was voor de openingsplechtigheid, werden omstreeks 1900 de mogelijkheden onderzocht om de opening elders te doen plaatsvinden. Volgens de architectuurrecensent J. Huisman was het vooral koningin Emma die erop aandrong de Ridderzaal tot troonzaal te verheffen omdat de monarchie zich in een wankelende positie bevond door toedoen van de weinig geliefde Willem III. De Ridderzaal als troonzaal zou een symbolische bijdrage zijn aan de terugkeer van de monarchie in het centrum van de macht.⁴⁵ De zogenaamde Commissie van Advies voor de Grafelijke Zalen⁴⁶ vond de Ridderzaal inderdaad hiervoor geschikt, mits de troon aan de korte zijde tegenover de ingang zou komen te staan, zodat ‘een waardig binnenkomen’ van de koningin verzekerd was. Maar ook hierover ontstond een meningsverschil dat in afgeleide zin leek te gaan over diezelfde vraag van het primaat van de openingsplechtigheid: lag dat nu bij het staatshoofd of bij de voorzitter?

De ‘Huishoudelijke Commissiën’ van de Kamers gaven de voorkeur aan een opstelling die leek op die in de Tweede Kamer met de troon in het midden van een van de lange zijden. De voorzitter van de Eerste Kamer schreef hierover namens de ‘Commissiën’: ‘Waar het hier niet

geldt de zaal in te richten voor eene eigenlijk gezegde troonzaal, maar nu zij bestemd zal worden om de vergaderzaal te zijn voor de Vereenigde Zitting van de beide Kamers der Staten-Generaal, waarin Hare Majesteit de Koningin verschijnt om de zitting te openen, terwijl de leiding dier Vergadering, ingevolge artikel 108 der grondwet, is opgedragen aan den Voorzitter der Eerste Kamer, moet met die bestemming rekening worden gehouden, niet alleen bij de plaatsing van den troon, maar ook bij die van [den] zetel [van den] voorzitter.'

Toen in 1904 inderdaad de Ridderzaal in gebruik werd genomen, zag de voorzitter zijn wensen vervuld: de troon werd aan een van de lange zijden geplaatst tegenover de voorzittersstoel. Maar een jaar later kreeg de Commissie van Advies alsnog haar zin: de troon kwam recht tegenover de ingang te staan. Verrassend genoeg echter was het koningin Wilhelmina zelf die dit geen gelukkige opstelling vond. En wel omdat zij moeilijk te verstaan was, zo gaf zij in 1916 aan minister-president P.W.A. Cort van der Linden te kennen. De voorzitter van de Eerste Kamer liet daarop weten dat hij wilde voldoen aan 'de wensch van Hare Majesteit om door iedereen gehoord te worden'. De troon werd in 1917 weer verplaatst naar de lange zijde, en nu definitief.⁴⁷ Voorafgaand aan de meest recente restauratie van de Ridderzaal in 2006, ontstond opnieuw discussie over deze vraag. De Rijksgebouwendienst stelde voor de troon weer aan de korte zijde te plaatsen, voor de schouw, waardoor deze een wat prominenter plaats zou krijgen. Dat voorstel haalde het echter niet, naar wij logischerwijs veronderstellen op grond van de traditionele bezwaren van de kant van het parlement. Opmerkelijk genoeg wil de Rijksgebouwendienst dat echter niet met zoveel woorden bevestigen.⁴⁸ Hoe dan ook: alles bleef bij het oude. De troon behield zijn plaats tegenover de zetel van de voorzitter.

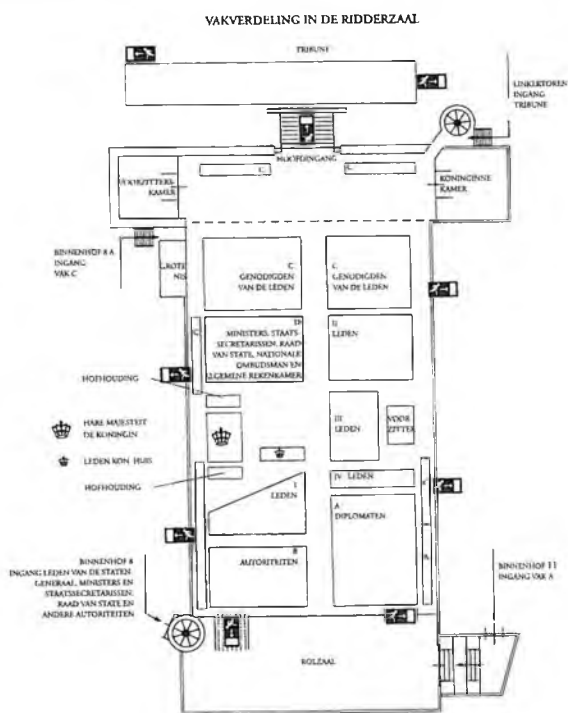
De aanwezigen in de Ridderzaal

In de Ridderzaal vindt op Prinsjesdag een bijzondere vergadering plaats. Het is de enige dag van het jaar waarop de gehele Staten-Generaal (Eerste en Tweede Kamer), de voltallige regering (Koning en ministers) plus het belangrijkste adviesorgaan van de regering (Raad van State) in vergadering bijeen zijn. Het is een symbolische vergadering: afgezien van een paar woorden van de voorzitter is de koningin de enige die het woord voert. Zij richt zich daarbij rechtstreeks en uitdrukkelijk tot de leden van de Staten-Generaal.⁴⁹ Degenen die in vergadering bijeen zijn, bevinden zich binnen de zogeheten *enceinte*. Alle andere aanwezigen zitten buiten deze *enceinte*. Tot hen behoren de overige Hoge Colleges van Staat, zoals de Algemene Rekenkamer en de Nationale Ombudsman, voorzitters van adviesorganen, vertegenwoordigers van de rechterlijke macht, diplomaten, commissarissen van de koningin, oud-Kamervoorzitters, oud-ministers-presidenten, de Hoge Raad van Adel en vele anderen.

Opmerkelijk is dat de symboliek van deze bijzondere vergadering vroeger veel duidelijker was dan tegenwoordig. Hekjes gaven destijds zonneklaar aan wie zich binnen en wie zich buiten de *enceinte* bevond.⁵⁰ Tegenwoordig staan de hekjes er weliswaar nog steeds, maar zij vallen in de overvolle zaal nauwelijks meer op. Bovendien heeft de *enceinte* aan symbolische betekenis ingeboet, want, zoals wij op Prinsjesdag 2008 met eigen ogen mochten waarnemen, bevonden ook enkele leden van andere Hoge Colleges van Staat dan de Raad van State zich binnen de *enceinte*. Betrokkenen bij de organisatie van Prinsjesdag verklaarden ook het begrip *enceinte* eigenlijk nooit te gebruiken.⁵¹ De bijzondere positie van ministers en staatsraden op Prinsjesdag blijkt tegenwoordig alleen nog uit het feit dat ook zij, net als de koningin, de Verenigde Vergadering pas betreden nadat deze, kort na 13.00 uur, officieel is geopend.⁵²

Op de bijzondere positie van de Raad van State⁵³ tijdens Prinsjesdag is in het verleden overigens wel kritiek geuit. Van Raalte haalde in zijn al vaker geciteerde werk uit 1952 P.J. Oud aan die meende dat de Raad niet in de vergadering thuishoorde. Van Raalte kon zijn aanwezigheid binnen de enceinte echter wel billijken, vooral op historische gronden,⁵⁴ maar hij vond wél dat het beter zou zijn de Raad een andere plaats binnen de enceinte te geven. Aangezien de staatsraden adviseurs van het staatshoofd zijn en bovendien zonnodig de Koning kunnen vervangen (gw art. 38), dacht Van Raalte dat het misschien wel 'iets juister' zou zijn als zij 'zich rondom de Koning zouden scharen'.⁵⁵ Vondeling schreef in 1975 in zijn artikel 'Prinsjesdag als openbare les' klip en klaar dat de Raad van State 'tot nu toe een oneigenlijke plaats in de Ridderzaal' heeft. Hij vermoedde – terecht – dat het gebruik uit 1815 dateerde, maar hij zag geen reden deze 'vooraanzittende plaats' te handhaven.⁵⁶

In de jaren zeventig ontstond ook kritiek op de *rangschikking* van de aanwezigen binnen de enceinte. Sedert de ingebruikname van de Ridderzaal in 1904 zaten bewindslieden en leden van de Raad van State in het vak recht tegenover de koningin. De kritiek, onder anderen verwoord door Vondeling, luidde dat dit staatsrechtelijk niet klopte. De opstelling suggereerde immers ten onrechte dat het staatshoofd zich in de eerste plaats tot het kabinet en de Raad richtte.⁵⁷ In 1983 is de opstelling veranderd. Nu zitten de leden van de beide Kamers in de vakken recht tegenover de koningin alsmede in het vak aan haar rechterhand; de bewindslieden en de leden van de Raad van State zitten in het vak links van de troon. Symbolisch is deze verandering uiteraard niet van belang gespeend.



Vakverdeling in de Ridderzaal tijdens Prinsjesdag

Tussen omstreeks 12.15 en 12.45 uur nemen alle leden van de Staten-Generaal en alle genodigden hun plaatsen in. Om 13.00 uur stipt, op het moment dat de Gouden Koets vertrekt vanaf het paleis, opent de voorzitter de vergadering, waarna, zoals reeds vermeld, de leden van het kabinet en van de Raad van State binnentreden. Naast de al genoemde aanwezigen *in* de zaal, zitten er, ten slotte, ook op de tribune nog genodigden: de pers en circa vijftig ‘gewone’ burgers. De aanwezigheid van de burgers brengt tot uitdrukking dat ook deze vergadering van de volksvertegenwoordiging, hoe bijzonder ook, principieel een openbare bijeenkomst is. Tegenwoordig dienen belangstellende burgers een toegangsbewijs aan te vragen bij de Eerste Kamer – de wachttijd bedraagt momenteel vijf jaar. Vroeger gingen burgers trouwens gewoon in de rij staan voor een plaatsje; en niet zelden verkochten zij het uiteindelijk bemachtigde kaartje dan weer door aan laatkomers. De *Haagsche Courant* maakte jaarlijks melding van deze activiteiten, inclusief de koers van de ‘marktprijzen’ van de kaartjes, die kon oplopen tot wel vijftien gulden. Maar daarvoor had de ‘speculant’ dan ook vierentwintig uur of langer onder soms barre omstandigheden in de kou gestaan!⁵⁸

Kleding en hoeden

In vroeger jaren kwamen de ministers, de leden van de Raad van State en de leden van de Staten-Generaal allen in hun eigen ambtskostuum naar Prinsjesdag. Geleidelijk verdween deze gewoonte. De Raad van State heeft het nog het langst volgehouden; de vice-voorzitter kwam voor het laatst in ambtskostuum naar Prinsjesdag in de jaren zestig. Voor de leden van de Staten-Generaal verdween de traditie langzamerhand al vóór de Tweede Wereldoorlog. Zij verschenen steeds vaker in jacquet, geklede jas of donker wandelkostuum. Na de oorlog verschenen ook de ministers niet meer in ambtskostuum. Maar, zo schreef Van Raalte in 1952, zij waren nog wél ‘uniform’ gekleed: de ministers komen ter opening ‘eendrachtiglijk in donker gewaad’. En, zo voegde hij er met een knipoog aan toe: ‘Bij deze gelegenheid komt dus zelfs op het punt van de kledij het staatsrechtelijk beginsel van de ministeriële homogeniteit ten volle tot uiting!’⁵⁹ De Kamerleden gingen zich in de loop der jaren steeds ‘losser’ kleden; spijkerbroeken zijn inmiddels gesignaleerd. Kledingvoorschriften zijn er niet. Sommige Kamerleden staan ook op het principiële standpunt dat in de Ridderzaal een vergadering plaatsvindt van ‘hun’ Kamers en dat zij als leden daarvan dus zelf mogen bepalen hoe zij gekleed wensen te gaan.⁶⁰

Vrouwen waren lange tijd uitsluitend in de rol van echtgenote aanwezig. Zij gingen gekleed in het lang – vrouwen van ministers bijvoorbeeld – en zaten aanvankelijk op de publieke tribune. De koningen uit de negentiende eeuw, Willem I, II en III, lieten zich overigens nooit vergezellen door vrouwelijke leden van het Koninklijk Huis. Pas heel geleidelijk verwierven vrouwen zich een volwaardige plaats in de Ridderzaal. In 1891 las koningin-regentes Emma voor het eerst de troonrede voor, en zij was zodoende de eerste vrouw binnen de enceinte.⁶¹ Daarna volgden in 1918 het eerste vrouwelijke Kamerlid, S. Groeneweg (SDAP), in 1953 de eerste bewindsvrouw, staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen A. de Waal (KVP) en in 1958 het eerste vrouwelijke lid van de Raad van State, A.E. Ribbius Peletier.

In 1977 schreef *De Telegraaf* het opmerkelijk te vinden dat de vrouwen van ministers niet meer in het lang verschenen en dat nog maar vier van hen een hoed droegen en nog maar twee van hen handschoenen. De auteur van het stuk, Dieuwke de Rijk, vond dat jammer:

‘Want je kunt zeggen wat je wilt, het was toch wel een mooi gezicht vroeger, al die prachtig, in het lang geklede, vrouwen.’⁶² Het was De Rijk niet opgevallen dat op diezelfde Prinsjesdag voor het eerst een vrouwelijk Kamerlid, E.G. Terpstra (vvd), een modieuze hoed had opgezet. Naar eigen zeggen deed zij dat als ‘eerbetoon aan de koningin’ en omdat zij het in haar studietijd te Leiden gewend was geweest om tijdens feestelijke gelegenheden een hoed te dragen. Een trend was gezet. Weldra volgden andere vrouwelijke Kamerleden en vrouwelijke ministers haar voorbeeld, vooral vrouwen van rechtspolitieke signatuur.⁶³ In de jaren tachtig nog enigszins voorzichtig, in de loop van de jaren negentig steeds uitbundiger. Ook ‘linkse’ vrouwen gingen hoeden dragen, soms gebruikten zij het hoofddeksel zelfs om er een politiek statement mee te maken. Zo protesteerde K. van Velzen (sp) in 2005 met een zelfgemaakte hoed van autobanden tegen de uitbreiding van het wegennet, en E. Ouwehand (Partij voor de Dieren) droeg in 2007 een hoge hoed met konijn om aandacht te vragen voor een welzijnsrichtlijn voor konijnen.⁶⁴ Overigens krijgen de volksvertegenwoordigers ook wel kritiek op hun kleedgedrag tijdens Prinsjesdag. Zo vinden sommigen de on-Nederlandse grandeur niet passen bij een parlement dat de belangen van het volk wordt geacht te behartigen. Anderen beklagen zich juist over het gebrek aan smaak en gevoel voor kwaliteit, met name bij de protesthoedendragers, wier ‘puberaal gedrag’ niet passend zou zijn op de dag van de democratie, waar het staatshoofd zo’n belangrijke rol speelt.⁶⁵ Inmiddels is de hoedentraditie echter zó ingeburgerd geraakt dat het woord ‘Prinsjesdag’ bij velen direct de associatie met ‘hoedjes’ oproept.



"PRINSJESDAG! KOM MEE, HOEDEN KIJKEN!"

Prent Peter van Straaten

[Peter's Zeurkalender 2008]

Als we de socioloog B. Maso mogen geloven, zou de recente hoedjestradiatie overigens direct of indirect ook iets kunnen zeggen over de perceptie die de volksvertegenwoordigers koesteren van hun eigen positie op Prinsjesdag. In zijn artikel 'Mode en monarchie' laat hij overtuigend zien dat de monarch zich min of meer verplicht verre houdt van modieuze ontwikkelingen. Mode is immers per definitie van voorbijgaande aard en daarmee onverenigbaar met het koningschap, dat zijn legitimiteit hoofdzakelijk aan de traditie ontleent. Historisch gezien lag het initiatief voor het lanceren van nieuwe modes aan de hoven bij figuren uit de marge, die er iets bij hadden te winnen door op te vallen.⁶⁶ Is het zo bezien toeval dat Kamerleden zich nog wel eens willen beklagen over hun relatief marginale positie tijdens Prinsjesdag? Zo bijvoorbeeld M.M. van Zuijlen: 'Dinsdag 15 september 1998, Prinsjesdag. Ik heb al in het voorjaar een prachtige hoed bij de Nijmeegse hoedenwinkel Cappello gekocht. Hij is zo groot dat ik hem bijna niet durf op te zetten. Exhibitionisme past niet bij Nederlanders. De dag verloopt als vanouds. Er wordt flink wat afgezeurd over de hoeden, de troonrede is een anticlimax en na afloop wandelt iedereen verloren rond.'⁶⁷ En M.L. Vos: 'Nou, daar zit je dan. Gehakt en gelakt en all dressed up and nowhere to go (een jazz klassieker). Je bent immers redelijk nutteloos en overbodig op prinsjesdag als eenvoudig kamerlid. De show is geheel voor het koninklijk huis (...) en de fractievoorzitters. Alle anderen (...) zitten er vooral als decorum bij. Dat verklaart waarschijnlijk de overmatige aandacht voor hoedjes en inmiddels ook de dassen van de mannen.'⁶⁸

De troonrede

Uiteindelijk draait het hele feest van Prinsjesdag, sinds 25 jaar althans, toen de Grondwet op dit punt werd gewijzigd, om de troonrede en de aanbidding van de rijksbegroting.⁶⁹ In het tijdvak 1814-1982 behoeft de Koning volgens de Grondwet 'slechts' de zitting van de Staten-Generaal te openen, maar de vorst deed al snel de gewoonte ingang vinden om ook een troonrede te houden, een vooruitblik met regeringsplannen voor het komende jaar. Soms waren die redes erg kort, maar ze ontbraken nooit. Koning Willem III en koningin Wilhelmina hebben zich wel beklagd over de lengte van de troonredes, als gevolg waarvan de redes enkele jaren daarna korter waren, tot het effect was uitgewerkt en ambtenaren en bewindslieden zich weer minder beperkingen oplegden.⁷⁰ In 1885 volstond Willem III met elf volzinnen, groet en bede inbegrepen, dit tot ongenoegen van nogal wat Kamerleden, die de schuld overigens (volkomen terecht!) bij de verantwoordelijke ministers legden. Men sprak van een 'zinledig' stuk en 'een caricatuur van den werkelijken toestand'.⁷¹ Vooral na de Tweede Wereldoorlog werden de troonredes allengs langer; de overheidstaken en daarmee het aantal departementen breidden zich uit en over elk beleidsterrein moest iets worden gezegd.

De staatscommissie-Cals-Donner, die adviseerde over de grondwetswijziging van 1983, heeft weliswaar overwogen om Prinsjesdag af te schaffen, maar zij meende uiteindelijk toch dat de jaarlijkse ontmoeting tussen volksvertegenwoordiging en Koning een waardevolle traditie was, die gehandhaafd diende te blijven.⁷² Uiteindelijk is besloten de jaarlijkse opening te laten vervallen en in plaats daarvan het uitspreken van de troonrede op te nemen in de Grondwet naast de aanbidding op diezelfde derde dinsdag in september van de 'algemene begrotingswetten'. Voordien stond niet in de Grondwet dat de Rijksbegroting ook per se op Prinsjesdag diende te worden aangeboden.⁷³

De ministers schrijven de troonrede, dat wil zeggen: elk departement levert een stukje tekst aan en op het ministerie van Algemene Zaken wordt er één geheel van gemaakt. De troonrede is dientengevolge een nogal droge opsomming van beleidsvoornemens. Ofschoon met name de laatste jaren is geprobeerd er enige structuur in aan te brengen, blijft het een 'moeizaam' stuk. Doorgaans zijn de meeste plannen die de Koningin bekendmaakt in de weken ervoor trouwens al uitgelekt of 'gewoon' bekendgemaakt. Pogingen dit tijt te keren hebben vooralsnog niet veel opgeleverd.⁷⁴

Zodra de koningin de troonrede heeft voorgelezen, de leden van de Staten-Generaal succes heeft gewenst bij hun werkzaamheden en de bede heeft uitgesproken⁷⁵, roept de voorzitter: 'Leve de koningin!' Het daarop volgende driewerf hoera wordt door de meeste Kamerleden meegeropen. Deze traditie stamt uit 1897 toen de zeventienjarige koningin Wilhelmina de regentes bij de openingsplechtigheid vergezelde en haar verschijning aan het oudste Kamerlid, ds. J.H. Donner, deze uitroep ontlokte. Daarna komt de commissie van in- en uitgeleide weer in actie. De leden ervan begeleiden de koningin en haar familie naar de zogeheten koninginnekamer, een ruimte van circa dertig vierkante meter, gelegen direct links van de ingang van de Ridderzaal, waar de commissie en de familie gedurende een minuut of tien napraten en van de Kamerbewaarder iets te drinken krijgen aangeboden. Welke drank hier wordt geschonken – volgens journalist J. Hoedeman chocomel en jus d'orange⁷⁶ – behoort tot de geheimen van Prinsjesdag. In de tijd dat de koningin daar verblijft, wordt er in de Ridderzaal gemusiceerd, net als bij binnenkomst van de koningin⁷⁷, en geeft de voorzitter de leden van het Corps Diplomatique de gelegenheid de Ridderzaal te verlaten. Ook dit betreft een oude traditie: zij zwaaien de koningin uit. Zij verlaten de Ridderzaal daarom via de zijuitgang, die uitkomt aan de kant waar de Gouden Koets langsrijdt. Indien het regent, is daar zelfs een partytent neergezet, zodat de diplomaten geen nat pak behoeven te krijgen tijdens het zwaaien.⁷⁸

Zodra de koningin en haar gevolg de koninginnekamer verlaten, verzoekt de voorzitter alle aanwezigen te gaan staan. Even later deelt de voorzitter van de commissie van in- en uitgeleide plechtig mee: 'Hare Majesteit de Koningin heeft de Ridderzaal verlaten.'⁷⁹ Kort daarna sluit de voorzitter de vergadering. De koninklijke stoet volgt dezelfde route op de terugweg. Aangekomen op het paleis volgt dan nog de traditionele balkonscène: vanaf het balkon zwaaien leden van de koninklijke familie naar het voor het paleis samengestroomde volk. Ongeveer een uur later biedt de minister van Financiën de rijksbegroting vergezeld van de miljoenennota aan de Tweede Kamer aan. De stukken zitten in het traditionele koffertje – een gebruik sinds 1947 – tezamen gebonden door een oranje lint.⁸⁰ Gedebatteerd wordt er dan nog niet; de algemene politieke beschouwingen zullen pas een dag later beginnen. Prinsjesdag is voorbij.

Conclusie

De staatsrechtelijke betekenis van Prinsjesdag veranderde met de grondwetwijziging van 1983. Het staatshoofd opent sindsdien niet langer de zitting van de Staten-Generaal omdat dat strijdt met het principe dat de volksvertegenwoordiging altijd moet kunnen vergaderen. In de oude situatie was het uitspreken van de troonrede in feite van secundair belang, ondanks het feit dat de troonrede in de loop van de geschiedenis aan gewicht had gewonnen. Wel hechtte de regering aan handhaven van de traditie van de jaarlijkse ontmoeting tussen

volksvertegenwoordiging en staatshoofd. De nadruk kwam vanaf 1983 juist te liggen op de uiteenzetting over het regeringsbeleid en op het aanbieden van begrotingswetsvoorstellen. De afgeleide betekenis veranderde daarmee ook. In beide configuraties kan men volhouden dat het gaat om een feest van de democratie. Vóór 1983 kan men in navolging van Van Raalte betogen dat het ging om een grondwettelijke plicht van de vorst (of een commissie namens de vorst) om een handeling te verrichten die de volksvertegenwoordiging in staat stelde haar democratische rechten uit te oefenen.⁸¹ Na 1983 kan men in navolging van Korthals Altes verdedigen dat het om een feest van de democratie gaat, omdat de aanbidding van de begroting aan de volksvertegenwoordiging en een uiteenzetting van het door de regering te voeren beleid in elke democratie een hoogtepunt is, vooral ook omdat het budgetrecht wel wordt gezien als het meest fundamentele democratische recht van de volksvertegenwoordiging.⁸² Deze stelling valt te meer te verdedigen omdat de Grondwet de aanbidding van de begrotingsvoorstellen nadrukkelijk koppelt aan het tijdstip van het uitspreken van de troonrede.

Ook al is Prinsjesdag in de bovenomschreven betekenissen ongetwijfeld een feestdag van de democratie, toch bevat het ritueel in zijn vormgeving ook vele elementen van wat wel een *invented tradition* wordt genoemd, vergeten tradities die nieuw leven werden ingeblazen en nooit bestaand hebbende tradities die werden uitgevonden om gezag te rechtvaardigen en sociale cohesie te bevorderen. Zij bevestigden dus de status van het staatshoofd én zij voldeden aan een behoefte van het volk. De *invented traditions*, die vooral in het laatste kwart van de negentiende eeuw ingang vonden, verwezen naar een fictief en gereduceerd verleden, waren in feite anachronismen in de moderne tijd, maar ze hadden een magische en integreernde uitwerking.⁸³ De ingebruikname van de Ridderzaal als troonzaal om een in het slop geraakte monarchie meer elan te verlenen, kan zo gezien worden als een *invented tradition*. Hetzelfde geldt voor de Gouden Koets, die volgens de historicus H. te Velde werd 'aangeboden op het moment dat de eerste auto's door Nederland reden. Het gebruik van de Gouden Koets riep nostalgische beelden op van "echte" koningen met hermelijnen mantels en kronen uit een ver verleden'.⁸⁴

Misschien is het dan weer typisch Nederlands dat die *invented traditions* niet zonder slag of stoot werden aanvaard, en dat de uiteindelijke vorm een compromis werd tussen traditie en moderniteit, tussen sacrale monarchie en democratie. De waardigheid van de Ridderzaal mocht weliswaar afstralen op de vorst, maar de troon kwam uiteindelijk op een plaats te staan die recht deed aan de symboliek van een democratisch staatsbestel. Ook de nieuwe rangschikking van de aanwezigen in de Ridderzaal sinds 1983 draagt bij aan de 'democratisering' van het ritueel: het staatshoofd richt zich nu ook fysiek rechtstreeks tot de volksvertegenwoordiging. Iets dergelijks geldt voor het feit dat de regie van het ritueel tegenwoordig de facto bij de volksvertegenwoordiging berust.

Deze feiten illustreren de spagaat waarin een constitutioneel monarch verkeert. Zijn functie is ingebed in een democratisch bestel, maar van tijd tot tijd moet ook het sacrale karakter van het koningschap worden benadrukt. Paradoxaal genoeg leent het democratische feest Prinsjesdag zich daar uitstekend voor. Iets dergelijks lijkt, omgekeerd, met Koninginnedag aan de hand. Hoewel Koninginnedag in zekere zin de 'gewoonheid' van het koningshuis benadrukt en de geringe afstand tussen vorst en onderdaan, mag dat ook niet te ver gaan. Een vorst zonder sacrale waardigheid is geen vorst.

Noten

- 1 Wij zijn Angelina Fifis veel dank verschuldigd voor haar bijdragen aan het onderzoek voor dit artikel.
- 2 Zowel het openen van de zitting vroeger als het voorlezen van de troonrede tegenwoordig, kan ook (in een soberder ceremonie) namens de Koning geschieden (Grondwet art. 65; vgl. art. 113 GW 1972). En wat betreft het indienen van de begroting; zie GW art. 105.2; vgl. art. 134 GW 1972). Maar koningin Juliana en koningin Beatrix hebben nooit verstek laten gaan. Voor 1948 is het wel een enkele keer voorgekomen dat de koning of de koningin de handelingen niet zelf verrichtte, bijvoorbeeld als hij of zij door ziekte of familieomstandigheden was verhinderd. Zie: Arnout van Cruyningen, *Prinsjesdag. Een geschiedenis van de plechtige ontmoeting tussen Koning en Staten-Generaal* (Kampen 1999) p. 73-74; E. van Raalte, *De geschiedenis van de opening der Staten-Generaal van 1814 tot 1952* ('s-Gravenhage 1952) p. 18 en C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998) p. 372-376.
- 3 J.Th.J. van den Berg, 'Le roi règne, mais il ne gouverne pas', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (Den Haag 2001) p. 63. Vgl. *Algemeen Dagblad*, 20 sept. 2006 over de hoedjes van de dames-Kamerleden: 'Een paar honderd euro, wat zou het? Veertjes, tule, strass: op de feestdag van de democratie mag het.'
- 4 F. Korthals Altes, 'Woord vooraf' in: Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. vii-viii.
- 5 *Elsevier*, 13 sept. 1997; < www.ad.nl/binnenland/article1665441.ece >, geraadpleegd op 25 aug. 2008.
- 6 Zonder de gedigitaliseerde versies van de negentiende-eeuwse kranten hadden wij dit onderzoek niet kunnen doen. Dankbaar maakten wij gebruik van: < <http://kranten-historisch.startpagina.nl> >.
- 7 Omstreeks 1672 schilderde Jan Steen al een vrolijk gezelschap dat Prinsjesdag aan het vieren was. Het schilderij bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam. Zie: J. ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem 1871) p. 693; zie ook de website < www.cultuurwijs.nl >, geraadpleegd op 11 aug. 2008. Met dank aan Dick de Mildt voor zijn bijdrage aan deze paragraaf.
- 8 Ter Gouw, *De volksvermaken* p. 426-427.
- 9 *Ibidem*, p. 427.
- 10 *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 13 febr. 1887 (Koningsfeest) en Ter Gouw, *De volksvermaken*, p. 80 (Koningsverjaardag).
- 11 Voor de verjaardag van de koningin, zie de tekst die volgt. Overigens vierde men ook 'prinsesjesdag', bijvoorbeeld op 31 augustus 1885 toen Wilhelmina vijf jaar werd: *De Amsterdammer*, 9 aug. 1885.
- 12 In het artikel 'Een blijde prinsjesdag', *Zierikzeesche Courant*, 28 aug. 1878, wordt verslag gedaan van de bruiloft van een broer van koning Willem III.
- 13 *Politieke gedichten door een schoolmeester* (Maassluis z.j. [1878]), geciteerd uit *Roermonds Dagblad*, 20 sept. 1879.
- 14 *Zierikzeesche Courant*, 20 sept. 1880.
- 15 De schrijver doelt hier op het tijdperk voorafgaande aan dat van koning Willem I, dat wil zeggen op het tijdperk van de laatste stadhouder, prins Willem V. Zijn bron is o.m. een oudtante: *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 7 aug. Vgl. Ter Gouw, *De volksvermaken*, p. 427.
- 16 *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 9 aug. 1885.
- 17 *Ibidem*.
- 18 *De Gelderlander*, 19 sept. 1901, beschreef in zijn verslag van de opening der Staten-Generaal eerst de koninklijke rijtoer en de grote publieke belangstelling daarvoor en merkte daarna pas op: 'Het

was overigens in de stad echt prinsjesdag.' De feestelijkheden in de stad en de plechtigheden op het Binnenhof liet de krant dus nog niet vallen onder dezelfde noemer van 'Prinsjesdag'. Alleen de feestelijkheden in de stad werden ertoe gerekend. Zie verder: *Utrechts Nieuwsblad*, 24 sept. 1897; *De Gelderlander*, 13 april 1902; *Leeuwarder Courant*, 16 sept. 1903, 19 sept. 1907, 22 sept. 1910, 5 sept. 1911; *Het Centrum*, 5 sept. 1911; *Het Volk*, 20 sept. 1916; *Texelsche Courant*, 19 sept. 1917 en de *Leeuwarder Courant*, 15 sept. 1926.

- 19 *Haagsche Courant*, 16 sept. 1930, 19 sept. 1933, 19 sept. 1934 en 17 sept. 1935.
- 20 *De Gelderlander*, 13 april en 18 mei 1901 en 19 sept. 1901.
- 21 Aanvankelijk (1815-1848) was Prinsjesdag op de derde maandag in oktober, vervolgens op de derde maandag in september (1849-1887) en sindsdien, sedert 1888, op de derde dinsdag in september. De vervroeging van oktober naar september vond plaats omdat de Kamer meer tijd wenste te hebben voor de behandeling van de begroting. De verschuiving van de maandag naar de dinsdag vond plaats omdat men Kamerleden die van ver naar Den Haag moesten komen, niet wilde verplichten op zondag te reizen.
- 22 Geciteerd bij Van Raalte, *De opening*, p. 31. Overigens was dit niet de eerste troonrede van Willem I. Eerdere troonredes sprak hij uit op 2 mei 1814 en op 7 november 1814, toen nog als soeverein vorst, en op 8 augustus en 21 september 1815. Zie: E. van Raalte (red.), *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes 1814-1963* ('s-Gravenhage 1964) p. 4-12.
- 23 Henk te Velde, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003) p. 7.
- 24 De huidige route wordt gereden sinds 1984. In de afgelopen twee eeuwen waren er af en toe wijzigingen in het parcours. In de periode 1953-1983 bijvoorbeeld reed de stoet niet vanaf het paleis Noordeinde maar vanaf het paleis aan het Lange Voorhout naar het Binnenhof. Zie: Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 54, 58.
- 25 Van Leeuwen e.a., *Pracht en praal*, p. 141.
- 26 Geciteerd bij: Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 38. Al was het nu ook weer niet zo dat iedereen even enthousiast was. In de late negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw werd Prinsjesdag nogal eens aangegrepen voor demonstraties, o.a. voor betogingen voor algemeen kiesrecht. Twee maal verstoorden (communistische) Kamerleden de orde in de Ridderzaal, in 1932 en in 1934. Zie: *ibidem*, p. 73-81.
- 27 Van Raalte, *De geschiedenis van de opening*, p. 37; Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 30.
- 28 Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 51; Van Raalte, *De opening*, p. 58. Kennelijk was het ook in 1901 en in 1902 al de bedoeling geweest om de Gouden Koets te gebruiken. Volgens de *Haagsche Courant* (18 sept. 1901 en 17 sept. 1902) ging dit beide keren niet door in verband met de hevige regenval, waartegen de Gouden Koets niet bestand zou zijn. Dit tot teleurstelling van de toeschouwers.
- 29 Na de Tweede Wereldoorlog kwam de oude luister sneller terug: in 1948, toen koningin Juliana haar eerste troonrede uitsprak, was het gebruikelijke ceremonieel inclusief gouden koets weer terug. Van Raalte, *De opening*, p. 42-44. Ook in 1974 vond een sobere Prinsjesdag plaats, met een minimum aan ceremonieel, vanwege de gijzeling in de Franse ambassade. Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 56. In 2001 was Prinsjesdag 'sober en ingetogen van karakter' als gevolg van de aanslagen in de vs kort daarvoor. < www.koninklijkhuis.nl/content.jsp?objectid=3304 > geraadpleegd op 25 aug. 2008.
- 30 Van Leeuwen e.a., *Pracht en praal*, p. 147.
- 31 Van Raalte, *De opening*, p. 65.
- 32 De commissie bestond uit de eerstbenoemde leden van de verschillende provincies, negen in totaal. Van Raalte, *De opening*, p. 23.
- 33 *Handelingen van de Verenigde vergadering van de Staten-Generaal*, 18 sept. 2007.

- 34 Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 81-83.
- 35 Deze regeling was vastgesteld door koningin-regentes Emma. De voorzitter verwees ook nog naar het zojuist vastgestelde (1904) Reglement voor het Militaire Huis van Hare Majesteit de Koningin. *Ibidem*.
- 36 *Ibidem*.
- 37 Van Raalte, *De opening*, p. 50-51.
- 38 Bedoeld is het KB van 17 maart 1815, Bepalingen omtrent de Groote Ceremoniën.
- 39 A. Vondeling, 'Prinsjesdag als openbare les', *Nederlands Juristenblad* (1975) nr. 25, p. 772. Vondeling wijst erop dat er ook al in de negentiende eeuw bezwaren bestonden tegen het idee dat de opening van de zitting in de eerste plaats een Hofzaak was (*ibidem*). In een brief van 16 april 1975 aan Eerste Kamervoorzitter Th.L.M. Thurlings, die vooruitliep op het artikel in het *NJB*, stelde Vondeling ijskoud: 'Mijn uitgangspunt is dat wij gastheer zijn. Een uitgangspunt dat niet omstreden is!' (Van Leeuwen e.a., *Pracht en praal*, p. 150) Uit de reacties op het *NJB*-stuk blijkt dat Vondeling op dit vlak buiten de waard had gerekend; zijn uitgangspunt bleek zeer omstreden.
- 40 J.R. Stellinga, 'De opening van de zitting der Staten-Generaal', *NJB* (1975) nr. 27, p. 856.
- 41 Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 64.
- 42 Vgl. bijv. R.A.V. van Haersholte, 'Prinsjesdag als inauguratie', *NJB*, (1975) nr. 29, p. 959-961 ('deze ontmoeting geschiedt m.i. op neutraal terrein, of liever gezegd in de gemeenschappelijke woning') en de ondertitel van het boek van Van Cruyningen, *Prinsjesdag. Een geschiedenis van de plechtige ontmoeting tussen Koning en Staten-Generaal*.
- 43 Christl Visser, 'In de schaduw van Hare Majesteit', *Algemeen Dagblad*, 16 sept. 2007. G.A. Verbeet, de voorzitter van de Tweede Kamer, huldigt hetzelfde standpunt: 'Als gastvrouw draag ik geen hoed.' < www.tweedekamer.nl/vodcast/vodcast.jsp >, geraadpleegd op 21 juli 2008.
- 44 Telefonisch interview met mevr. B. Berndsen, afdeling Communicatie en Protocol van de Eerste Kamer, 9 en 10 juli 2008.
- 45 < www.jaaphuisman.nl/54-Eerherstel_voor_een_feestzaal.html >, geraadpleegd op 25 aug. 2008.
- 46 De commissie heette voluit Commissie van Advies voor (het onderzoek en de eventuele herstelling van) de Grafelijke Zalen. Zij functioneerde van 1883 tot 1909 en bestond uit de vooraanstaande architecten P.J.H. Cuypers, C.H. Peters, C. Muysken, F.J. Nieuwenhuis en D.E.C. Knuttel. Het Binnenhof, oorspronkelijk het kasteel van de graven van Holland, was uitgebreid gerestaureerd in de jaren 1898-1905. De commissie begeleidde de restauratie en was deels ook als uitvoerend architect bij het project betrokken. < www.bonas.nl/archiwijzer >, geraadpleegd op 12 aug. 2008.
- 47 Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 46-48; Van Raalte, *De opening*, p. 61.
- 48 Vgl. J. Huisman op < www.jaaphuisman.nl/54-Eerherstel_voor_een_feestzaal.html >, geraadpleegd op 25 aug. 2008. A. Eden, de verantwoordelijke architect van de Rijksgebouwendienst, liet ons weten: 'Het is onjuist expliciet te stellen dat het aanvankelijke voorstel van de ontwerpers (i.c. de heer Van den Ende als extern architect en ondergetekende als Rgd-architect) is gesneuveld door stevige tegenwerking van het parlement. Tijdens de planvorming zijn verschillende personen geconsulteerd waaronder de voorzitters van beide Kamers der Staten-Generaal. Maar ook bredere consultaties vonden plaats. In het midden moet blijven welke standpunten door verschillende personen zijn ingenomen. Het geheel overziend is geconstateerd dat er onvoldoende draagvlak zou zijn voor het architectonische idee van opstelling van de troon in de middenas van de Ridderzaal.' (e-mail d.d. 7 okt. 2008).
- 49 Overigens laten republikeinen, doorgaans te vinden in linkse fracties, nog wel eens verstek gaan. De SDAP-fractie meed de bijeenkomst principieel tot 1926, in recentere tijden ging het om leden

- van de CPN, PSP, GroenLinks en SP. Zie: Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 75; Carla van Baalen en Jan Willem Brouwer, 'De toespraken van Beatrix nader beschouwd' in: Carla van Baalen e.a. (red.), *Koningin Beatrix aan het woord. 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken* (Den Haag 2005) p. 52, n. 94.
- 50 Op oude foto's, bijv. van Prinsjesdag 1905 en 1937, zijn de hekjes duidelijk zichtbaar. Zie: Van Raalte, *De opening*, foto's na p. 40. De Ridderzaal is tegenwoordig ook veel voller; de verschillende vakken staan nagenoeg tegen elkaar aan.
- 51 Interview Berndsén. Vgl. de informatie die de afdeling Communicatie en Protocol van de Eerste Kamer ons stuurde: in de officiële lijst van genodigden voor Prinsjesdag 2007 staat de Raad van State niet in de categorie: 'Direct betrokkenen bij de vergadering'.
- 52 Na de benoeming van de commissie van in- en uitgeleide, verzoekt de voorzitter – in deze volgorde – de leden van de Raad van State, de ministers, de gevolmachtigde ministers van de Nederlandse Antillen en van Aruba en de staatssecretarissen de Ridderzaal te betreden. *Handelingen van de Verenigde Vergadering*, 18 sept. 2007.
- 53 De bijzondere positie van de Raad van State blijkt ook nog uit het feit dat de vice-voorzitter van de Raad, over het Binnenhof lopend, op weg naar de Ridderzaal, wordt begeleid door een Kamerbewaarder, net als de voorzitter van de Eerste Kamer en net als de leden van de commissie van in- en uitgeleide. Interview Berndsén.
- 54 Tijdens de allereerste Prinsjesdag, op 2 mei 1814, reden enkele staatsraden mee in de stoet, in de daaropvolgende Prinsjesdag (nov. 1814) zelfs de gehele Raad. Van Raalte, *De opening*, p. 22-23, 26 en 31.
- 55 Van Raalte, *De opening*, p. 62.
- 56 Vondeling, 'Prinsjesdag als openbare les', p. 773.
- 57 *Ibidem*, p. 773-774.
- 58 Zie bijvoorbeeld: *Haagsche Courant*, 21 sept. 1898 en 20 sept. 1899.
- 59 Van Raalte, *De opening*, p. 63; Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 75.
- 60 Interview Berndsén.
- 61 De (vrouwelijke) leden van het gevolg van de Koning zitten qualitate qua binnen de enceinte.
- 62 Dieuwke de Rijk, 'Ministersvrouwen kozen voor kort', *De Telegraaf*, 21 september 1977.
- 63 Telefonisch interview met E.G. Terpstra, 21 febr. 2008, afgenomen door Angelina Fifis.
- 64 De sp'er H. van Bommel is het enige mannelijke Tweede-Kamerlid dat met een protesthoed is gesignaleerd. Hij droeg in 2005 een 'Robin-Hoodhoed'. Zijn partijgenoot senator Driek van Vugt droeg in 2002 een Amerikaanse baseballcap met de tekst: 'Geen aanval op Irak'.
< www.ad.nl/archive/?service=archive&articleID=1233997 >. GroenLinks-fractievoorzitter F. Halsema zag er in 2007 op het laatste moment vanaf een op verzoek van Greenpeace ontworpen protesthoed in de vorm van een kolencentrale te dragen; die stond haar volgens haarzelf niet en het comfort liet te wensen over.
< www.devotieskrant.nl/binnenland/article462301.ece/Kolenhoed_Greenpeace_staats_Halsema_niet >, geraadpleegd op 25 aug. 2008.
- 65 Vgl. *Elsevier*, 16 sept. 2000, p. 28; < www.destentor.nl/algemeen/economie/article662434.ece >; < www.trouw.nl/degids/gidsartikelen/article798817.ece/De_hoed_als_pronkstuk >, beide geraadpleegd op 25 aug. 2008.
- 66 Benjo Maso, 'Mode en monarchie' in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) nr. 2, p. 108-132.
- 67 Marjet van Zuijlen, *Dagboek van een politica. Retour Nijmegen-Den Haag* (Amsterdam 2000) p. 25.
- 68 < <http://meili.hyves.nl/blog> > (18 sept. 2007) Het is trouwens illustratief voor de 'marginale'

- positie van de Kamerleden op Prinsjesdag dat op de website over Prinsjesdag 2007 van de ministeries van Financiën en Algemene Zaken de leden van het kabinet en de leden van het Koninklijk Huis als de belangrijkste betrokkenen bij Prinsjesdag worden genoemd, niet de leden van Eerste en Tweede Kamer! <www.prinsjesdag2007.nl>, geraadpleegd op 12 aug. 2008.
- 69 Toch is de betekenis van de opening van de zitting zozeer ingeburgerd, dat er nog voortdurend, waarschijnlijk onbewust, aan wordt gerefereerd. Zo zegt Tweede Kamervoorzitter G. Verbeet dat Prinsjesdag 'de officiële opening van het parlementaire jaar' is: <www.tweedekamer.nl/vodcast/vodcast.jsp>, geraadpleegd op 25 juli 2008. De zojuist genoemde website <www.prinsjesdag2007.nl> zegt onder meer: 'Prinsjesdag markeert de eerste vergadering van de Staten-Generaal (Eerste en Tweede Kamer). Het nieuwe werkjaar wordt geopend met het uitspreken van de troonrede.' En: 'Elke derde dinsdag van september is het Prinsjesdag, de feestelijke opening van het nieuwe werkjaar van de Staten-Generaal (de Eerste en Tweede Kamer).' Zie ook de foutieve betekenis in *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal* (12^e druk; Utrecht en Antwerpen 1992).
- 70 Van Leeuwen e.a., *Pracht en praal*, p. 141.
- 71 Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, p. 65-66.
- 72 *HTK* 1976-1977, Bijl. 14224, Verklaring dat er grond bestaat een voorstel in overweging te nemen tot verandering in de Grondwet van bepalingen inzake de werkwijze van de Staten-Generaal, nr. 3, MVT, p. 3.
- 73 Zie noot 2. De opening van de zitting werd afgeschaft omdat de Staten-Generaal geacht werd permanent in vergadering bijeen te zijn.
- 74 Van Baalen en Brouwer, 'De toespraken van Beatrix', p. 11-32, 50-53.
- 75 Zie over de bede: *ibidem*, p. 25-26.
- 76 < www.volkskrant.nl/den_haag/article139556.ece >, geraadpleegd op 25 aug. 2008.
- 77 Dit gebruik dateert van 1984.
- 78 Interview Berndsen.
- 79 *Handelingen van de Verenigde vergadering*, 18 sept. 2007.
- 80 Van Leeuwen e.a., *Pracht en praal*, p. 142.
- 81 Van Raalte, *De opening*, p. 12.
- 82 Korthals Altes, 'Woord vooraf', p. vii-viii. Over het belang van het budgetrecht zie bijv.: P.P.T. Bovend'Eert en H.R.B.M. Kummeling, *Het Nederlandse parlement* (10^e druk; Deventer 2004) p. 267-280.
- 83 Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) p. 57-58.
- 84 H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) p. 150.

Valt er wat te vieren op verkiezingsdag?

Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946

Ron de Jong en Jasper Loots

Inleiding

In 1999 nam het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) het project 'Kiezen op Afstand' (KOA) ter hand. Dit project beoogde het stemmen minder plaatsafhankelijk te maken door de kiezers in staat te stellen in een stembureau naar keuze te stemmen, te stemmen via beveiligde zuilen in de openbare ruimte of te stemmen vanuit een willekeurige locatie, zoals de woon- of werkplek. In het laatste geval dacht minister R.H.L.M. van Boxtel voor Grote Steden- en Integratiebeleid, tevens belast met het overheidsinformatiebeleid, aan stemmen per internet. Daarvoor was de ontwikkeling van een 'virtueel stemlokaal' en een 'elektronische stembus' noodzakelijk.¹

Het doel van KOA was de opkomst te verhogen. De almaar dalende opkomsten bedreigden de legitimiteit van de volksvertegenwoordiging en daarmee de democratie. Door het de kiezers zo gemakkelijk mogelijk te maken, hoopten BZK en de meerderheid van de Tweede Kamer deze neergaande trend te keren of in ieder geval af te vlakken. In deze gedachtegang werd de gang naar de stembus eerder als een last beschouwd dan als een opgewekt uitoefenen van een burgerrecht.

KOA viel ook buiten de politiek in vruchtbare aarde. Bij de nadering van het nieuwe millennium ontstond een groeiende belangstelling voor de digitalisering van de samenleving en van de overheid. In 1999 werd het Platform Elektronisch Stemmen opgericht. Het platform wendde zich nog hetzelfde jaar tot de regering met het pleidooi om het elektronisch stemmen in te voeren. Volgens de initiatiefnemers plaatste de overheid zich buiten de maatschappelijke realiteit als ze geen gebruik maakte van de moderne communicatietechnieken. Ook de democratie was namelijk aan de wetmatigheden van de evolutie onderworpen. Van het hardop uitspreken van de keuze, via handopsteken, stembiljetten en stemmachines ging het nu naar stemmen vanuit de sofa of de auto.² De Tilburgse hoogleraar bestuurskunde P. Tops drukte zich nog pregnanter uit. Hij vergeleek de traditionele stemlokalen met rolschaatsen, dat vreselijk ouderwets was, en elektronisch stemmen met skaten, dat juist modern en sexy was.³

Natuurlijk was er ook bezorgdheid over elektronisch stemmen. Zou internetstemmen geen afbreuk doen aan het stemgeheim of de betrouwbaarheid van de uitkomsten? De critici hadden het echter moeilijk hun bedenkingen onder de aandacht te brengen. Digitalisering was een *must* voor iedereen die zich opmaakte voor de eenentwintigste eeuw. Het was daarom opmerkelijk dat ondanks deze wind in de rug de meest ambitieuze onderdelen van KOA, het virtuele stemlokaal en de elektronische stembus, twee jaar later alweer van de politieke agenda werden afgevoerd. Bij de Europese aanbesteding van het project bleek namelijk dat geen van de offerende partijen kon garanderen dat op de verkiezingsdag de computers en

programma's zouden werken, terwijl ook over de betrouwbaarheid grote twijfels bestonden.⁴ Voorlopig zouden de verantwoordelijke ministers alleen inzetten op het minst ambitieuze onderdeel van KOA, het stemmen in een willekeurig stemlokaal.⁵

Een van de opmerkelijkste aspecten aan de hele discussie rond het virtuele stemlokaal en de elektronische stembus was dat bijna geen enkele deelnemer erop wees dat de fysieke stemlokalen na verloop van tijd misschien wel zouden verdwijnen. Het merendeel van de kiezers zou dan immers thuis stemmen. De verkiezingen zouden daarmee fundamenteel van karakter veranderen: van een publiek ritueel naar een privéhandeling. Alleen het Tweede-Kamerlid M.J.A. van der Hoeven (CDA) wees in november 1999 op het gevaar dat het publieke karakter van verkiezingen in een virtuele omgeving verloren gaat.⁶ Het bleef echter bij deze ene opmerking. Ook Van der Hoeven kwam er bij latere discussies niet meer op terug.

Deze opmerkelijke omissie in de discussie rond internetstemmen deed bij ons de vraag rijzen welke veranderingen er sinds de invoering van het directe kiesrecht in 1848 in de waardering van de verkiezingsdag zijn opgetreden. Werd stemmen ook vroeger als een last beschouwd of is er wel eens voor gepleit om de verkiezingsdag, de dag van het volksoordeel⁷, tot nationale feestdag uit te roepen? Vreemd is die gedachte niet, zo blijkt ook uit het 'Dagboek van een Amsterdammer', een rubriek in *De Telegraaf* waar op een vrolijke en veelal schertsende manier het leven van alledag werd becommentarieerd. Op 3 juli 1918 stond het dagboek in het teken van de verkiezingen, die dag voor de eerste maal onder de banier van het algemeen mannenkiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging. De volgende conversatie wordt beschreven:

Een saaie boel zei d'r vanmorgen een op het voorbalcon van lijn 11.

Waarom?

Waarom? Vroeger werd ik altijd op kosten van de vrij-liberalen met een auto van mijn huis gehaald en naar het stembureau gereden en stemde op Troelstra en vandaag moet ik lopen.

Dat komt van je democratie.

Ze hadden er dan een nationale feestdag van moeten maken.⁸

'Elections are the lifeblood of democracy', het vaatstelsel van de vertegenwoordigende democratie.⁹ Zo bezien is het niet vreemd de vraag op te werpen of de dag dat het volk spreekt, werd beschouwd als een feestelijke dag, of zelfs als een feestdag. En hoe werd de verkiezingsdag beleefd? Hoe ging het er aan toe op straat? Werd er uitbundig gefeest? Hoe werd er gefeest, waar, door wie en waarom? Of moest er toch vooral niet worden gefeest, omdat verkiezingsstrijd en bijbehorende emoties als bedreigend werden ervaren voor de eenheid van de natie?

Ingetogenheid en angst voor verdeeldheid

De invoering van het directe kiesrecht in Nederland in 1848 wordt in de ontwikkeling van het kiesrecht als een mijlpaal beschouwd. De kiesgerechtigde burgers kozen nu zelf de Kamerleden in plaats van de Provinciale Staten die tot dan toe als kiescollege van de Tweede Kamer waren opgetreden. Het stemrecht van de kiezers uit de periode van het getrapte kies-

stelsel had nauwelijks een publiek karakter. Bij de verkiezingen werden de stembiljetten namelijk thuis bezorgd en enkele dagen later weer afgehaald. Thorbecke vond het een opmerkelijk verschijnsel dat 'een publiek regt in huisselijke eenzaamheid' werd uitgeoefend.¹⁰ Ook in het vervolg van het verkiezingsproces werd openbaarheid gemeden. Zo werden de stembiljetten tijdens een besloten raadsvergadering geteld. Het proces-verbaal van stemopneming werd bovendien niet openbaar gemaakt. De burgers kregen uiteindelijk alleen de namen van de gekozenen te horen.¹¹

De Grondwet van 1848 en de Kieswet van 1850 veranderden het karakter van de verkiezingen ingrijpend. Het kiezen werd vanuit de huiskamer naar het stemlokaal overgebracht waar de kiezer zijn stembriefje persoonlijk in de stembus moest steken. De wetgever hechtte zoveel belang aan deze persoonlijke gang naar de stembus dat stemmen bij volmacht verboden was. De angst bestond dat met name welgestelde kiezers het stembriefje door hun knecht zouden laten afleveren. Dat zou het aanzien van de verkiezingen geen goed doen.

In de aanloop naar de verkiezingen van 1848 bestond er een wijdverbreide angst dat de verkiezingsstrijd tot verscheurde kiesdistricten zou leiden. Om verdeeldheid te vermijden, werden in veel districten zogenoemde kiezersvergaderingen opgericht. Tijdens deze kiezersvergaderingen, waarvoor alle kiesgerechtigden in het district waren uitgenodigd, werden voorverkiezingen gehouden. De bedoeling hiervan was dat de kiezers tijdens de echte verkiezingen eensgezind op de kandidaat zouden stemmen, die bij de voorverkiezingen de meeste stemmen had behaald. Zo zou het kiesdistrict op de verkiezingsdag eendrachtig tevoorschijn komen en kregen tweedracht en partijschappen geen kans.¹²

In de meeste kiesdistricten viel de opzet van de kiezersvergaderingen in het water. Verdeeldheid tussen protestanten en katholieken, liberalen en conservatieven of tussen regionale kandidaten zorgde ervoor dat meerdere kandidaten aan de verkiezingen deelnamen. Dat ondanks alle potentiële bronnen van verdeeldheid de kiezers van negen districten (van de 68 in totaal) er toch nog in slaagden zich rond één kandidaat te verenigen, zegt iets over de weravingskracht van het ideaal van eensgezindheid. In deze districten behaalde de gekozen kandidaat meer dan 80% van de stemmen en soms wel meer dan 90%, zoals J.K. baron van Goltstein in Utrecht, S.H. Anemaet in Brielle, J.A. Mutsaers in Tilburg en J.B. Bots in Helmond. Deze hoge scores waren niet het gevolg van onverschilligheid, want de opkomst lag steeds boven de 70% en meestal boven de 80%.¹³

In 1848 had Thorbecke verklaard dat indirect kiesrecht onverschilligheid tot gevolg had.¹⁴ Het directe kiesrecht bracht echter niet veel verbetering. Na een bemoedigend begin met ongeveer 80% daalde de opkomst snel tot rond de 50%. De animo om aan verkiezingen deel te nemen bleek niet bijzonder groot. Alleen aansprekende onderwerpen als godsdienst of het koningshuis konden de kiezers naar de stembus lokken. Dat bleek duidelijk bij de verkiezingen in de nasleep van de Aprilbeweging en bij de verkiezingen volgend op de Kamerontbindingen van 1866 en 1867. Wanneer dergelijke onderwerpen ontbraken, bleven de meeste kiezers liever thuis. Vooral minderheden als de katholieken in de kiesdistricten boven de grote rivieren lieten het vaak afweten. De verkiezingen werden in deze jaren bepaald niet als platform gebruikt om zich, ongeacht het resultaat, te manifesteren.

Vanaf het einde van de jaren 1860 werden de verkiezingen voor de Tweede Kamer langzaam meer en meer beheerst door partijtengstellingen. Kandidaten zonder binding met de grote partijen hadden weinig kans meer om gekozen te worden. De opkomst steeg en de

kiezers werden partijgangers. Maar terwijl de belangstelling toenam, veranderde de uiterlijke verschijningsvorm nauwelijks. De verkiezingscampagnes hielden namelijk een sterk privaat karakter. Afgezien van advertenties in kranten, strooibiljetten en enkele veelal besloten vergaderingen van kiesverenigingen was er in de publieke ruimte nauwelijks iets te merken van verkiezingen. Huisbezoek was bij uitstek het middel om stemmen te winnen. Ook na afloop van de verkiezingen, na het tellen van de stemmen, overheerste de ingetogenheid. Slechts hier en daar werd in besloten kring feestgevierd.

De opmerkelijke combinatie van oplopende betrokkenheid en partijdigheid met een ingetogen verkiezingsdag had meerdere oorzaken, waarvan er een uitsprong. Het Nederlandse kiesstelsel zorgde er namelijk voor, dat er tijdens verkiezingen behalve een zetel geen prijzen waren te verdienen. Tot aan het einde van de jaren 1880 bestond er nauwelijks een relatie tussen de verkiezingsuitslag en de politieke kleur van het kabinet. Wonnen de liberalen de verkiezingen, dan betekende dat niet dat er ook een liberaal kabinet aantrad. Dat kwam doordat bij verkiezingen slechts de helft van de Kamerleden aftrad. Algemene verkiezingen bestonden niet. Hierdoor kwam het wedstrijd- of spelelement, zo kenmerkend voor verkiezingen, niet tot ontwikkeling. Dat zou in 1888 veranderen.

Ruimte voor hartstochten

De grondwetsherziening van 1887 bracht twee belangrijke veranderingen die van grote invloed zouden zijn op de beleving van verkiezingen. Dat was een verdubbeling van het electoraat, waardoor het aantal kiesgerechtigde mannen van ongeveer 12% tot ongeveer 26% steeg, en de invoering van de vierjaarlijkse gelijktijdige aftreding van alle Kamerleden. Deze wijzigingen leidden tot twee min of meer tegengestelde reacties. De uitbreiding van het kiesrecht had tot gevolg dat de grote partijen tot terughoudendheid opriepen bij de verkiezingen, omdat ze vreesden dat oplopende hartstochten ernstige gevolgen zouden hebben voor de eenheid van de natie. De gelijktijdige aftreding van alle Kamerleden zorgde juist voor een grotere betrokkenheid bij de verkiezingen. Voor het eerst hadden periodieke verkiezingen in Nederland de politieke kleur van het toekomstige kabinet tot inzet. Verloor een kabinet de parlementaire meerderheid tijdens de verkiezingen, dan trad het af. Tussen 1888 en 1917 kende Nederland een regelmatige afwisseling van kabinetten gedictieerd door het ritme van de verkiezingen.

De gevolgen van deze twee wijzigingen voor de beleving van de verkiezingen is in veel kiesdistricten terug te vinden.¹⁵ In Tiel besloot de antirevolutionaire kandidaat jhr. G.J.T. Beelaerts van Blokland zijn verkiezingsrede in 1888 met de vermaning: 'En wordt straks de stembusstrijd fel, o, ik bid u, laat de strijd niet ontaarden, weer af wat onedel is. Laat geen bitterheid het openbaar en bijzonder leven vergiften; als dat 't geval was zou de nationale eenheid, het vaderland in gevaar komen. [...] Oordeel zacht over den tegenstander, waardeer zijne overtuiging, wek geen bitterheid.'¹⁶

Niet Beelaerts van Blokland won de verkiezingen in Tiel, maar zijn liberale tegenstander H.J. Dijckmeester. Dat verschillende liberalen zich na de bekendmaking van de uitslag niet konden beheersen en hun tegenstander uitjouwden en beledigden, werd algemeen afgekeurd. Het navolgende oordeel van de *Nieuwe Tielsche Courant* werd waarschijnlijk door veel lezers gedeeld: 'Wij zijn allen zonen van één vaderland en ieder onzer brengt bij verkiezingen naar beste weten, in het belang des vaderlands zijn stem uit.'¹⁷

Afkeuring ondervond ook de wijze waarop Dijckmeester na de bekendmaking van zijn overwinning onthaald werd. Enkele honderden mensen hadden hem 's avonds bij het station afgehaald. Dijckmeester kreeg een krans aangeboden en nam vervolgens met enkele liberalen in een open rijtuig plaats. Hierna volgde een rijtoer naar het Beursgebouw. Onderweg werd hij toegejuicht, terwijl op verschillende plaatsen Bengaals vuur werd aangestoken. Deze publieke feestviering ontmoette in ruime kring afkeuring. Het algemene oordeel luidde dat de Tielse liberalen hun overwinning beter in besloten kring hadden kunnen vieren.

Ook in Doetinchem was er bezorgdheid dat de opgewekte hartstochten na de verkiezingen niet zouden verdwijnen, maar de verhoudingen tussen de burgers van het district blijvend zouden bederven. De deelname van een katholieke kandidaat leidde tot een enkel relletje en antipapistische oproepen om de protestantse kandidaat te steunen. Direct na de herstemming, die door de katholieke kandidaat was gewonnen, probeerde het liberale blad *De Graafschap-Bode* de gemoederen weer te sussen. In een redactioneel schrijven werden de lezers opgeroepen niet verbitterd te blijven. 'Zeer illiberaal zou het van de liberalen zijn, de katholieke kiezers te veroordelen die op een Katholiek stemden; vrijheid van gedachte en van geweten predikt de liberaal, onlogisch zou hij dus handelen met iemand b.v. in zijn dagelijksch bedrijf te benadeelen, omdat hij aan de stembus getoond heeft een andere richting te zijn toegedaan.'¹⁸

In Arnhem waren vooral de katholieken bezorgd over de mogelijke gevolgen van al te grote opwinding bij de stembus. De redactie van het katholieke blad *De Post* hield haar lezers voor 'dat ieder onzer in den tegenstander, die met wettige en eerlijke middelen strijdt voor zijn beginselen, de meening erkent om te arbeiden voor het *gemeene best*, dat in één woord de verkiezingsstrijd geen enkel oogenblik schade [toebrengt] aan den goeden toon, aan de burgerschap der zonen van hetzelfde vaderland.'¹⁹

De drie Gelderse kiesdistricten laten duidelijk zien hoezeer in 1888 kandidaten en partijorganen van de grote partijen bezorgd waren over de duidelijk toegenomen hartstochten bij de verkiezingen. Daarbij hinkten ze op twee gedachten. Aan de ene kant waren ze ingenomen met het feit dat de verkiezingen nu de kleur van het kabinet bepaalden, maar aan de andere kant vreesden ze de gevolgen van een al te partijdig optreden van de kiezers. Vermoedelijk hing dit samen met de vraag hoe de nieuwe kiezers zich zouden gedragen. De partijen werden zo heen en weer geworpen tussen het aanwakkeren van partijstrijd en het voorkomen van blijvende partijdigheid. Verkiezingen waren eigenlijk een moment waarop fanatieke partij-schap toegestaan was, ja zelfs gewenst werd, maar na het sluiten van de stembus moest iedereen zo snel mogelijk weer terugkeren tot de normale gang van zaken.

Van de angst die in 1888 had bestaan voor oncontroleerbare hartstochten die de eenheid van het vaderland in gevaar konden brengen, was bij de nieuwe uitbreiding van het electoraat in 1897 weinig meer terug te vinden. Ook nu kwamen er veel nieuwe kiezers bij: van 26,8% van de mannelijke bevolking in 1888 tot 50,5% in 1897, maar ditmaal was er minder vrees voor het onbekende. Misschien hadden de uitgebreide debatten die in de jaren daarvoor in de Kamer en de pers waren gevoerd over de uitbreiding van het kiesrecht eraan bijgedragen dat de meeste partijen en burgers gerustgesteld waren met de gedachte, dat wie er ook nieuw zou zijn bij de stembus, jan rap en zijn maat daar in ieder geval niet toe behoorden. Sterker, wat er resteerde van de terughoudendheid om kiezers al te emotioneel bij de stembusstrijd te betrekken werd na 1900 in snel tempo afgelegd.

Verkiezingen veranderden na de eeuwwisseling van karakter. Nog steeds waren verkiezingen een ernstige zaak waar de politieke kleur van het toekomstige kabinet werd bepaald, maar verkiezingen werden ook een vorm van vermaak. Een voorstelling waar de kiezers toeschouwers en deelnemers waren, maar ook een strijd met als hoofdprijs de districtszetel. Ook valt er een duidelijke ontwikkeling te constateren. Werden in 1897 de eerste voorzichtige schreden op dit pad gezet, elke verkiezing daaropvolgend werd er grootser uitgepakt. De laatste verkiezingen onder het districtenstelsel, die van 1913, vormden dan ook het onmiskenbare hoogtepunt. Het eerste decennium van de twintigste eeuw liet de definitieve omslag zien van een private verkiezingscampagne, waarin activiteiten als huisbezoek centraal stonden, naar een publieke verkiezingscampagne, die gekenmerkt werd door een debatacultuur waarin de kandidaten elkaar de maat namen voor een enthousiast publiek van kiezers.

Verkiezingsvergaderingen met debat waren voor veel kiezers een avondje uit. De bijeenkomsten waren vaak afgeladen vol. In Arnhem trokken sommige verkiezingsbijeenkomsten zo'n tweeduizend bezoekers wat ongeveer gelijk stond aan één op de vier kiesgerechtigden. Het publiek was gemengd van samenstelling. Meestal waren er aanhangers van alle deelnemende partijen aanwezig. De kandidaat van de organiserende partij opende de vergadering met een redevoering van één à twee uur. Daarna volgde het debat met vertegenwoordigers van de rivaliserende partijen. De temperatuur liep dan snel op. De debaters werden door de tegenstanders onder het publiek soms met gesis, gefluit of voetgetrappel onderbroken en door hun medestanders toegejuicht. De vergaderingen werden regelmatig besloten met gezang waarbij het Wilhelmus en de Internationale tot de meest populaire liederen behoorden.

De toegenomen levendigheid van de verkiezingscampagnes zette zich voort op de verkiezingsdag. Een steeds belangrijker onderdeel van de verkiezingen werd de uitslagenavond. In Arnhem verzamelden zich honderden belangstellenden op een plein waar lichtbeelden werden vertoond met de uitslagen van andere districten. Liberalen juichten wanneer een district in liberale handen was gevallen net als antirevolutionairen wanneer hun partijgenoot een district had bemachtigd. Naarmate de avond vorderde en de landelijke uitslag duidelijk werd, dropen de verliezers af, terwijl de overwinnaars bezit van het plein namen.

Uitgestelde feestelijkheden

Op 3 juli 1918 werden voor de eerste maal alle volwassen mannen ter stembus geroepen en voor de eerste maal werden de uitgebrachte stemmen naar evenredigheid verdeeld. Die dag schreef *De Telegraaf*: '(...) maar de gewone kleur ontbreekt aan deze verkiezingen. Want het gerij van auto's en bakjes is afgelopen. En voor vele kiezers is dat een attractie minder.'²⁰ De verkiezingsdag was inderdaad anders dan voorheen. Niet dat het in 1918 plotsklaps saai was – er waren optochten in velerlei soort en vorm, schouwspelen, fietstochten, parades, boten in de grachten, verhuiswagens beplakt met honderden affiches – , maar anders was het ontegenzeggelijk. De verkiezingen hadden in 1918 voor de eerste maal plaats op nationale schaal, waren mede daardoor complexer en dus liet de uitslag langer op zich wachten. De evenredige vertegenwoordiging vroeg – vanwege de complexiteit ervan – bovendien om veel geduld: stembiljetten moesten worden verzameld, uitgevouwen, geteld, restzetels toegewezen enzovoort. Was voorheen nog dezelfde avond rond 7 à 8 uur de uitslag bekend, in 1918 duurde het tot diep in de nacht alvorens veelal voorlopige uitslagen konden worden vastgesteld, en

slechts voor elk van de achttien kieskringen. Een beeld van de landelijke uitslag, en dan nog altijd onder voorbehoud van wijzigingen, kwam pas de dag na de verkiezingen.

Dus op de avond van de verkiezingsdag geen relletjes op de Amsterdamse Nieuwezijds Voorburgwal, waar de kantoren van vele krantenredacties waren gevestigd en in 1913 en voorgaande verkiezingsjaren op de avond van de verkiezingen de uitslagen in de verschillende kiesdistricten werden gepresenteerd. Emoties – blijdschap en verdriet – moesten in 1918 en navolgende verkiezingsjaren worden uitgesteld en verloren, doordat het *momentum* verloren ging, veel van hun scherpte. Op de verkiezingsavond was het die derde juli 1918, aldus *De Telegraaf*, maar ‘een dooie boel’.²¹

Om toch iets van die spannende uitslagenavond van voorheen in stand te houden organiseerden de partijen eigen uitslagenavonden. De SDAP deed dat door in Amsterdam in elk van de 153 stembureaus bij het openen van de stembussen een zogeheten stemopnemer of turfer post te laten nemen. Deze moest zo spoedig mogelijk met de verworven informatie – in elk stembureau moest na vijf uur proces-verbaal worden opgemaakt van de stemming – naar een centraal punt in de stad komen. Daar kon dan, pas na middernacht en slechts voor de kieskring Amsterdam, een voorlopige uitslag worden vastgesteld.²²

Er werd nog wel gefeest, maar pas een of zelfs twee dagen later. En niet op straat, maar in een zaal, temidden van partijgenoten. Zo kwamen in Rotterdam op de dag na de verkiezingen plusminus tweeduizend sociaaldemocraten bijeen om de zetelwinst te vieren, die niet in de laatste plaats te danken was aan de goede uitslag in de kieskring Rotterdam.²³ Ook in Amsterdam, waar de uitslag teleurstelling had gebracht, kwamen de sociaaldemocraten de avond na de dag van de verkiezingen bijeen. Plaats van samenkomst was de grote zaal van de Beurs van den Diamanthandel, ‘uitsluitend toegankelijk voor partijgenoten’.²⁴

In 1922, teleurgesteld in het lange wachten vier jaar eerder, had de SDAP de uitslagenavond nog weer professioneler aangepakt. Evenals in 1918 was vier jaar later in elk stembureau een SDAP’er aanwezig op het moment dat de uitslag werd vastgesteld. Die moest na het opmaken van het proces-verbaal zo spoedig mogelijk naar de Beurs voor den Diamanthandel, alwaar in de bovenzaal door enige vrijwilligers met behulp van zeven rekenmachines de binnendruppelende uitslagen werden verwerkt. Drie van deze rekenmachines waren gratis geleverd door een de SDAP welgezinde firma, die tevens drie employees had meegeleverd voor ‘de bediening dezer vrij ingewikkelde machines’.²⁵ De tussenstanden werden op een groot bord, dat op het podium was geplaatst, aan de aanwezigen gepresenteerd. Voor de beurs, op het Weesperplein, hadden zich nieuwsgierigen verzameld. Naar binnen mochten zij niet want er was in de zaal slechts plaats voor diegenen die zich hadden ingezet tijdens de campagne: de bestuurders, de propagandisten, de plakkers. De nieuwsgierigen op het plein werden op de hoogte gehouden door bij tijd en wijle uitslagenborden voor de ramen te plaatsen. Maar ook in 1922, ondanks de rekenmachines, duurde het tot ver na middernacht alvorens voor de kieskring Amsterdam een uitslag kon worden gepresenteerd.

Vanaf midden jaren dertig, nadat vooral dankzij verbeterde communicatie de uitslag eerder kon worden vastgesteld, keerden de uitslagenborden terug aan de gevels van de redactiekantoren, veelal voorzien van luidsprekers waarmee uitslagen direct werden doorgegeven. En ook op de avond van de eerste naoorlogse verkiezingen konden nieuwsgierigen de avond van de verkiezingen de straat weer op voor de eerste uitslagen, zoals in Rotterdam voor het redactiekantoor van de NRC in de Witte de Withstraat. Het werd er druk, maar niet zo druk als vroeger, meldde de krant de volgende dag. ‘Vergelijkingen met verkiezingsavonden van

vroeger gaan voor Rotterdam niet meer op.' Er was hier en daar veel publiek op de been, 'maar men kon toch niet zeggen dat er in het centrum een echte verkiezingssfeer heerschte'.²⁶ Dat had alles te maken met de radio. De uitslagen kwamen nu de huiskamer binnen. Van straten en pleinen via besloten bijeenkomsten met partijgetrouwen verplaatste de uitslagenavond zich dus verder naar de privésfeer.



*De uitslagen van de eerste naoorlogse verkiezingen worden groot getoond op gevels,
zoals hier op die van de Beurs van Berlage in Amsterdam
[Foto: Spaarnestad Fotoarchief/ANP]*

Dat 'onder elkaar zijn' werd ook gebruikelijk voorafgaand aan de verkiezingsdag. Geen verkiezingsavonden met debat, maar campagnes die werden beheerst door kandidaten die, in volle zalen, spraken voor eigen publiek. In *De man met de witte das. Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek*, verschenen in 1971, haalt Godfried Bomans herinneringen op aan zijn vader J.B. Bomans, van 1917 tot 1929 katholiek lid van de Tweede Kamer. Bomans sr. was een van de meest talentvolle redenaars uit het katholieke kamp. Smakelijk verhaalt de zoon over het campagnetalent van de vader. Uit alle beschrijvingen blijkt dat er geen tegenstanders in de zaal zijn, ook geen andersdenkenden onder het publiek die de bijeenkomst aangrijpen om de eigen opvattingen over het voetlicht te brengen.²⁷ De tegenstanders werden wel bestreden, in woord, en ook in geschrift, met posters en pamfletten, maar kandidaat-Kamerleden betraden niet langer dezelfde arena. Dat strijden in en om een afgebakend stuk grond, daar kwam het in een districtenstelsel toch op neer, behoorde met het afschaffen van het meerderheidsstelsel tot het verleden.

Het belang van de publieke ruimte, waar de campagne werd gevoerd en waar de verkiezingsuitslag werd beleefd, nam af. Dit verlies aan publiek gedeelde emotie op de dag van de

verkiezingen werd betreurd, ook door historicus en hoofdredacteur van *De (Groene) Amsterdammer* G.W. Kernkamp. Voor spanning en emotie was het volk, en dat stelde hij met droefheid vast, na 1918 aangewezen op voetbalwedstrijden.²⁸ Het beeld van een meerderheidsstelsel in districten waar kandidaten als matadors de ring betraden en kiezers in een strijd op leven en dood werden betrokken, was natuurlijk geromantiseerd en spanning was er nog wel degelijk tijdens de verkiezingen in het interbellum, maar er was onmiskenbaar iets veranderd en ook het nodige verloren gegaan.²⁹ Het strijden, de schermutselingen, de spanning, het bevechten van man op man, het strijden op een geografisch wel bepaald gebied, het was er niet meer. Verkiezingen werden meer en meer een kijksport – uiteindelijk thuis voor de buis – dan participierend in de zin van medestrijdend of op zijn minst de strijd in eigen stad of wijk meebelevend.

Het feest van het stemmende volk?

De totstandkoming van het algemeen mannenkiesrecht was een mijlpaal en de derde juli 1918 was dus een bijzondere dag. Al vroeg stond bij menig stembureau een lange rij wachtenden. De democratie werkte op volle toeren, niet in de laatste plaats door de stemplicht (vanaf 1922 opkomstplicht). Nog nooit waren er zoveel stembureaus geweest. De verslaggever van *Het Volk* was in alle vroegte de straat opgegaan.³⁰ Hij noteerde: 'Uit alle straten haasten zich de arbeiders naar de vroegtrams om op tijd naar hun werk te komen, als op iederen anderen dag. Is er niets bijzonders aan hun te merken? Toch wel: velen dragen de witte oproepingskaart in de handen. Zij zullen straks, in het schaftuur, stemmen gaan.' Het beeld van al die arbeiders met het na zo vele jaren van strijd bevochten recht op zak, brengt de verslaggever in vervoe-ring. Hij roept de duizenden vergaderingen in herinnering waar het kiesrecht is opgeëist, de betogingen op de zondagen, de rode dinsdagen. Dus hoe de stembusuitslag ook zal zijn, 'wij hebben de voldoening althans voor het mannelijk deel der bevolking te hebben veroverd het recht om het eigen lot te bepalen'. Ook de volgende dag werd nog verslag gedaan in *Het Volk* van die bijzondere verkiezingsdag, onder meer vanuit het armenhuis waar de oudjes in hun blauwe werkkielen op hun beurt stonden te wachten om, voor velen voor het eerst, hun kiezersplicht te vervullen. *Het Volk*: '(...) het was een treffend gezicht deze ouden van dagen, die tot nu toe als minderwaardigen werden beschouwd, weer opgenomen te zien in den kring des volks.'³¹

Toch is het zoeken naar soortgelijke observaties. In de dagbladen wordt deze derde juli niet beschreven als de dag van het feest van de stemmende demos. Dat juist de sociaaldemocraten aan dit aspect aandacht besteden ligt voor de hand, al omschrijven zij de finale uitbreiding toch vooral als een te laat gekomen einde van het zo gehate en de kapitalisten bevoorrelende systeem van het stellen van welstandseisen aan medezeggenschap. Maar dat meedoen aan het feest van, voor en door het volk belangrijker is dan winnen, daar is geen sprake van. Uit de gedenkschriften van Troelstra blijkt dat duidelijk. Naar aanleiding van de tweede lezing van de grondwetsherziening eind 1917 (die dus het algemeen mannenkiesrecht bracht) en het publiek maken van die lezing door de burgemeester – door hem bijgewoond op de Haagse Groenmarkt – tekende Troelstra in het vierde deel van zijn gedenkschriften het volgende op: 'Ik wenschte het volk geluk met de verovering van dit nieuwe wapen, dat het zou hebben te hanteeren in de strijd tegen de machten van het behoud (...). De groote beteekenis van het oogenblik deed mij deze woorden met ontroering spreken.'³² Daar waar in zijn gedenkschri-

ten de eerste verkiezingen onder algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging aan bod komen, overheerst terugkijkende toch vooral teleurstelling over de uitslag in de hoofdstad. Niets over feestelijkheden, niets over het bijzondere van die derde juli 1918 gezien vanuit een democratiseringsperspectief. Integendeel: in dit in 1931 verschenen vierde deel lijkt de totstandkoming van het algemeen kiesrecht, hoe bedekt dan ook, en louter naar de resultaten ervan beschouwd, te worden betreurd. Aan de gewenste maatschappelijke ontwikkeling had het onvoldoende bijgedragen, niet in de laatste plaats door de partijpolitieke verdeeldheid die er het gevolg van was.³³ Voor Troelstra was democratie geen doel maar middel. De verkiezingsdag kon feestelijk zijn wanneer de SDAP zetels had gewonnen, maar geen feest van de democratie.

In 1922, toen ook de vrouwen voor het eerst mochten stemmen, werd in *Het Volk* op vergelijkbare wijze verslag gedaan als in 1918. 'Het leek alsof het nooit anders was geweest, of de ergerlijke en malle uitsluiting van de helft der volwassen menschen nimmer had bestaan. Resoluut en flink stapten ook de vrouwen de stemlokalen binnen en vulden even vlug het stembiljet in als de mannen. Een enkele deed aarzelend en lacherig, maar dat waren de uitzonderingen.'³⁴ De verslaggever stelde vast dat menig 'kiezeres' met een 'blijen glimlach' op het gelaat het biljet in de stembus liet glijden.³⁵

In de *NRC* werd deze dag getypeerd als 'een soort feestdag'. Die typering had betrekking op de aanblik van al die echtparen die tezamen gingen stemmen, een ongewoon levendig beeld voor een doordeweekse dag, een straatbeeld dat deed denken aan een feestdag. Ook hier de observatie dat de vrouwen, bij menigeen wel wat 'zenuwachtigheid', zich gedroegen alsof zij hun leven lang al stemden. Een bijzondere dag, en dus hier een daar een 'ruiker bloemen' voor de eerste vrouw die ter stembus verscheen, maar daarna was daar weer spoedig de ernstige orde van het stemmen.³⁶ In de *NRC* stond op deze dag ook de observatie dat vooral in de volksbuurten, waar de vrouwen er kennelijk nog de hele dag de mond vol van hadden, het stemmen aan de 'waarneming van de huiselijke plichten niet ten goede is gekomen'.³⁷ Democratie had kennelijk zo haar prijs.

Maar van het feest van het stemmende volk was, evenals in 1918, in 1922 geen sprake. Reeds in 1919, toen het vrouwenkiesrecht in de Eerste Kamer werd aangenomen, was al duidelijk dat ook deze uitbreiding niet veel emoties zou losmaken. *De Amsterdammer* stelt vast dat aanname van het amendement-Marchant tot niet meer dan 'kalme vreugde' en 'rustige voldaanheid' aanleiding gaf. Hoe anders had men 'zich deze dag in vroeger jaren voorgesteld'? Een glorieuze dag vol emotie en overwinningsblijdschap had het moeten zijn, maar in plaats daarvan bleef het voornamelijk stil. Een verklaring bood *De Amsterdammer* ook: het vrouwenkiesrecht kwam niet als een 'flinke regeeringsdaad, als uiting van een royale overtuiging en een erkenning van het goede recht der vrouwen'. In plaats daarvan bleef de regering afzijdig, haast ongeïnteresseerd. Hier was sprake van 'een noodgedwongen toegeven aan iets dat niet langer viel tegen te houden, een bukken voor het onvermijdelijke, maar zonder de weldadige verkwikking die het uitstraalt van een daad uit overtuiging verricht'.³⁸

Het met tegenzin accepteren van het onvermijdelijke had alles te maken met angst voor het stemgedrag van de vrouwen. Zouden ze wel goed stemmen, in de zin van op de juiste partij? Reeds de dag na de verkiezingen stelde *Het Volk* vast dat 'is gebleken dat de vrouwen een onbetrouwbaar element vormen in de kiezersklasse'.³⁹ De strijd voor het algemeen kiesrecht had de SDAP groot gemaakt, maar de totstandkoming ervan leek de partij vooral te hinderen in haar groei. Voor menig sociaaldemocraat viel er in 1918 en 1922 dus weinig te

vieren. Bovendien was de toegenomen complexiteit van de democratie een onaangenaam gevolg van het algemeen kiesrecht. Stroperig was het geworden en beheerstaken hadden politieke strijdvragen verdrongen. Er waren in het interbellum dan ook meer oproepen te beluisteren het algemeen kiesrecht ongedaan te maken dan dat er pleidooien waren op te tekenen om van de verkiezingsdag een nationale feestdag te maken. Algemeen kiesrecht werd van groot belang geacht, maar niet iedereen was er gelukkig mee, en menigeen had er niet veel voor over. En daarin veranderde niet veel: nog in 1994 bleek uit een NIPO-peiling dat veertig procent van de ondervraagden niet bereid was ook maar een cent te betalen voor een stembiljet.⁴⁰

In 1946, aan de vooravond van de eerste naoorlogse verkiezingen op 17 mei van dat jaar, opende de *NRC* met een artikel getiteld 'Burgerplicht'.⁴¹ 'De betekenis van het parlement voor ons volksleven kan moeilijk worden overschat', zo opende het stuk. Het herstel van het openbare leven was een mijlpaal, het 'boven ons zonder ons' maakte weer plaats voor het door ons en voor ons. En daarom was het een burgerplicht ter stembus te gaan. Het leven in vrijheid was een kostbaar goed en dus was het een dure plicht de herwonnen vrijheid te onderhouden. Maar teruggekeken werd er niet, wel vooruit. Stemt toch vooral op de Partij van de Vrijheid, zo luidde het advies in de *NRC*, want het socialisme bracht 'een staatsbemoeienis, welke op de krachten van herstel en vernieuwing een verlamme werking uitoefent'.⁴² In dagblad *Trouw* dezelfde teneur: dankbaarheid voor het herwinnen van de staatkundige vrijheid, 'dat is een groot goed. En daar zijn we dankbaar voor. Toch is dat niet het groote punt meer.' Het punt was: hoe nu verder, hoe gebruikt Nederland zijn herkrege vrijheid? 'God of Baäl? De Revolutie of het Evangelie?'⁴³ Ook in 1946 geen blijheid in olympische geest – wie er ook wint, de kiezer heeft gewonnen – neen, het naoorlogse Nederland was inzet van de strijd en als vanouds streden hier beginselen om de overwinning. Winst of verlies in deze beginselstrijd was belangrijker dan het weer stemmende individu.

Tot slot

Verkiezingen werden in de eeuw na 1848 eigenlijk nooit als een feest van de democratie gevierd. Zelfs in 1946, toen daar toch alle aanleiding voor was, hadden de partijen direct de draad weer opgepakt. Wie werd de grootste en hoeveel zetels winst of verlies konden er worden genoteerd? Daar ging het ook in 1946 om.⁴⁴ Deelname aan verkiezingen werd in Nederland beschouwd als een dure plicht, een plicht die in ernst diende te worden vervuld. Stemmen was in de deze periode een serieuze zaak. Het feest van het stemmende volk, het feest van de dag van het volksoordeel, is het dan ook nooit geworden.

Toch bleef de waardering voor de verkiezingsdag niet steeds hetzelfde. Tot de jaren 1890 was er in brede kring angst dat de verkiezingen de eenheid van de natie op het spel zouden kunnen zetten. In 1848 werd publiekelijk tentoongespreide verdeeldheid in zo sterke mate als een onwenselijke situatie beschouwd, dat in veel kiesdistricten de lokale elite dit probeerde te vermijden door voorverkiezingen te organiseren.

Veertig jaar later was verdeeldheid niet meer zozeer omstreden – aan de verkiezingen namen immers gevestigde partijen deel –, maar bestond er wel angst voor de hartstochten die werden opgeroepen. Veel politici waren daarvoor huiverig. Hartstocht bij de stembus was wel aanvaardbaar, misschien zelfs lovenswaardig als uitdrukking van betrokkenheid, maar na de verkiezingen was het zaak weer zo snel mogelijk over te gaan tot de orde van de dag. Liefst

direct al na het sluiten van de stembus. Geen bespotten of tergen van de verliezers en geen uitbundige publieke festiviteiten. Feesten dienden achter gesloten deuren plaats te vinden.

In het begin van de twintigste eeuw trad een opmerkelijke verschuiving op in de waardering van de verkiezingen en daarmee van de verkiezingsdag. Verkiezingen werden een wedstrijd. De kandidaten namen het tijdens debatavonden ten overstaan van vaak honderden toeschouwers tegen elkaar op. De verkiezingsdag werd nu deel van de campagne. Na het sluiten van de stembussen volgden namelijk de verkiezingsavonden waar nederlaag en overwinning gezamenlijk en publiekelijk werden geleden en gevierd.

Rond 1900 leek de angst voor de verdeeldheid die verkiezingen konden opleveren geheel verdwenen. Dat is opmerkelijk, omdat bijvoorbeeld de opkomst van de sociaaldemocratie toch door menigeen met bezorgdheid werd gadeslagen. Hier springt de opmerkelijke rol van de liberalen in het oog. Het waren namelijk de liberalen die de stoot gaven tot de ontwikkeling van een debatcultuur tijdens de verkiezingscampagnes. Verkiezingen kwamen uitdrukkelijk in het teken te staan van de toekomst van Nederland. Zou Nederland in liberale, gereformeerde of katholieke zin worden geregeerd? Het was een erkenning dat tijdens de verkiezingen over de toekomst van Nederland werd beslist. De erkenning van verkiezingen als een slagveld of, vriendelijker, als een wedstrijd. Maar in ieder geval met een winnaar, en die winnaar mocht de komende vier jaar proberen een stempel op de Nederlandse samenleving te zetten.

Ten gevolge van de nationalisering van de verkiezingen vanaf 1918 en ook ten gevolge van de complexiteit van de evenredige vertegenwoordiging, verloor de dag van de verkiezingen aan spanning. De verkiezingsdag was geen echte wedstrijddag meer, want de prijsuitreiking ontbrak. Het lauweren van de overwinnaars liet in het interbellum lang op zich wachten, te lang. Bovendien werd het vieren van de uitslag vanaf 1918 weer een meer besloten aangelegenheid: evenals in het laatste kwart van de negentiende eeuw werd er vooral achter gesloten deuren feestgevierd.

Op het moment dat de uitslag sneller kon worden vastgesteld en dankzij verbeterde communicatiemiddelen ook sneller kon worden doorgegeven, nam het belang van de publieke ruimte wel weer toe, maar als vanouds werd het niet meer. De radio en later de televisie markeren het eindpunt van een ontwikkeling in een privatisering van de beleving van de verkiezingsdag.

Noten

- 1 *HTK* 1999-2000, Bijl. 26 800, nr. 18, brief, 18 nov. 1999; nr. 28, verslag algemeen overleg, 24 nov. 1999; *HTK* 2000-2001, Bijl. 27 400 VII, nr. 6, brief, 4 okt. 2000; *HTK* 2002-2003, Bijl. 28 664, nr. 3, memorie van toelichting.
- 2 'Computer brengt stemhokje bij kiezer thuis', *NRC Handelsblad*, 18 aug. 1999.
- 3 Aangehaald in: Raad voor het openbaar bestuur, *ICT en het recht om anoniem te zijn* (Den Haag januari 2000) p. 40.
- 4 *HTK* 2001-2002, Bijl. 28 000 VII, nr. 50, brief van de ministers voor Grote Steden- en Integratiebeleid en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 4 febr. 2002.
- 5 KOA viel onder de verantwoordelijkheid van twee ministers. De minister van BZK voorzover het project de Kieswet betrof en de minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid, omdat deze ook belast was met de aangelegenheden betreffende het overheidsinformatiebeleid.

- 6 *HTK* 2001-2002, Bijl. 26 800 VII en 26 833, nr. 28, verslag van een algemeen overleg, 15 dec. 1999, p. 4.
- 7 *Het Volk*, 5 juli 1922 spreekt van de dag van het volksoordeel.
- 8 *De Telegraaf*, 3 juli 1918.
- 9 Geciteerd door J.J.M. van Holsteyn, *Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland* [oratie] (Leiden 2006) p. 4.
- 10 J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet* (Amsterdam 1843) p. 45. Voor een overzicht van het kiesstelsel vóór 1848: Lodewijk Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).
- 11 Blok, *Stemmen en kiezen*, p. 123.
- 12 Zie bijvoorbeeld het *Tielsch, Stads- en Arrondissementsweekblad*, 10 nov. 1848. Ook in 1850 zou deze opvattingen terugkomen, *Arnhemsche Courant*, 22 aug. 1850, 'Kiezers-vereenigingen'.
- 13 Gegevens ontleend aan Uitslagen van de verkiezingen voor de Tweede Kamer, databank Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
- 14 Blok, *Stemmen en kiezen*, p. 228.
- 15 De voorbeelden uit de kiesdistricten Tiel, Arnhem en Doetinchem zijn afkomstig uit Ron de Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005).
- 16 *Nieuwe Tielsche Courant*, 29 febr. 1888.
- 17 *Ibidem*, 10 maart 1888.
- 18 *De Graafschap-Bode*, 24 maart 1888.
- 19 *De Post*, 3 maart 1888.
- 20 *De Telegraaf*, 3 juli 1918; einde aan 'gerij en geros' ook in *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1918; ook *Het Volk* stelt op 4 juli 1918 vast dat het 'gerij en geros' tot het verleden behoort; maar inzet van auto's bleef ook nadien niet ongebruikelijk. Zo wist naar opgave van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de Vrijheidsbond in Rotterdam in 1922 toch nog zo'n 150 auto's in te zetten om te zorgen dat partijgenoten/aanhangers toch echt – al was er dan een opkomstplicht – gingen stemmen. Zie *NRC*, 5 juli 1922.
- 21 *De Telegraaf*, 6 juli 1918.
- 22 *De gewijzigde kieswet. Met uitvoeringbesluiten en bijlagen. Toegelicht, vooral met het oog op de praktijk* door W. Groenmeyer en G.A. van Poelje (Alphen aan den Rijn 1918). Zie artikel 81 tot en met 89 voor de gang van zaken in het stembureau tijdens het opmaken van het proces-verbaal.
- 23 *Het Volk*, 5 juli 1918.
- 24 *Ibidem*.
- 25 *Het Volk*, 6 juli 1922.
- 26 Zie bijvoorbeeld de *Nieuwe (Nationale) Rotterdamsche Courant*, 17 mei 1946: zie ook *Het Parool*, 17 mei 1946: 'Acht bij twaalf meter is het doek waarop hedenavond door *Het Parool* de uitslagen der verkiezingen op den Dam bekend gemaakt zullen worden.'
- 27 G. Bomans, *De man met de witte das. Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek* (9^e druk; Amsterdam 1974) p. 18.
- 28 *De Groene Amsterdammer*, 30 mei 1925.
- 29 Vgl. Flip Kramer, 'De 'rituele census' van 1925. Verkiezingsstrijd in verzuild Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119 (2006) nr. 2, p. 219-229.
- 30 *Het Volk*, 3 juli 1918.
- 31 *Ibidem*, 4 juli 1918.
- 32 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, deel 4, *Storm* (Amsterdam 1950) p. 64.

- 33 *Ibidem*, zie onder meer p. 48; zie voor teleurstelling van Troelstra in werking van het algemeen kiesrecht ook H. van Hulst e.a., *Het rode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880-1940* (z.p. 1969) p. 83.
- 34 *Het Volk*, 5 juli 1922.
- 35 *Ibidem*.
- 36 *NRC*, 6 juli 1922.
- 37 *NRC*, 5 juli 1922.
- 38 *De Amsterdammer*, 19 juli 1919.
- 39 *Het Volk*, 6 juli 1922.
- 40 Holsteyn, *Geniaal, maar met te korte beentjes?*
- 41 *Nieuwe (Nationale) Rotterdamsche Courant*, 16 mei 1946; ook in *Trouw* werd gehamerd op de plicht te gaan stemmen, 16 mei 1946.
- 42 *Ibidem*.
- 43 *Trouw*, 17 mei 1946.
- 44 Het is mogelijk dat deze algemene gevolgtrekking genuanceerd moet worden wanneer de waardering van de verkiezingsdag bij elke partij in kaart wordt gebracht.

In vergadering bijeen

Rituelen, symbolen, tradities en gebruiken in de Tweede Kamer

Carla van Baalen en Anne Bos¹

Iedere werkdag, 's ochtends om zeven uur, direct na het openen van de gebouwen van de Tweede Kamer, loopt een van de beveiligingsbeambten naar de hal bij de ingang van de Oude Zaal aan het Binnenhof. Hij houdt stil bij het nationale monument 'Erelijst van Gevallen', waar de Nederlanders worden herdacht die in de Tweede Wereldoorlog omkwamen in het verzet, de koopvaardij, de landmacht, de marine en in Nederlands-Indië. In een schrijn ligt een van de vijf boeken met de 18.000 namen van de slachtoffers. Het boek ligt opengeslagen; 24 gekalligrafeerde namen zijn zichtbaar. De beveiligingsbeambte trekt witte handschoenen aan. Voorzichtig tilt hij de kap van de schrijn op. Hij slaat een bladzijde om en sluit de kap.²

Het Nederlandse parlement, bestaande uit een Eerste en een Tweede Kamer, is bijna twee eeuwen oud. Zoals alle oude parlementen kent ook het Nederlandse diverse tradities en gebruiken. Een voorbeeld daarvan is deze herdenking van oorlogsslachtoffers. Ook de aanbidding van de Miljoenennota en de rijksbegroting aan de Tweede Kamer kan tot de tradities worden gerekend. Ieder jaar op de derde dinsdag van september, Prinsjesdag, komt de minister van Financiën met een speciaal voor die dag ontworpen koffertje naar de plenaire zaal. Het koffertje, dat gemaakt is vanivoorkleurig geitenperkament en van binnen is bekleed met Thaise zijde, draagt in vergulde letters het opschrift 'Derde dinsdag in september' met daarboven het Nederlandse wapen. De stukken in het koffertje worden bijeengehouden met een oranje lint.³ Het was minister van Financiën Pieter Liefstinck die in 1946 deze 'koffertjes-traditie' invoerde, waarschijnlijk om het aanbieden van de begroting wat meer cachet te geven. Hij had het idee afgekeken van de Engelsen die het gebruik al sinds 1850 kennen.⁴

Uiteraard is het niet de bedoeling van het onderhavige artikel om de ontwikkeling van twee eeuwen parlementaire tradities in kaart te brengen – daarmee zou een heel boek te vullen zijn – maar wel om nu eens vanuit die specifieke belangstelling naar de Tweede Kamer anno 2008 te kijken. Welke symbolen, gebruiken, tradities en wellicht zelfs rituelen zijn zichtbaar als de Kamer in vergadering bijeen is en wat betekenen ze: zijn zij min of meer eenvoudig vanuit praktisch nut te verklaren of hebben zij een diepere of hogere betekenis?

In Nederland is nog weinig onderzoek gedaan naar tradities en rituelen in het eigen parlement. Inspiratie voor onze aanpak hebben we dan ook vooral gezocht in buitenlandse literatuur. Wetenschappers in onder meer de vs, het Verenigd Koninkrijk, de Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk en Hongarije hebben al wel het nodige pionierswerk in hun parlementen verricht.⁵ Zo boekte de Britse politiek antropologe Emma Crewe fraaie resultaten bij haar onderzoek in het Hogerhuis.⁶ Ze had toestemming gekregen om twee jaar lang vrijwel alle vergaderingen, ook de beslotene, bij te wonen en om overal rond te lopen. Crewe wilde weten

hoe de Lords zich de ontelbare, meest ongeschreven regels eigen maakten, op welke manier zij de *do's* en *don'ts* ontdekten. Ook wilde ze weten waarom al die oude gebruiken en rituelen, waarvan het Hogerhuis bol staat, intact bleven terwijl er wel degelijk flinke kritiek op was.

Geïnspireerd door Emma Crewe probeerden ook wij door te dringen in het parlement zelf, om een beperkte aanzet te maken met een dergelijk onderzoek. We schreven een brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer en kregen tot onze voldoening toestemming om in de grote vergaderzaal zelf onderzoek te doen. We besloten omwille van de tijd de commissie- en de fractievergaderingen niet bij dit onderzoek te betrekken. We zijn ons ervan bewust dat we maar een klein deel van de Tweede Kamer onder de loep hebben genomen. Een groot deel van de werkzaamheden vindt immers plaats in commissievergaderingen. In totaal hebben wij in de periode april-juli 2008 negen dagen doorgebracht in de plenaire zaal. Voor parlementair-historici een bijzondere ervaring, niet alleen om in levenden lijve aanwezig te zijn bij de te onderzoeken 'gebeurtenis', maar ook om gebruik te maken van de ons niet geheel vertrouwde methodiek van de antropoloog. De ogen wijd open (wat gebeurt hier allemaal?) en de pen in de hand (om al het opmerkelijke op te schrijven) – zo zijn we te werk gegaan.⁷

In het eerste deel van het artikel gaan we in op zaken die direct in het oog springen als men rondkijkt in de Kamer, zoals symbolen en kleding, in het tweede deel richten we de aandacht meer op de vergaderingen zelf. Wat valt op aan een Kamer die officieel in vergadering bijeen is? Welke rituelen kent zij? Welke vergaderdiscipline? En hoe is de sfeer in een vergaderende Kamer?

De vergaderzaal en de symbolen

Op dinsdag 15 april 2008 betraden we voor het eerst de 'heilige grond': het groene tapijt van de vergaderzaal, en namen we plaats in de loge van de voorzitter, direct achter de blauwe stoelen van de SP-fractie.⁸ We zaten in de achterste ring van de halfronde theateropstelling; in vergelijking tot de Kamerleden zaten we het verst van de voorzitter af, maar dichtbij genoeg om ons direct betrokken te voelen bij wat er gebeurde. De zaal lijkt vanuit die positie veel kleiner dan op televisie of vanaf de bovengelegen publieke tribune. De vergaderzaal, sinds 1992 in gebruik,⁹ doet modern en een tikkeltje steriel aan. Weliswaar verbeelden de stoelen, het tapijt en het plafond het Hollandse landschap: de stoelleuningen in de vorm van een tulp, het groene tapijt (gras) en de blauwgrijze zoldering (de Hollandse lucht), maar het is allemaal niet erg in het oog springend. Afgezien van de bodebankjes staan alle zitplaatsen onafhankelijk van elkaar. De zaal heeft iets weg van een theater, hij loopt licht af naar het 'toneel', waar het spreekgestoelte en de interruptiemicrofoons staan. In die leeuwenkuil staat ook het 'rostrum', de verhoging waar de voorzitter en de griffiers zetelen. Daar schuin tegenover bevindt zich 'vak K', het vak van de leden van het kabinet. In het midden staat het 'stenografentafeltje', waar de medewerkers van de Dienst Verslag en Redactie werken. Het beste overzicht hebben de Kamerleden vanaf het spreekgestoelte én de voorzitter vanaf de voorzittersstoel. Tegen de achterwand van de zaal bevinden zich reusachtige abstract geschilderde wandpanelen die het theatrale effect van de zaalindeling versterken.¹⁰

Onze stoelen waren even groot en even blauw als die van de Kamerleden maar droegen niet het symbool met de leeuw met het kroontje, dat strikt is voorbehouden aan de volksvertegenwoordigers. Ook de stoelen van de griffie, geplaatst ter linker- en rechterzijde van de voorzitter, hebben dat symbool niet. Afgezien van het wapen op de stoelen zijn de symbolen dun

gezaaid. Opvallend is dat er niets herinnert aan het roemrijke verleden van Nederland, bijvoorbeeld aan de zeventiende eeuw toen het land met zijn voc wereldzeeën bevoer en tot de invloedrijkste 'naties' behoorde. Evenmin is er het nationale symbool bij uitstek te bekennen: de vlag. Elders in het gebouw zijn er, met enige moeite, twee exemplaren te vinden: in de grote hal (de Statenpassage) bevindt hij zich hoog aan het plafond – opgerold als onderdeel van een kunstwerk van Auke de Vries – en in de hal die toegang geeft tot de oude vergaderzaal staat een vlag, voorzien van lauwerkrans, naast het monument 'Erelijst van Gevallen'. Een portret van de koningin, in alle overheidsgebouwen van Aalburg tot Zwolle prominent aanwezig als 'symbolisch ornament van de eenheid en grondslag van de staat', ontbreekt in de vergaderzaal.¹¹

'Tijd' speelt een belangrijke rol in de Kamer. Dat merken we niet alleen door te luisteren naar de voorzitter, die sprekers dikwijls op het verstrijken van de minuten wees, het is ook te zien. Er hangen twee grote klokken aan weerskanten van de zaal, goed zichtbaar voor met name de sprekers. Op het blad van het spreekgestoelte zit een paneel waarop is af te lezen hoeveel spreektijd er nog is. Als de spreektijd bijna om is brandt een wit lampje, is de spreker door zijn tijd heen dan springt het rode lampje aan. Bij de voorzittersverhoging, het al genoemde 'rostrum', hangen twee scheurkalenders. Tijdens avondvergaderingen scheurt een Kamerbode stipt om middernacht een blaadje af.

Op tafel voor de voorzitter ligt het onmisbare werktuig om een vergadering te leiden: een hamer. Door zijn ronde vorm lijkt deze hamer van een afstand meer op een gootsteenontstopper dan op timmermansgereedschap. De griffier zit rechts naast de voorzitter, een beetje verscholen achter een boekenrij. In die rij bevindt zich niet alleen de Grondwet en andere wetboeken, het *Reglement van Orde* en het *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, maar er staan onder meer ook twee bijbels en een koran.¹² Sommige boeken, zoals het *Reglement van Orde*, zijn van direct praktisch nut, de religieuze boeken hebben daarnaast ook een symbolische waarde. Eigenlijk zijn er maar drie zichtbare en opvallende symbolen: de verhoogde stoel van de voorzitter die duidt op diens bijzondere status, de reeds vermelde afbeeldingen van leeuwen op de zetels van de Kamerleden en de versierselen op de pakken van de Kamerbewaarder en -bodes.

De bodes: postbodes en ordebewakers

Een opvallende verschijning in de plenaire zaal is de Kamerbewaarder. Gekleed in rokkostuum of mantelpak met een oranje sjaal en een bodebus¹³ houdt de Kamerbewaarder alles nauwlettend in de gaten en coördineert hij of zij de werkzaamheden van de Kamerbodes. Ook de bodes dragen een uniform, iets soberder dan dat van de Kamerbewaarder, geen rok maar wel een pak met versierselen, bodebus en kettingen. Meestal staan er drie bodes op de vloer, die zich strategisch opstellen om briefjes door te geven van bewindslieden naar Kamerleden en vice versa, en om de teksten van moties bij sprekers op te vangen en onmiddellijk te kopiëren. Kamerleden mogen niet zelf teksten van moties aan een minister overhandigen: alle papieren post gaat via de bodes.

Daarnaast bewaren de bodes orde en rust bij vergaderingen. Soms worden ze zichtbaar aangestuurd door de voorzitter, dikwijls nemen ze zelf het initiatief om ervoor te zorgen dat de Kamer het decorum eerbiedigt. Als Kamerleden wat al te luidruchtig zijn op de wandeling grijpen de bodes discreet in. Leden die al te opzichtig de krant lezen kunnen ook rekenen op een vermaning. Door op het gedrag van de bodes te letten werden we ons vele

regels gewaar. Zo zagen we hoe een cameraman die even dacht te kunnen uitrusten op het bodebankje achter het kabinetsvak onmiddellijk beleefd doch dringend werd verzocht weer te gaan staan. Ook zien de bodes erop toe dat de zicht- en looplijnen van bewindslieden en Kamerleden door niemand van personeel of media worden doorkruist. De bodes houden zich ook niet langer dan noodzakelijk in het blikveld van een camera op; ze zijn waar mogelijk onzichtbaar voor de televisiekijker.¹⁴ Een andere taak van de bodes is de voorzitter en de gasten van de Kamer van iets te drinken te voorzien. Bewindslieden worden in de Kamer als gasten beschouwd.¹⁵ Gewone Kamerleden mogen in de plenaire zaal niets consumeren. Bij een lang debat piepen zij er soms even tussenuit om in het ledenrestaurant een kop koffie te halen of ze laten, wanneer ze niets willen missen, een medewerker net buiten de zaal een glas water brengen. Als Kamerleden plaatsnemen in vak K, het kabinetsvak, worden ze – zichtbaar tot hun genoegen – als gasten behandeld. Dat komt voor als ze deel uitmaken van een speciale commissie, zoals dit jaar de commissie-Dijsselbloem, of wanneer een lid een initiatiefwetsontwerp verdedigt. Voor alle aanwezigen geldt de ongeschreven regel dat er niet mag worden gegeten in de zaal, zelfs geen koekje.¹⁶ Eten in de vergaderzaal zou de waardigheid van het parlement niet ten goede komen.



*Voorzitter Gerdi Verbeet (rechts) en griffier Jacqueline Biesheuvel
krijgen koffie van Kamerbode Bertus van Leeuwen
[Foto: WFA – Frank van Rossum]*

Openbaarheid

Ondanks de ingewikkelde en tijdrovende veiligheidsprocedures wordt de publieke tribune, zeker tijdens het vragenuurtje op dinsdagmiddag, goed bezocht. Het is een komen en gaan van groepen bezoekers uit binnen- en buitenland, van schoolkinderen tot senioren, die de Nederlandse politiek van dichtbij willen bekijken. Soms is het rustig, vooral als er technische

onderwerpen op de agenda staan waarbij alleen de vakspecialisten van de fracties de sprekerslijst hebben getekend. Dan kijken dikwijls alleen enkele lobbyisten vanaf de tribune toe. De afstand tussen publiek en de Kamer is klein, tussen de publieke tribune en de zaal zit bijvoorbeeld geen glazen plaat. Cameralieden en fotografen hebben beperkt toegang tot de zaal en zijn aan regels gebonden, zo mogen ze geen microfoons gebruiken en niet achter het kabinetsvak gaan staan.¹⁷ Opvallend is wel dat fotografen vlak achter de voorzittersstoel gingen staan om vanuit die positie foto's te maken. Verschillende vaste camera's, aangestuurd vanuit de regiekamer in de perstoren, registreren de vergaderingen, niet alles hoeft dus 'vanaf de schouder' te worden gefilmd. De schrijvende pers mag niet in de zaal komen; voor dagblad-journalisten zijn op de publieke tribune, op de eerste rij, bankjes gereserveerd.

Kleding

Veel uiterlijk vertoon van afkomst en status lijkt niet te passen bij de Nederlandse cultuur. In het parlement zijn desondanks wel subtiele verschillen in kledingkeuze waar te nemen, die niet alleen te maken hebben met de persoonlijke smaak van de desbetreffende politicus maar ook met welbewuste *imagebuilding*. Zo droeg kandidaat-voorzitter Diederik Samsom op de dag dat de PVDA-fractie een nieuwe voorzitter koos een rood colbert. Bas van der Vlies zal zijn zwarte pak niet gauw verruilen voor een kleurige variant. Hans Spekman heeft inmiddels zoveel commentaar gehad op zijn boezeroens dat het onmiddellijk zou opvallen als hij iets anders droeg. Het merendeel van de mannelijke Kamerleden draagt een colbert, al dan niet met een stropdas, voor de vrouwen is een jasje met broek of rok favoriet. Lang niet iedereen wenst zich te conformeren aan de meerderheid, Krista van Velzen (SP) draagt bijvoorbeeld graag een capuchontrui en Tofik Dibi (GroenLinks) houdt van t-shirts met een opzichtige opdruk. Vrijtijds-kleding en kostuums liepen kriskras door de fracties heen, alleen bij het CDA zagen we geen spijkerbroeken.

Kamervoorzitter Gerdi Verbeet meldde ons toen we naar de kledingcode in de Kamer vroegen dat ze soms 'van balzaal tot camping' in de zaal heeft zitten.¹⁸ Van haar hoeven de leden geen reprimandes te verwachten: 'Er is altijd een ontwikkeling in de kledingstijl geweest. Ook in dit opzicht is de Tweede Kamer een spiegel van de tijd. Ieder mag zelf bepalen wat hij draagt.' Zelf ondervond ze kritiek van haar partijgenoten. Ze vonden haar *image* te netjes: 'Parelkettingen horen niet in de PVDA.' Nog diezelfde middag heeft ze toen een tweede parelketting gekocht en een mailtje in de fractie rondgestuurd: 'Om de tegenstander op het verkeerde been te zetten, zal ik voortaan elke dag parels dragen!'

Kantoortuin

Wellicht het meest opvallende voor een toeschouwer van een vergaderende Tweede Kamer is de geringe oplettendheid van de leden. Het maakt daarbij niet uit of de vergadering voltallig is of dat de zaal maar voor een klein deel is gevuld. Maar het valt natuurlijk wel extra op bij een volle zaal; dit is iedere week op dinsdagmiddag het geval, wanneer het wekelijkse vragen-uurtje aan de gang is. Veel Kamerleden zijn dan aanwezig. Het vragen uur wordt rechtstreeks op televisie uitgezonden en biedt de leden dus een uitgelezen mogelijkheid om volop in de schijnwerper te komen, om de aandacht op zich gevestigd te krijgen met een aan de actualiteit ontleende vraag.¹⁹ De minister die het onderwerp in portefeuille heeft is aanwezig en geeft

direct antwoord. Elke fractie wil ook graag dat haar leden present zijn opdat de kijkers thuis geen verkeerde indruk krijgen en zouden denken dat het onderwerp de desbetreffende fractie niet interesseert.²⁰

Als het vragenuur begint, steevast om 14.00 uur, stroomt de Kamer langzaam vol. Maar er lijkt weinig aandacht te zijn voor de collega-Kamerleden die de vragen stellen en evenmin voor de bewindslieden die antwoorden geven. Sommige Kamerleden zitten zelfs met de rug naar het spreekgestoelte en de aanwezige ministers of staatssecretarissen toe. Ze praten en lachen met elkaar, zitten te lezen, versturen sms'jes, lopen rond.²¹ Als het rumoer al te gortig wordt grijpt de voorzitter in. Maar ook tijdens een 'gewoon' debat waarbij alleen de woordvoerders over het aan de orde zijnde onderwerp aanwezig zijn – doorgaans circa tien leden, van elke fractie één – aangevuld met nog een handvol andere Kamerleden, springt in het oog dat de parlementariërs doorgaans met hun aandacht niet bij het debat zijn. Natuurlijk is het niet ongebruikelijk dat een lid, nadat het zijn zegje heeft gedaan, aandachtig het debat blijft volgen, maar nog vaker komt het voor dat hij of zij daarna gaat rondlopen, zitten schrijven, overleggen of sms'en.

Aanvankelijk maakte het gedrag van de Kamerleden op ons een nogal vreemde indruk²², maar geleidelijk, naarmate we zelf vaker in de vergaderzaal zaten, groeide ons begrip. De vergaderingen zijn lang en taai; vaste pauzes zijn er niet. Tussen het gelach en gepraat door wordt er hard gewerkt. Sommige leden werken zich tijdens de uren lange debatten door stapels dossiers heen, overleggen via moderne hulpmiddelen zoals blackberry en mobiele telefoon met fractiemedewerkers en fractiegenoten, doen rondjes door de zaal om steun te zoeken voor een motie, of bereiden hun bijdrage aan het debat voor. Met andere woorden, de vergaderzaal doet ook dienst als werkruimte; naast politieke arena is de Kamer ook een kantoortuin.

Rituelen

Wat ook opvalt bij het observeren van de Nederlandse volksvertegenwoordiging is de afwezigheid van rituelen tijdens gewone vergaderingen: rituelen in de betekenis van handelingen die steeds op een bepaalde, gestandaardiseerde wijze plaatsvinden en een symbolische betekenis hebben. In sommige andere parlementen geschiedt de opening van elke vergadering door middel van een bepaalde ceremonie. De opening van vergaderingen van het Franse parlement, zowel van de *Assemblée nationale* als van de *Sénat*, gaat zelfs gepaard met militair vertoon. Een compagnie van de *Garde républicaine* begroet in vol ornaat, gewapend en wel, onder commando van twee officieren, de voorzitter als deze in de lobby van het parlamentsgebouw verschijnt op weg naar de vergaderzaal. Trommels roffelen.²³

De opening van de werkdag van de Nederlandse Tweede Kamer is van elk gewicht ontdaan. Enige uitzondering: op initiatief van voormalig Kamervoorzitter Kortenhorst (voorzitter van 1948 tot 1963) wordt de voorzitter door de Kamerbewaarder opgehaald en begeleid van zijn of haar werkkamer naar de vergaderzaal.²⁴ De voorzitter zegt: 'Ik open de vergadering' en noemt de datum en eventuele berichten van verhindering. Ceremoniële kenmerken zijn afwezig. Sterker nog, er is helemaal geen aandacht voor. Terwijl de voorzitter de openingswoorden uitspreekt, komen leden nog binnen, tekenen de presentielijst, groeten collega's, houden zich met andere dingen bezig.

Wél zijn er rituelen op speciale momenten. Om de zeven belangrijkste van de Tweede Kamer te noemen: de beëdiging van een nieuw lid; de maidenspeech, het eerste optreden van

een lid tijdens welk betoog hij niet mag worden geïnterrupteerd; het afscheid van een vertrekkend lid, dat een brief schrijft aan zijn achterblijvende collega's; de herdenking bij het overlijden van bepaalde politici en leden van het Koninklijk Huis alsmede de herdenking van bepaalde gebeurtenissen²⁵; de toespraak van de voorzitter aan de vooravond van een reces, meestal in nachtelijke uurtjes uitgesproken; de aanbieding door de minister van Financiën van financiële stukken – in speciale koffertjes²⁶ – op respectievelijk Prinsjesdag en verantwoordingsdag en, ten slotte, de vergadering samen met de Eerste Kamer op Prinsjesdag.

Op dinsdag 13 mei 2008 waren wij getuige van de beëdiging van Ine Aasted Madsen-Van Stiphout (CDA). Iets na drie uur, na afloop van het vragenuur, zei plaatsvervangend voorzitter Jan ten Hoopen: 'Dan is aan de orde de beëdiging van een nieuw Kamerlid.' Daarop gaf hij het woord aan de voorzitter van de commissie voor het onderzoek van de geloofsbrieven, Wim van de Camp. Nadat deze het verslag had voorgelezen besloot de Kamer officieel tot toelating over te gaan. Daarna volgde het korte ritueel. De voorzitter sprak de volgende woorden: 'Mevrouw Aasted Madsen-Van Stiphout is in het gebouw der Kamer aanwezig. Ik verzoek de griffier haar binnen te leiden en de leden verzoek ik te gaan staan.'²⁷ Nadat het aspirant-lid was binnengebracht, las de voorzitter de tekst van de eed voor, zoals opgenomen in de wet van 27 februari 1992 (*Stb.* 120).²⁸ In deze tekst staat onder meer dat het nieuwe lid trouw zweert aan de Koning, aan het Statuut van het Koninkrijk en aan de Grondwet. De voorzitter: 'Wat is daarop uw antwoord?' Aasted Madsen hield twee vingers gestrekt omhoog en zwoer: 'Zo waarlijk helpe mij God almachtig.' Vervolgens feliciteerde de voorzitter haar, sprak enkele persoonlijke woorden en besloot het geheel met de standaardformulering: 'Ik verzoek u, de presentielijst te tekenen en in ons midden plaats te nemen.' En zich tot de vergadering wendend: 'Na de regeling van werkzaamheden is er gelegenheid tot het feliciteren van mevrouw Aasted Madsen.'

Het kersverse lid gehoorzaamde de voorzitter slechts ten dele. Ze tekende wel de presentielijst, maar ging niet 'in ons midden' zitten. Ze liep naar de uitgang van de zaal alwaar enkele mensen haar uitbundig feliciteerden. De voorzitter was inmiddels alweer met het volgende agendapunt bezig, de regeling van werkzaamheden. Het was niet onze indruk dat hier een speciaal moment had plaatsgevonden. Deze beëdiging ging echt tussen de bedrijven door; we zagen zelfs tijdens de plechtigheid nog leden binnenwandelen. De fractiesecretaris van het CDA gaf desgevraagd ook toe dat hij moeite had gehad de leden van zijn fractie – de fractie van het nieuwe lid! – allemaal van de noodzaak te overtuigen bij de beëdiging aanwezig te zijn. Waarschijnlijk speelde het feit dat Aasted Madsen eerder Kamerlid geweest was een rol alsook het feit dat zij slechts enkele maanden Nicolien van Vroonhoven zou vervangen.²⁹

Helaas waren wij geen getuige van andere rituele momenten, zodat wij daarover geen persoonlijke indrukken kunnen vermelden. Wél vertelde Van Haersma Buma ons vol warmte over de andere rituelen, met name over de initiatie en het afscheid. Hij noemde de maidenspeech echt een 'apart ritueel' en 'een positieve vorm van ontgroening'. Tijdens het eerste optreden van een Kamerlid, dat doorgaans behoorlijk zenuwachtig is, mag hij niet worden geïnterrupteerd en mag hij ook iets persoonlijks zeggen. Familie en vrienden kijken vol spanning toe vanaf de publieke tribune. Direct na afloop van de speech schorst de voorzitter de vergadering waarna de felicitaties volgen en de eigen fractie met bloemen klaarstaat. Als het debat verder gaat, is het gebruikelijk dat de eerste spreker iets vriendelijks zegt over degene die zojuist de maidenspeech heeft gehouden. De initiatie is voltooid. Ook het afscheid

noemde Van Haersma Buma 'heel apart'. Degene die vertrekt schrijft een persoonlijk getinte brief waaruit de voorzitter tijdens het officiële afscheid in de Kamer passages voorleest. Helaas ontbreekt meestal de tijd om het gehele epistel voor te lezen, maar voor de geïnteresseerden wordt de brief ter inzage neergelegd.³⁰

Strengere debatregels

Wat direct opvalt als men het parlement in bedrijf gadeslaat, zijn de vele regels waaraan de Kamerleden gehouden zijn, regels waarvan trouwens niet steeds onmiddellijk duidelijk is waarvoor ze dienen. Zo zagen wij op dinsdag 15 april, tijdens de regeling van werkzaamheden, het lid Marianne Langkamp (SP) achter elkaar twee korte vragen stellen waarbij zij zich tussen de vragen door verplaatste. Na het stellen van de eerste vraag (ze wilde weten waar het antwoord van het kabinet bleef op een vraag die zij een flink aantal weken eerder had gesteld) kwam zij vanachter de interruptiemicrofoon vandaan en snelde naar het spreekgestoelte, twintig meter verderop, voor de andere vraag (aanvraag van een spoeddebat).

De Tweede Kamer heeft de vele procedures, regels en voorschriften die haar leden en haar staf regarderen, vastgelegd in verschillende boekwerken. Ten eerste in het *Reglement van Orde*, bestaande uit 155 artikelen die bindend zijn voor de leden. Ten tweede in de *Praktische mededelingen. Van aanwezigheid tot zitting*, een boekje in ringband, honderd bladzijden dik, dat speciaal is bedoeld voor nieuwe leden. Het laat de nieuwkomers kennismaken met het vak van volksvertegenwoordiger, in al zijn facetten. En ten derde in het 'Handboek Griffier', een vuistdik pakket procedures en wetenswaardigheden, speciaal bedoeld voor de medewerkers van de Dienst Commissie Ondersteuning en de griffie.³¹ Overigens hebben we het hier dan alleen nog maar over de geschreven regels; er zijn daarenboven immers ook nog vele ongeschreven regels. Zo staat nergens waarom alleen de fractieleiders het woord voeren bij de algemene beschouwingen. En waar staat dat de interruptiemicrofoon voor meer doeleinden is bestemd dan voor interrupties alleen?

Het duurt, zo verzekerden Kamerleden ons, minstens een jaar om enigszins in de gaten te hebben hoe alles werkt, maar het duurt misschien wel een volle termijn van vier jaar om de status van volleerd parlementariër te bereiken. En dan nog: een Kamerlid vertrouwde ons toe dat hij zelfs na zes jaar niet op het gewenste moment het juiste begrip paraat had. Tijdens een debat werd bedoeld Kamerlid kwaad omdat hij zich persoonlijk aangevallen voelde. Hij wilde daarom het woord vragen voor 'een persoonlijk feit' (artikel 56 van het *Reglement van Orde*) maar kwam niet op het gewenste woord; hij vroeg toen maar om een spoeddebat. Ook maakten wij mee dat Kamerleden elkaar op de regels wezen. Zo legde Jan Marijnissen de voorzitter de regel uit 'Als de Kamer zwijgt, dan stemt zij toe', naar aanleiding van een verzoek van Alexander Pechtold om een brief van de minister-president. De voorzitter wilde tegen de gewoonte in een nadrukkelijke uitspraak over dit voorstel vragen aan de Kamer.³²

We noemen hier enkele van de meest in het oog springende debatregels - geschreven dan wel ongeschreven. Een Kamerlid mag alleen staande en voor een microfoon spreken; dat geldt overigens ook voor een bewindspersoon. Een Kamerlid mag de hem toegekende spreektijd niet overschrijden. Hij mag niet meer dan drie keer achter elkaar interrumpen en hij mag geen zaken in het debat brengen die de persoon van zijn tegenstander betreffen. Evenmin mag hij van het aan de orde zijnde onderwerp afdwalen. Hij mag een motie pas in de tweede termijn indienen. Hij mag uitsluitend spreken als hem daartoe uitdrukkelijk toestemming

wordt verleend door de voorzitter. En hij mag – dat is de meest opvallende regel – uitsluitend via de voorzitter spreken. Hij mag zich dus niet rechtstreeks richten tot degene tot wie hij spreekt.³³

Het is de taak van de voorzitter de orde van het debat te bewaren en in te grijpen als regels worden overtreden. Het was opvallend hoe druk de voorzitter het hiermee had. Zowel voorzitter Gerdi Verbeet als ondervoorzitters Jan ten Hoopen en Agnes Kant, die wij tijdens onze observatiedagen in actie zagen, moesten leden veelvuldig terechtwijzen. Kamerleden riepen dingen vanaf hun zitplaatsen, maakten te veel lawaai, begonnen bij de regeling van werkzaamheden tóch over inhoudelijke zaken te praten terwijl slechts de agendabepaling aan de orde was, ze spraken te lang en, ten slotte, ze interrompeerden te vaak. Vooral de interrupties gaven aanleiding tot veel botsingen tussen de voorzitter en de leden. In het vuur van een debat wilden Kamerleden dikwijls nóg iets vragen, nog iets verduidelijkt zien of zij waren gewoon ontevreden over het (ontwijkende) antwoord van de minister. Dikwijls begon de voorzitter door middel van lichaamstaal – nee schudden, een vies gezicht trekken, afwerende gebaren – duidelijk te maken dat de beurt echt voorbij was. Daarna volgden de waarschuwingen met woorden: ‘Nee (...) dit is al vijf keer uitgewisseld.’ ‘Mevrouw (...), u herhaalt uzelf een beetje.’ ‘Ik vind het vervelend om te doen [interruptie weigeren], maar ik heb het vier keer non-verbaal aangegeven.’ ‘Nee nee, we houden ons hier met zijn allen aan de regels!’ Soms staken Kamerleden hun ongenoegen over een besluit van de voorzitter niet onder stoelen of banken. ‘U bent niet eerlijk! De ene keer wordt een debat meteen toegewezen, en op een ander moment weer niet.’ ‘Over uw oordeel zouden wij ook een heel debat kunnen voeren.’ ‘Nou, dat is nogal evenwichtig [die woordverdeling van u]’. ‘Voorzitter, ik wil een antwoord van de premier, niet van u!’³⁴

Ook had de voorzitter stevast een zware kluit aan het bewaken van de tijd. Op gewone vergaderdagen was dit al het geval, maar echt erg werd het op dagen waarop het ‘kerstregime’ heerste. Dit regime wordt ingesteld als de agenda dreigt over te lopen. Bij elk onderwerp wordt de spreektijd dan drastisch ingeperkt. Wij waren er getuige van op de laatste dag voor het zomerreces van 2008. Er stonden 29 vao’s (Verslag Algemeen Overleg) op de agenda. Afsproken werd dat de Kamerleden de teksten van hun moties alleen maar mochten voorlezen, niet toelichten. En de ministers mochten daarop op hun beurt slechts met één argument reageren. Wat wij zagen was een absurd toneel: achter elkaar draafden leden naar het spreekgestoelte om een motie op te dreunen. Bodes schoten vliegensvlug heen en weer tussen kopieerapparaat en aanwezigen om de moties te vermenigvuldigen en uit te delen. Ruimte voor discussie was er nauwelijks, interrupties werden niet toegestaan. In vak K vond een permanente stoelendans plaats van wisselende bewindslieden. ‘Tsja, langer kon ik het niet maken’ grijsde een minister in het voorbijgaan tegen ons. Hij was precies één minuut in actie geweest. Een collega-minister kon minder om de situatie lachen. ‘En daar heb ik dan twee uur op zitten wachten ...’ In korte tijd werden er zeker zestig moties doorheen gejaast. Een Kamerlid noemde zichzelf tegenover ons ‘knuppel van dienst’: één van elke fractie moest naar al die moties luisteren en het fractiestandpunt kenbaar maken als dat nodig mocht zijn.

Indien Kamerleden niet via de voorzitter spraken maar zich rechtstreeks richtten tot degene met wie ze debatteerden, hetgeen nogal eens gebeurde, dan greep de voorzitter niet altijd in. Liet zij of hij deze overtreding passeren, dan was het opvallend dat niet zelden de zakelijke toon vrij spoedig verdween en emoties ruim baan kregen in het debat. Zo omzeilde Mark Rutte tijdens het verantwoordingsdebat op 22 mei de voorzitter en wendde zich recht-

streeks tot Pieter van Geel: 'Mijnheer Van Geel, (...) U zou zich moeten schamen voor (...)!' en vice versa: 'Weet u, mijnheer Rutte, u zou zich moeten schamen voor (...)'. En wat later commandeerde de ene kemphaan de ander: 'Het lijkt me voor iedereen beter als u nu gaat zitten.'

Opvallend, ten slotte, was dat tijdens de vergaderingen die wij observeerden nooit werd ingegrepen naar aanleiding van taalgebruik. Op basis van artikel 58 van het Reglement van Orde heeft de voorzitter de bevoegdheid een lid te vermanen dat 'beledigende uitdrukkingen' gebruikt. Toch hoorden wij uitspraken waarbij wij wel even met de ogen knipperden zoals: 'klinkklare onzin', 'buitengewoon ongeloofwaardig', 'slappe houding', 'wij zijn op onze pik getrapt', 'dit soort flauwekul', 'corrupt boevennest', 'knettergekke Vogelaarwijken' en 'het wouterbosvirus, dat is draaikonterij'.³⁵ Maar er was één Kamerlid dat wel protesteerde. De nestor, Bas van der Vlies, sprak openlijk zijn afkeuring uit over het zijns inziens 'grof en ondermaats taalgebruik'. Volgens hem kwam daardoor 'de waardigheid van het debat (...) onder druk te staan'.³⁶

De sfeer

Gezeten in de grote zaal, hebben wij ons met enige regelmaat afgevraagd wat voor sfeer er nu eigenlijk hing in de Kamer. Die sfeer was, niet zo verwonderlijk natuurlijk, niet steeds dezelfde. Het hing sterk af van hetgeen er gaande was op het moment van overpeinzing. Uiteindelijk kwamen we, ter typering, uit op een gelaagde sfeer, bestaande uit drie lagen. Enigszins versimpeld en gechargeerd zouden wij die willen benoemen met de termen: gewijd, gezellig en gemeen. Nu eens overheerste de ene, dan weer de andere laag. Om met de eerste te beginnen: meteen al vanaf het moment dat men de plenaire zaal betreedt, realiseert men zich een speciale ruimte binnen te gaan. Het is een ruimte vol betekenis ('hier gebeurt het!') en vol van bijna voelbare voorschriften; iedereen die zich er bevindt, kent dan ook letterlijk en figuurlijk zijn plaats: bodes, griffiers, stenografen, leden, bewindspersonen, ambtenaren en fotografen. Iedereen zit goed in zijn rol. Dat wij er als onderzoekers eigenlijk geen plaats hadden, is ons dan ook, niet zo verwonderlijk, meerdere malen duidelijk te verstaan gegeven.³⁷

Daarnaast heerste er ook een sfeer van gezelligheid en welhaast overdreven kameraadschappelijkheid. Wat het laatste betreft: Kamerleden begroeten elkaar in de zaal vaak allerhartelijkst. Houden elkaars hand vast, geven schouderklopjes, kijken elkaar stralend aan. Voorzitter Verbeet zal er zeker het hare toe bijdragen de goede sfeer te bevorderen. Een voorbeeld. Op donderdagochtend 24 april was een spoeddebat over bezuinigingen in de zorgsector vrij stekelig begonnen. Femke Halsema, die iets later binnenkwam, kreeg meteen de vraag of ze wilde interromperen. Daarop zei Halsema: 'Goedemorgen voorzitter! Ik doe even een tandje minder, zo heel vroeg.' Daarop zei de voorzitter, instemmend kijkend: 'Goedemorgen!' Toen kort daarna Jan de Vries het woord kreeg, begon hij aldus: 'Voorzitter. Goedemorgen.' De voorzitter reageerde onmiddellijk: 'Goedemorgen!' En De Vries weer: 'Dat is een mooie traditie, mevrouw de voorzitter, om elkaar goedemorgen te zeggen.' Toen even later Jet Bussemaker het woord kreeg, zei de voorzitter: 'En dan is nu het woord aan de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, mevrouw Bussemaker. Ook voor haar: een welgemeend goedemorgen!' Opvallend was verder dat Verbeet zichzelf niet alleen met zoveel woorden een moederrol toedichtte³⁸, maar dat zij ook werkelijk dikwijls een moederlijke

manier van voorzitten liet zien.³⁹ En wat, ten slotte, ook bijdroeg aan de gezellige sfeer waren de – met enige regelmaat – vanuit de bankjes geroepen goedmoedige grapjes; voorzitters vonden dat altijd prima.

Ten slotte de derde laag – de gemene. ‘En daar zit je dan mee in een coalitie!’ siste een keer een tot de PVDA-gelederen behorend persoon vlak bij ons. En even later: ‘Wat een rotgeintje; een teringstreek van hier tot aan de overkant.’ Hij was zojuist tot de ontdekking gekomen dat het CDA een onverwachte kans om te scoren niet zou laten lopen. De fractie had ontdekt dat zij een bepaalde motie, waarvoor eigenlijk een Kamermeerderheid bestond, zou kunnen tegenhouden door een hoofdelijke stemming aan te vragen.⁴⁰ Het SP-vak was opvallend leeg en dat zou bij de stemming bepalend kunnen zijn. Dat bleek even later ook het geval. Het linkervak was *not amused*. Op momenten waarop de deelnemers aan het debat als kempfanen tegenover elkaar kwamen te staan, kon de gevoelsstemperatuur snel oplopen in de Kamer en bleef er weinig over van de knusheid van kort daarvoor.

Eén groot ritueel?

In december 2002 noemde demissionair minister Hilbrand Nawijn het werk in de Kamer ‘één groot ritueel’. Hij gebruikte het woord ritueel niet in de hierboven genoemde betekenis (zich op een bepaalde wijze steeds herhalend, symbolisch geladen en betekenisvol gedrag) maar in die daaraan bijna tegenovergestelde betekenis van zich herhalende, opgeblazen *zinloze* bezigheden. De uitspraak deed veel stof opwaaien. Nawijn moest zich ervoor komen verantwoorden in de Kamer en de SP diende een motie van wantrouwen in (die overigens werd verworpen). Hoe deze uitspraak van Nawijn te beoordelen? Het was natuurlijk een grove belediging van de volksvertegenwoordiging, maar had hij ook werkelijk helemaal ongelijk?

Oppervlakkig beschouwd, valt er namelijk wel wat te zeggen voor Nawijns woorden. Wij hebben toch ook werkelijk meermalen gedacht: waar gaat dit over? Bijvoorbeeld als het hierboven beschreven ‘kerstregime’ heerste en de agenda in een moordend tempo werd afgewerkt; van een serieus debat kon dan geen sprake zijn, laat staan van enige reflectie. Of wanneer het zoveelste spoeddebat werd aangevraagd naar aanleiding van een op het eerste gezicht onbenullig mediabericht. Bovendien wordt Nawijns uitspraak geschraagd door het feit dat Kamerdebatten dikwijls geen ‘echte’ debatten zijn. Kamerleden hebben hun bijdragen voorbereid en lezen die voor; ze reageren niet of nauwelijks op eerdere sprekers en brengen dikwijls weinig verrassende standpunten voor het voetlicht. Het is, zo bezien, dan ook niet verwonderlijk dat sprekers niet kunnen rekenen op de volle aandacht in de zaal. In de Kamer worden min of meer onwrikbare standpunten geëtaleerd. Vanzelfsprekend steunen coalitiefracties elkaar waar mogelijk en wordt de oppositie nooit moe te verwoorden waarom het hoog tijd is voor een ander beleid. En wat ten slotte ook nog eens bijdraagt aan dat hele idee van een ritueel is het simpele feit dat al het Kamerwerk is ingebed in vaste regels, gebruiken en tradities. Op dinsdagmiddag is er altijd om precies twee uur het vragenuur, elk debat is opgesplitst in zogeheten ‘termijnen’, een motie wordt altijd op dezelfde manier geformuleerd enzovoort.

Maar het punt is dat het voor de oppervlakkige beschouwer lastig is het kaf van het koren te scheiden. In de veelheid van vragen, moties, VAO’s en spoeddebatten, is het moeilijk de echt belangrijke momenten op te sporen. Wanneer komt het eropaan? Een snel gedane toezegging van een minister, een aangenomen motie temidden van vele andere moties – in potentie

kunnen alle toezeggingen, voornemens en besluiten verreikende gevolgen hebben, zowel politiek als maatschappelijk. Men moet inhoudelijk goed op de hoogte zijn van een bepaald ‘dossier’ én van de politieke verhoudingen om te kunnen vaststellen of een bepaald parlementair debat plus afwikkeling wel of niet relevant was. Waren het alleen maar rondjes voor de publieke tribune (overigens ook niet van belang gespeend op de langere termijn) of ging het om een politiek of inhoudelijk spannend moment? Kortom, op het eerste gezicht is Nawijns kwalificatie van hetgeen er plaatsvindt in de Kamer begrijpelijk, maar per saldo schiet ze danig te kort.

Conclusie: feest van de democratie?

In het voorjaar van 2008 zaten wij een negental dagen in de grote vergaderzaal van de Tweede Kamer om ons met eigen ogen een beeld te vormen van de voor de huidige volksvertegenwoordiging kenmerkende symbolen, rituelen, tradities en gebruiken. Uiteraard in het volle besef dat de geringe onderzoekstijd ons zou nopen tot de nodige voorzichtigheid bij het noteren van observaties en het trekken van conclusies. Ons viel in de eerste plaats op hoe weinig ‘uiterlijk vertoon’ er is in de Nederlandse volksvertegenwoordiging. Symbolen zijn er nauwelijks en *grandeur* ontbreekt nagenoeg geheel. Vergaderingen worden zonder enig ceremonieel geopend, een kledingcode is er niet en in de zaal zijn verwijzingen naar de Nederlandse natie afwezig. Alleen de Kamerbewaarder en de Kamerbodes stralen, met hun traditionele kleding en versierselen, een bijzondere waardigheid uit. Het ritueel van de beëdiging verliep sober en ‘tussen de bedrijven door’.

In de tweede plaats viel ons de strakke regie bij de debatten op alsmede het speciale karakter ervan. De Kamerleden hebben zich te houden aan een enorme hoeveelheid regels indien zij actief meedoen aan vergaderingen. De Kamervoorzitter, de spil van elk debat – formeel richten de parlementariërs het woord zelfs uitsluitend tot hem – heeft de handen vol aan het bewaken van de orde, de regels en de tijd. Griffiers en bodes staan hem of haar daarin bij. De regels lijken er voornamelijk op gericht het debat zakelijk en voorspoedig te laten verlopen: emoties worden getemperd, tijdsoverschrijdingen met kracht bestreden. Daarnaast was het karakter van Kamerdebatten opmerkelijk: zelden zagen wij ‘echte’ debatten. Kamerleden die meededen lazen hun uitgeschreven bijdragen voor, reageerden nauwelijks op eerdere sprekers en veranderden tijdens het debat zelden of nooit van standpunt. Een matig oplettende zaal was het logische gevolg. Slechts de interrupties brachten enig leven in de brouwerij. Dat levert een al lang bestaand dilemma op. Velen verlangen naar een levendiger debatcultuur, maar de regels van het evenzeer gewenste zakelijke debat verzetten zich daartegen.

Zo gezien, viert de Nederlandse democratie haar dagelijks bestaan niet bepaald uitbundig; in het hart van de democratie valt er weinig feestelijks te beleven. Plaatsen wij deze constatering in haar parlementair-historische context, dan is het niet moeilijk om te laten zien dat de huidige parlementaire cultuur wortelt in een lange traditie. De historicus Remieg Aerts toonde vorig jaar aan dat het Nederlandse parlement zich, in tegenstelling tot parlementen in omliggende landen, nooit heeft ontwikkeld tot een herkenbaar symbool van de eenheidsstaat. Dientengevolge werd het ook nooit aangekleed met symbolen van nationale eenheid.⁴¹ Trouwens, soberheid qua uiterlijk is een eigenschap die Nederlanders niet vreemd is (‘Doe maar gewoon’). En Henk te Velde laat in het openingsartikel van dit jaarboek zien

dat een nuchtere, zakelijke stijl van debatteren waarbij niet het ontroeren maar het overtuigen voorop staat, al in de negentiende eeuw de norm was in het Nederlandse parlement. Het spreken via de voorzitter bijvoorbeeld, om de directheid uit de discussie te halen, stamt uit deze tijd.

Maar er is meer. De regels en gebruiken die wij observeerden zijn er niet alleen om vergaderingen te reguleren. Zij maken ook het functioneren van die typisch Nederlandse democratie mogelijk waarbij aan alle deelnemende partijen, hoe klein ook, de mogelijkheden worden geboden om volop mee te doen en zich in te zetten voor de eigen idealen en overtuigingen. Waarbij, met andere woorden, respect voor 'minderheden' de gewoonste zaak van de wereld is – en dat is toch eigenlijk een heel feestelijke gedachte.

Noten

- 1 Wij danken de voorzitter en de griffier van de Tweede Kamer, mevrouw G.A. Verbeet en mevrouw J.E. Biesheuvel-Vermeijden, voor hun medewerking aan het onderzoek. Wij danken de heer S.J. Oostlander, hoofd Bureau Onderzoek en Rijksuitgaven, voor de gastvrije ontvangst in de Kamer en de enthousiaste ondersteuning.
- 2 In mei 1960 werd de lijst overgebracht van de Ridderzaal naar de ingang van de Tweede Kamer. De lijst is losbladig omdat hij nog wel eens wordt aangepast. De benedictinessen van de Onze Lieve Vrouwe Abdij te Oosterhout hebben de namen gekalligrafeerd.
- 3 < <http://www.minfin.nl/nl/onderwerpen/begroting/begroting-en-prinsjesdag/prinsjesdag.html> >. Geraadpleegd op 10 juli 2008. Overigens passen lang niet alle stukken in het koffertje, alleen de Miljoenennota en enkele andere begrotingsstukken zitten erin.
- 4 Thijs van Leeuwen e.a., *Pracht en praal op Prinsjesdag* (Zaltbommel 1998) p. 142.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Emma Crewe en Marion G. Müller (red.), *Rituals in parliaments. Political, anthropological and historical perspectives on Europe and the United States* (Frankfurt am Main 2006).
- 6 Emma Crewe, *Lords of parliament. Manners, rituals and politics* (Manchester 2005).
- 7 Daarnaast hebben we de heer S. van Haersma Buma en de heer A. Treure geïnterviewd (Den Haag, 25 juni 2008), respectievelijk secretaris van de CDA-fractie en hoofd Bodedienst en Postzaken, alsmede alle geschreven regels de orde van de Tweede Kamer betreffende bestudeerd: het *Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, < http://www.tweedekamer.nl/over_de_tweede_kamer/reglement_van_orde/index.jsp >, versie 3 juni 2008; de *Praktische mededelingen voor de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, editie 16, volledig herziene uitgave, 22 november 2006 (een publicatie alleen bedoeld voor intern gebruik, 102 blz.) en het Handboek Griffier (niet gepubliceerde procedures en wetenswaardigheden, getikt op A4-formaat, ongeveer 350 blz., eveneens alleen voor intern gebruik, versie december 2005). Volgens Van Haersma Buma zijn er ook nog op papier gestelde huisregels, bijvoorbeeld een die bepaalt dat op Prinsjesdag vrouwen in de plenaire zaal worden geacht hun hoeden niet meer op te hebben als de minister van Financiën het koffertje aanbiedt.
- 8 Zie *Praktische mededelingen*, p. 88, welke loges er zijn in de Kamer.
- 9 Voor meer informatie over het Kamergebouw zie de bijdrage van Teun Lagas en die van Carla Hoetink en Erie Tanja in dit *Jaarboek*.
- 10 De serie schilderijen in olieverf, van de hand van Rudi van de Wint, bestaat uit tien delen en heeft als titel 'het oog'.

- 11 Kees Klop, 'De overheid mag zich wel wat meer verbeelden' in: Kees Klop (red.), *Verbeelding van de macht. Ethiek en esthetiek in architectuur, ornamentiek en kunst in overheidsgebouwen* (Nijmegen 1999) p. 114.
- 12 Het betreft hier de Statenvertaling, de Nieuwe Bijbelvertaling (2004) en de elfde druk van de Koran (2004), in 1989 vertaald door Fred Leemhuis. Deze koran is op 1 juni 2005 door de Tweede Kamer aangekocht voor het voorzittersrostrum, aldus de titelpagina. De aanleiding voor de aanschaf vormden vragen van verschillende Kamerleden en van bezoekers. De keuze voor deze vertaling kwam tot stand na zorgvuldig beraad. Met dank aan de heren F.W. Weisglas en W.H. de Beaufort, oud-voorzitter en oud-griffier van de Tweede Kamer.
- 13 Vroeger reisden de bodes van de Staten-Generaal door alle provincies om post rond te brengen, nu bezorgen zij onder andere spoedpost in het pand. Door de bodebus waren zij vroeger gevrijwaard van tol. < http://www.tweedekamer.nl/over_de_tweede_kamer/organogram/drempelvrij_organogram.jsp >. Geraadpleegd op 5 juni 2008.
- 14 Interview Treure, Den Haag, 25 juni 2008.
- 15 Staatsrechtelijk gezien hebben ministers en staatssecretarissen niet de status van 'gast'. De Kamer kan hen immers verplichten naar de Kamer te komen.
- 16 Ook niet achter de regeringstafel, zoals de Kamervoorzitter streng liet weten tijdens de begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken: 'Vak K staat niet voor vak Koekjes!', *HTK* 2007-2008, p. 20-1394. Pepermuntjes en dropjes worden in de vergaderzaal echter oogluikend toegestaan.
- 17 Zie de richtlijnen voor het maken van opnamen in de gebouwen van de Tweede Kamer: <http://www.tweedekamer.nl/images/Richtlijnen%20voor%20het%20maken%20van%20opnamen_tcm118-159920.pdf>.
- 18 Gesprek met Kamervoorzitter Verbeet, Den Haag, 3 juli 2008.
- 19 Vrijwel elke vraag begint met: 'Mevrouw de voorzitter! Ik las in de krant van ...' of: 'Ik hoorde op de radio ...' of: 'Ik zag op tv in het programma van ...' Het Pvv-Tweede-Kamerlid Fleur Agema onthulde in het tv-programma Knevel & Van den Brink op 19 aug. 2008 dat ze op zaterdag om 05.30 uur opstaat om alle kranten te halen en door te spitten en direct haar Kamervragen in te sturen opdat zij de eerste is.
- 20 Zie bijv. Gerard Visscher, 'De spiegel van het dagelijks gebeuren. Een eeuw vragenrecht in de Tweede Kamer', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2006. De waan van de dag* (Amsterdam 2006) p. 96.
- 21 Tijdens het vragenuur op dinsdag 15 april 2008, om 14.45 uur, zaten van de circa 55 aanwezige Kamerleden circa zes leden te luisteren. Ongeveer een half uur later, tijdens de regeling van werkzaamheden, vroeg de voorzitter aan Agnes Kant, die op het spreekgestoelte stond, een uitleg omtrent een bepaalde verzekering waarover Kant sprak omdat ze wilde 'dat iedereen begrijpt waar dit over gaat'. De voorzitter keek de vergaderzaal in en moest toen vaststellen dat niemand oplette. Dat deed haar besluiten de uitleg van Kant niet af te wachten en alleen nog te zeggen: 'Iedereen mee eens, aldus besloten.'
- 22 En niet alleen op ons. Met het toenemen van het lawaai, neemt ook het aantal telefoontjes toe van tv-kijkers die zich storen aan het gedrag; zie: Carla van Baalen en Willem Breedveld, 'Het Nederlandse parlement op het erepodium. Interview met Frans Weisglas over democratische idealen', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2004. Het democratisch ideaal* (Den Haag 2004) p. 127.
- 23 Bernard Moreau, 'The political meanings of military rituals in the French National Assembly', in: Crewe en Müller (red.), *Rituals in Parliaments*, p. 69-70.

- 24 Kortenhorst voerde in 1954 niet alleen de begeleiding door de griffier in, hij liet ook de Kamerbewaarder de binnenkomst aankondigen met een luid: 'De voorzitter!', waarop alle aanwezigen moesten gaan staan. Kortenhorst begroette de Kamerleden met een korte hoofdknik, ging zitten en opende de vergadering. Anne Bos, Johan van Merriënboer en Jacco Pekelder, 'Het parlement aan het werk', in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 5, *Het kabinet-Drees III (1952-1956). Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) p. 63-64.
- 25 Voor herdenkingen bestaan geen strikte regels, in ieder geval houdt de voorzitter een toespraak die de leden staand beluisteren. Voor het sneuvelen van Nederlandse militairen bij een missie in het buitenland geldt sinds 23 januari 2008 een apart protocol. Alle leden gaan staan, vervolgens meldt de voorzitter het overlijden van de militair(en). Na het betuigen van respect, het uiten van gevoelens van deelneming en het in acht nemen van een stilte wordt de vergadering voor enkele ogenblikken geschorst. Informatie van S. Oostlander, 22 april 2008.
- 26 Op de buitenkant van het ene koffertje staat gegraveerd: 'Derde dinsdag in september' en op de buitenkant van het andere: 'Derde woensdag in mei'.
- 27 De laatste zinsnede, waarin de voorzitter de leden vroeg te gaan staan, is niet opgenomen in het officiële verslag. *HTK 2007-2008*, p. 82-5796.
- 28 Het aspirant-Kamerlid kan kiezen of hij de eed wil afleggen (trouw zweren aan Koning, Statuut en Grondwet) of de gelofte (trouw beloven aan idem).
- 29 De beëdiging van Farshad Bashir op 15 januari 2008 was bijvoorbeeld feestelijker. De vergadering werd direct erna geschorst voor de felicitaties. Bashir was het jongste Kamerlid ooit en zijn beëdiging trok daarom veel media-aandacht. Anne Bos volgde deze beëdiging rechtstreeks via internet.
- 30 Interview Van Haersma Buma, Den Haag, 25 juni 2008.
- 31 Zie noot 7.
- 32 Observatiedag TK, 15 april 2008. *HTK 2007-2008*, p. 76-5302.
- 33 Deze regel is uniek voor de parlementaire vergadercultuur. Al in 1850 voerden de liberalen de regel in om een zakelijke en onpersoonlijke discussie te bevorderen. Zie de bijdrage van Carla Hoetink en Erie Tanja in dit *Jaarboek*.
- 34 Observatiedagen 15, 17 en 24 april en 13 en 22 mei 2008.
- 35 Observatiedagen 17 april en 22 mei 2008.
- 36 Op 22 mei 2008.
- 37 Indien de Kamerbewaarder per ongeluk niet op de hoogte was gebracht van onze aanwezigheid. Was dat wel het geval, dan waren de bodes heel hartelijk. Een Kamerbode bijvoorbeeld op 24 april: 'Mag ik u beiden namens de Tweede Kamer iets te drinken aanbieden?' Koffie graag. 'Gewone? Espresso? Cappuccino? Latte?' Een keer kregen we zelfs koekjes bij de koffie – tegen de regels in!
- 38 Verbeet deed wat zij noemde: een 'moederlijk voorstel' (15 april 2008).
- 39 'Ach, mevrouw Van Gennip', toen ze het genoemde Kamerlid bijna vergat en sussend tegenover een boze Krista van Velzen: 'Nou ... nou ... nou' (24 april 2008).
- 40 Doorgaans geschiedt het stemmen per fractie. Op basis van de presentielijst weet de griffie hoeveel leden er van elke fractie aanwezig zijn. Het zogeheten 'pairen' is niet ongebruikelijk in de Kamer; de sp-fractie doet daaraan niet mee.
- 41 Remieg Aerts, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007. De moeizame worsteling met de nationale identiteit* (Amsterdam 2007) p. 25.

‘Een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer’

Omgevingsfactoren en debatcultuur in de Tweede Kamer

Carla Hoetink en Erie Tanja

Hoezeer ook doordrongen van het ontbreken van ruimte, moderne toerusting en comfort voor al degenen die in en om de vergaderzaal plegen te werken, toch hechtten [de leden van de vvd-fractie] aan die vergaderplaats grote waarde, niet louter ter handhaving van een traditie in een op dat gebied steeds meer verarmende Kamer, doch ter wille van een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer die men in moderne parlementen (...) ten enen male mist.¹

Toen de Kamer halverwege de jaren zeventig plannen ontwierp voor een nieuw Tweede-Kamergebouw, maakte maar een klein deel van de leden zich druk over het mogelijke effect van de nieuwbouw op de heersende debatcultuur.² Het ruimtegebrek was zo nijpend en de vergaderzaal met bijbehorende voorzieningen zo ontoereikend dat een uitgebreide gedachtewisseling over de betekenis van historische continuïteit voor het Nederlandse parlement kennelijk niet opportuun was.³ De discussies gingen vooral over de ligging en inrichting van het nieuwe gebouw. Toch voelde de Kamer zich in april 1992 wat onwennig toen ze haar intrek nam in de nieuwe, halfronde vergaderzaal. De aarzeling van de vvd werd nu breder gedeeld: het vermoeden bestond dat de nieuwe zaal een andere sfeer van het debat met zich mee zou brengen.⁴

Bij debatcultuur wordt vaak in eerste instantie gedacht aan de stijl van de sprekers. De retor, de stotteraar, de provinciaal, de jurist, de econoom, de dominee, de behendige politicus: zij zetten qua inhoud en stijl de toon van het debat. Veel minder belicht zijn echter de omstandigheden, de ‘secundaire arbeidsvoorwaarden’, waaronder het parlementaire debat plaatsvindt. Toch zijn factoren als de voorgeschreven regels voor het debat, de locatie ervan en de voor de leden beschikbare faciliteiten onmiskenbaar van invloed op de wijze waarop de parlementaire discussie vorm krijgt. Zo zou de zachte stem van Thorbecke tegenwoordig met wat technische hulp moeiteloos te horen zijn, terwijl de liberaal in zijn eigen tijd maar net zijn collega-parlementariërs bereikte. Thorbecke maalde er echter niet om dat hij op de tribune onverstaanbaar was, omdat in zijn voorstelling van het debat het publiek geen noemenswaardige rol speelde.

Dit soort wederzijdse beïnvloedingen van debatcultuur en omgevingsfactoren staan in dit artikel centraal. Vanuit het perspectief van de oude zaal, maar deels gecontrasteerd met de huidige zaal, wordt de debatcultuur van de Tweede Kamer in de negentiende en twintigste eeuw nader verkend. Waaruit bestond die sfeer van het debat, waarvan de Kamer vreesde dat ze met de nieuwbouw ging verdwijnen? Getoond wordt hoe omstandigheden ‘op de werkvloer’ effect hebben op de gedragingen van de volksvertegenwoordigers. Waar sprake is van continuïteit, zal dit met karakteristieke voorbeelden worden ondersteund. Leidraad vormen echter enkele kenmerkende vormveranderingen die in deze periode in het parlement plaatsvonden. Bepaalde uiterlijke aanpassingen, zoals de verdeling van zitplaatsen op grond van

politieke kleur, zijn te zien als reactie op verhoudingen in het debat. Anderzijds kan een aanpassing in de regels of de faciliteiten een nieuwe praktijk in de debatacultuur vestigen, zoals het geval was bij de aanwijzing van een vaste spreekplaats.

We volgen voor deze gelegenheid het Kamerlid in en rond de vergaderzaal. Meekijkend over zijn schouder passeren we op weg naar de hoofdlocatie, de plenaire zaal, eerst de wandelgangen en andere plaatsen van samenkomst die hun weerslag kunnen hebben op het debat. Vervolgens nemen we met ons Kamerlid zitting in één van de zetels in de zaal. Wanneer hij gaat spreken lopen we mee naar het spreekgestoelte – de plaats bij uitstek om een stempel te drukken op de inhoud, sfeer en toonzetting van het debat. We eindigen onze wandeling met een blik op de publieke tribune, het deel van de vergaderzaal dat de afgelopen twee eeuwen een steeds prominentere plaats in het debat is gaan innemen.

Rondom de vergaderzaal

Sinds het ontstaan van de Tweede Kamer in 1815 is de plenaire vergaderzaal de centrale plaats voor overleg en besluitvorming. Op geen enkel moment is dit echter de enige plaats voor parlementaire politiek. Politieke en persoonlijke contacten tussen Kamerleden op verschillende plaatsen buiten de vergaderzaal zijn zo niet evenzeer, dan toch mede bepalend voor de klank en kleur van de debatten. Het voorbereidende wetsonderzoek, de contacten in de wandelgangen en de gezamenlijke ontspanning in de Kamerrestauraties zijn dan ook onderdeel van de debatacultuur. Dit geldt tevens voor de onderlinge samenkomsten van geestverwante Kamerleden, tegenwoordig in de eigen fractie. Dergelijke ‘politieke’ bijeenkomsten waren gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw geen geaccepteerd parlementair verschijnsel. Toen vergaderingen met gelijkgestemde parlementariërs gewoon werden, vonden ze in eerste instantie plaats in bekende Haagse logementen of bij Kamerleden thuis – en vooral niet in het Kamergebouw. In dit ‘Paleis van de democratie’ was alleen plaats voor parlementair overleg, waarin elk lid ongebonden zijn standpunt moest kunnen bepalen. Pas met de acceptatie van partijen en fractievorming aan het einde van de jaren 1880, mocht er in de Kamergebouwen zelf vergaderd worden.⁵

De belangrijkste ontmoetingssfeer waar alle Kamerleden elkaar buiten het plenaire debat voor politieke doeleinden treffen, vormen de vergaderingen van het voorbereidende onderzoek. Tot begin jaren zestig vond dit overleg in vijf afdelingen plaats, waarover de Kamerleden jaarlijks meermalen door loting werden verdeeld. Dit systeem hield geen rekening met de partijkleur en specialisaties van de afgevaardigden; het bood alle leden de mogelijkheid om over elk agendapunt met vertegenwoordigers van andere richtingen van gedachten te wisselen. Verandering van standpunt hoefde hier, anders dan in de plenaire vergadering, niet meteen tot gezichtsverlies te leiden. De echte politieke strijd bleef zo gereserveerd voor de vergaderzaal. In de jaren vijftig en zestig maakten de afdelingen uit efficiëntieoverwegingen echter steeds vaker plaats voor vaste commissies, waarin een aantal fractiespecialisten overleg pleegde over onderwerpen op een specifiek beleidsterrein. In 1966 verdwenen de afdelingen definitief. Vanaf dat moment vond de kern van het voorbereidende werk en een substantieel deel van de politieke onderhandeling met de regering plaats binnen een beperkt raamwerk, door een handvol ingevoerde leden. Het debat verplaatste zich hiermee steeds meer van het Kamerbreed overleg naar de commissievergadering, al bleef de besluitvorming na een mislukt experiment met eindstemmingen in commissies in de jaren 1979-1980 aan de plenaire

vergadering. Onder de leden heette de ‘Commissiekamer’ misschien wel de belangrijkste plaats in het Kamergebouw te zijn.⁶ De Kamerleden gedroegen zich in dit klein comité in bepaalde opzichten ook anders dan in de grote vergaderzaal. Zowel in de afdelingen als in de commissies heerste een losse sfeer die vrije gedachtewisseling stimuleerde. De beslotenheid van de commissievergaderingen, die tot eind jaren 1970 gold, bevorderde dit. Er mocht gerookt en lange tijd ook gedronken worden. Met de toenemende openbaarheid en de professionalisering van de Kamer werden de vergadernormen echter strikter en werd ook het debat in de commissies politieker.

Een als ‘heilig’ beschouwde ontmoetingsplaats zijn de wandelgangen. Tegenwoordig staat als zodanig bekend de brede, direct achter de vergaderzaal gelegen passage die uitkijkt op de Hofsingel. Vroeger lagen de wandelgangen achter het zware groene gordijn dat een deel van de oude zaal afschermdde, en in de daar omheen liggende gangen. Deze overlegruimte was geen geïnstitutionaliseerd onderdeel van de parlementaire discussieruimtes zoals de vergaderzalen van afdelingen of commissies. Toch waren de wandelgangen een niet te onderschatten onderdeel van het parlementaire speelveld. Dáár konden de leden zaken kortsluiten, daar kreeg de pers informatie uit eerste hand en was ruimte voor lobby. Ook als toevluchtsoord bij moeilijke stemmingen of discussies en voor tussentijds overleg met collega-politici was de wandelgang feitelijk een integraal deel van de zaal waar het eigenlijke debat werd gevoerd. Woordenwisselingen in de wandelgangen konden zowel een positieve als een negatieve uitwerking hebben op het debat. In 1925 escaleerde zo een conflict tussen premier H. Colijn en de vrijzinnig-democratische leider H.P. Marchant buiten de vergadering. Colijn verweet Marchant, die de premier van woordbreuk had beschuldigd, een schurkachtige behandeling en weigerde hem verder in het debat te woord te staan.⁷ Meer recent susten Kamervoorzitter F.W. Weisglas en PVDA-Kamerlid K.G. de Vries buiten de vergaderzaal hun discussie over interrupties om te voorkomen dat het geschil voor het oog van de camera uit de hand liep.⁸

Lange tijd overigens waren de wandelgangen het exclusieve domein van Kamerleden en ministers; tot de jaren vijftig was het voor journalisten ‘verboden’ terrein. In de daaropvolgende decennia zorgden de professionalisering en groeiende openbaarheid van de politiek voor de aanloop van meer buitenstaanders. Steeds vaker bevonden zich fractiemedewerkers, persoonlijke medewerkers en ambtenaren in de wandelgangen; ook kregen de media ruimere toegang. Een strenge bode en bordjes die om stilte verzochten, moesten de onrust verminderen die deze ‘gasten’ bij drukke vergaderingen veroorzaakten.⁹ In de architectuur van het nieuwe Kamergebouw begin jaren negentig stonden ruimte en transparantie centraal, ook bij de wandelgangen. Volgens sommigen miskende deze inrichting echter het belang van donkere hoekjes en het overleg achter de schermen voor het debat.¹⁰ In 2004 zag de Kamer zich gedwongen deels terug komen op de openheid van de wandelgangen: wegens geluids-overlast in de zaal is de passage tijdens plenaire vergaderingen gesloten.

Ten slotte waren ook de koffiekamer, de rooksalon en later het Kamerrestaurant plaatsen van informeel contact. Al naar gelang de spanning van het debat zochten Kamerleden hier voor korte of langere tijd verpozing. Ambtenaren en medewerkers hadden tot deze ruimten geen vrije toegang. Alle ruimten op het Binnenhof waren overigens tot 1918 geheel ingericht naar de behoeften van de man. Voor de eerste vrouwelijke Kamerleden werd een aparte koffiekamer gemaakt, schertsend ‘kippenhok’ en ‘volière’ genoemd.¹¹ De parlementariërs troffen elkaar ook in andere eetgelegenheden, zoals op één van de Haagse sociëteiten of in de cafés rond het Binnenhof.¹² Hoewel met de tijd de sociëteitscultuur aan betekenis verloor, bleven

de Kamerleden elkaar opzoeken tijdens de weinige rustmomenten op een dag. Het perscentrum Nieuwspoort vervulde sinds zijn oprichting in 1962 in dit opzicht een belangrijke functie, vooral als locatie voor de nazit op lange vergaderdagen.

Met elkaar werden en worden deze trefpunten rondom de formele bijeenkomsten door Kamerleden van even wezenlijk belang geacht als de plenaire zaal zelf.¹³ In deze meer besloten ontmoetingssferen is ruimte voor persoonlijke ontlading, partijoverschrijdende collegialiteit en efficiënte zakelijkheid – uitingvormen die vaak in scherp contrast staan met de politieke strijd in de vergaderzaal.



De vergaderzaal van de Tweede Kamer, 1985
[Foto: Fotopersburo Dijkstra – Paul Dijkstra]

Debatteren vanuit ruime fauteuils of overvolle bankjes

Treden we nu vanaf de omliggende ruimten de grote zaal binnen, dan springen allereerst de Kamerzetels in het oog. De zitplaatsen van de vertegenwoordigers behoren tot de meest bepalende vormelementen in een parlementaire vergaderzaal. Bij de overgang naar de nieuwbouw in april 1992 blikte Kamervoorzitter W.J. Deetman terug op de inrichting van de oude zaal. ‘De zetels in deze zaal staan in ongeveer gelijke aantallen links en rechts van mij tegenover elkaar maar de Nederlandse werkelijkheid is dat hier, meer dan wij onszelf soms bewust zijn, gewerkt wordt in de richting van consensus.’¹⁴ Deetman suggereerde hiermee dat het nieuwe half rond beter dan de twee blokken aansloot bij de traditie en het (ideale) karakter van de Tweede Kamer: in het Nederlandse parlement draait het om overleg, samenwerking en het sluiten van compromissen tussen minderheden. De nieuwe opstelling van de zetels was – zij

het aanvankelijk meer op initiatief van de architect dan van de Kamer (!) – een doelbewuste poging om de heersende debatcultuur te weerspiegelen en te articuleren. De tegenstellingen moesten niet bij voorbaat door de inrichting worden bevorderd.¹⁵

De oude opstelling was geen bewuste creatie geweest, althans niet vanuit politiek-cultureel perspectief. In 1815 werd opnieuw de U-vorm van de Nationale Vergadering uit 1796 toegepast. Bij een verbouwing van de Tweede Kamer midden negentiende eeuw wilde men wel een half rond inrichten, maar de zaal bleek daarvoor te klein. Vermoedelijk in 1859 kwamen de banken tegenover elkaar te staan.¹⁶ Slechts in twee perioden sloot deze oppositionele indeling enigszins aan bij het destijds gegroeide politieke klimaat. Tussen grofweg 1880 en de jaren 1930 stonden confessionelen en niet-confessionelen tijdens de Antithese letterlijk tegenover elkaar; in de jaren zeventig paste de scherpe tegenstelling tussen progressief en conservatief bij de bestaande inrichting.¹⁷

Behalve de opstelling hebben het uiterlijk van de zetels zelf en de verdeling van de leden over deze plaatsen gevolgen voor de parlementaire ambiance. In de nieuwe opstelling maakten de acht rijen bankjes plaats voor honderdvijftig ruime, individuele zetels – waarvan gekscherend werd opgemerkt dat ze symbolisch genoeg alleen vooruit en achteruit konden worden verreden, niet naar links of rechts.¹⁸ Voortaan bevonden de Kamerleden zich op gepaste afstand van naastgezeten collega's. Ze zaten ook aanzienlijk comfortabeler: de oude groene bankjes waren krap en hard en ze veroorzaakten 'klutsknieën en stramme kuitjes'.¹⁹ Toch was er bij het verlaten van de oude vergaderzaal groot verdriet om het verlies van de Kamerbankjes. Met de aanpassingen ging een groot deel van de intimiteit van de meermansbankjes verloren. Waar kwam die intimiteit vandaan en waarom werd ze zo geroemd?

Aanvankelijk hadden de Kamerleden in de voormalige balzaal behoorlijk de ruimte. Sinds 1848 varieerde het aantal leden dat de zaal bevolkte van 68 tot 86. In 1887 werd het ledental op 100 leden gesteld, nog steeds een acceptabele groepsgrootte voor een zaal van 25 bij 11 meter. Het werd pas benauwd met de uitbreiding van de Tweede Kamer naar 150 leden in 1956. De vergaderzaal was hier eigenlijk niet op berekend. Om iedereen van een zitplaats te voorzien moesten de Kamerleden 'indikken': in elk groen tweepersoonsbankje moesten voortaan drie leden zitten. Niet alleen nam hierdoor de rommeligheid en drukte in de zaal aanzienlijk toe, bij een volle vergaderzaal was de sfeer ook sneller geladen. Met de gedeelde zitplaatsen werden ook de spanningen en de druk als het ware gedeeld. Bij belangrijke vergaderingen en stemmingen zaten de leden schouder aan schouder, direct in elkaars blik- en reukveld. Dat veroorzaakte misschien fysieke ongemakken, maar was wel degelijk van waarde voor de politieke inschatting van het debat.²⁰ Om het gevoelsmatige belang van de beperkte ruimte te benadrukken werd regelmatig verwezen naar Churchill en diens 'ijzeren wet van de krapte': 'De kern van goede debatten (...) is de conversatietoon, de gemakkelijke gelegenheid tot snelle, informele interrupties en woordenwisseling. En die stijl vereist een betrekkelijk kleine ruimte, zodat er bij belangrijke gebeurtenissen een drukte en een spanning van jewelste heersen. Je moet kunnen ruiken wat je tegenstander de vorige avond heeft gegeten.'²¹ Het gevaar van deze ambiance was dat de Kamerleden elkaar in een roes overbodig konden opjutten. Tevens lag overschatting van het politieke conflict en het uit het oog verliezen van de inhoud op de loer. D66-Kamerlid H.A.F.M.O. van Mierlo typeerde de sfeer bij politieke spanningen als 'wilde-beestenlucht van te grote emoties in een te klein hok'.²²

Tegelijkertijd was de dagelijkse praktijk dat de Kamer vaak vrij leeg was. Veel leden hadden andere bezigheden binnen en buiten het Kamergebouw en het debat werd in toene-

mende mate alleen door (fractie)woordvoerders gevoerd. Omdat de leden doorgaans vasthielden aan hun eigen zitplaats, was er dan 'tusschen het overheerschend groen van de bankjes en op het warrelig rood van 't tapijt slechts hier en daar een figuur' te zien, zo omschreef een parlementaire schets het in 1905.²³ Niet alle aanwezige Kamerleden waren bovendien met het debat bezig. Mede vanwege het gebrek aan werkkamers in het (oude) gebouw stond de Kamervoorzitter andere werkzaamheden oogluikend toe, mits het decorum in acht werd genomen.²⁴

Ten aanzien van de zitplaatsverdeling ging het bijeenzitten van streekgenoten of gelijkgestemden een rol spelen in de sfeer tijdens vergaderingen. Van oorsprong verdeelden de leden zich naar provinciale herkomst over de banken. Men zat dus zoals men getrapt gekozen was – in een 'gezellige' sfeer van regionale bekenden.²⁵ In de jaren tussen 1864 en 1869 ontstond een scheiding langs levensbeschouwelijke en politiek-inhoudelijke lijnen, die ook in de zitplaatsverdeling zichtbaar werd. Met de ontwikkeling van politieke organisatie gingen groepjes van politieke geestverwanten bij elkaar zitten. Deze frontvorming kwam ook terug in de retoriek van het debat. In redevoeringen duidde men mede- en tegenstanders steeds vaker aan als 'deze zijde' en de 'overzijde'; leden die enkel vanwege ruimtegebrek aan de 'verkeerde kant' zaten, werden geplaagd. Ook het aanduiden van het politieke onderscheid in het begrippenpaar 'links' en 'rechts' kwam in zwang.²⁶

In later tijd mochten de fracties, binnen de grenzen van de zaalindeling, de bankjes verder onder hun leden verdelen. Vooral grote fracties hadden een eigen zitplaatshiërarchie. De meeste fractievoorzitters zaten vooraan, maar er waren kenmerkende uitzonderingen. De KVP-, de ARP- en later ook de CDA-fractieleden zetelden bijvoorbeeld in de achterste bankjes. Voor hoofdbrekens zorgde de indeling van de zaal wanneer er nieuwe partijen tot de Kamer toetraden of afsplitsingen plaatsvonden. Zeker tegenover dissidenten en nieuwe leden met een sterk non-comformistisch profiel kon de Kamer haar afwachtende of afwijzende houding tot uiting laten komen in de toedeling van de zitplaatsen. Voor de populistische boerenvertegenwoordiger H. Koekoek werd eind jaren zeventig zelfs een extra bankje getimmerd, dicht bij de Kamervoorzitter. Het rechts-extremistische lid J.G.H. Janmaat kreeg twintig jaar later een driemansbankje voor zich alleen, achter in de hoek van de vergaderzaal.²⁷ In het nieuwe halfroond was het lastiger hem 'in een hoek' te plaatsen; de oplossing werd toen gevonden in een zetel naast de lege Kamerzetel van de voorzitter.²⁸ Als teken van afkeuring maar ook uit angst met het nieuwe lid geafficheerd te worden, wilden de overige leden er niet naast zitten. Het toewijzen van zitplaatsen in de zaal was in dit soort gevallen niet alleen een daad van symbolische maar ook van politieke betekenis.

'Het woord is aan...'

Het meest ingesleten pad in de vergaderzaal is dat richting het spreekgestoelte en de interruptiemicrofoons. Nergens anders kan een Kamerlid de inhoud en het toon van het debat zo actief beïnvloeden als op deze spreekplaatsen.

Elk debat vindt zijn aanvang vanachter het spreekgestoelte. Zowel in de oude als in de nieuwe zaal is dit bescheiden vormgegeven: een vrij eenvoudige kathedraal, slechts een treetje hoger dan de Kamervloer. De centrale plaats in de zaal bekrachtigt wel dat het spreekgestoelte het middelpunt is voor iedere discussie. Veel van de regelgeving voor het parlementaire debat is aan het spreekgestoelte te relateren. De concentratie van het debat op één plek maakt het

eenvoudiger om een spreker voorwaarden of beperkingen op te leggen. Vandaar ook dat het besluit tot instelling van een vaste spreekplaats in de vergaderzaal, in 1906, de regulering en structurering van het debatteren duidelijk bevorderde. Tot het einde van de negentiende eeuw waren de leden hier nog huiverig voor geweest. Een voorstel om een proef te nemen met een vaste spreekplaats werd in 1875-1876 met ruime meerderheid verworpen; de leden wensten vast te houden aan de gewoonte om van hun eigen zitplaats te mogen spreken. Na 1888 mocht eveneens worden gesproken van een speciaal daartoe aangewezen bankje, vooraan naast het voorzitterspodium. In 1919 kreeg de voorzitter formeel de mogelijkheid om een lid te verplichten vanaf de aangewezen spreekplaats te spreken.²⁹ De debatten waren zoveel rumoeriger geworden dat de Kamer een verdere regulering van het debat nodig vond. In het interbellum werd, mede door het gebruik van microfoons, het spreken van het spreekgestoelte algemeen gebruik. Onlangs zocht de Kamer juist weer naar meer flexibiliteit in de spreekplaats. Om het dualistisch karakter van het vragenuurtje te visualiseren en te bevorderen, experimenteerde ze in 2003 op initiatief van de voorzitter – overigens zonder veel succes – met een verrijdbaar spreekgestoelte waarmee de spreker tegenover de regering kon gaan staan.³⁰

De positie en het belang van het spreekgestoelte maken de eerste keer dat een Kamerlid zich erachter opstelt tot een van de spannendste momenten in een politieke loopbaan. Op die plaats ontvangt een lid zijn vuurdoop. Tegenwoordig kan het door verregaande portefeuilleverdeling onder woordvoerders echter geruime tijd duren voordat een nieuw Kamerlid zijn eerste rede houdt; alleen de kleinere fracties en nieuwe partijen komen doorgaans vlug aan het woord. Waar in de negentiende eeuw feitelijk ieder zijn zegje kon doen, worden leden nu door de strakke Kameragenda en duidelijke rolverdeling binnen fracties in deze vrijheid beperkt. Wel was het tot ver in de twintigste eeuw gebruik dat een nieuw of 'jong' Kamerlid eerst enige tijd de kat uit de boom keek alvorens zich in het politieke gedruis te begeven. Als een nieuweling al sprak, was het zeker niet de bedoeling dat hij een politieke daad stelde. kvp-leider C.P.M. Romme zag voor nieuwe Kamerleden een inwerkperiode van ongeveer twee jaar; in de tussentijd moesten zij zich terughoudend opstellen. Ook later nog behoorde dit 'horen, zien en zwijgen' tot de mores van de Kamer, ook al kon het om praktische redenen niet altijd worden gehandhaafd.³¹

Het debat dat op en rond de spreekplaatsen werd aangezwengeld, had enkele bijkomende effecten op de dynamiek in de vergaderzaal. Allereerst zorgde de slechte akoestiek voor een beweeglijke Kamer. Toen er nog geen vast spreekgestoelte was, begaven de meeste leden zich bij een slecht verstaanbare spreker naar diens bankje om hem beter te kunnen verstaan. Dit gewandel zorgde voor een hoop onrust in het debat, wat pas enigszins verholpen werd met de installatie van enkele luidsprekers in de jaren dertig.³² Ongeacht de toenemende kwaliteit van de geluidsversterking heeft beweeglijkheid echter altijd bij de aanblik van de plenaire vergaderingen gehoord. Parlementaire schetsen bieden voorbeelden te over van leden die hun lichaamstaal wilden laten spreken, de opgebouwde nervositeit met een loopje onderdrukten of gewoon even wilden kletsen. Zo stond het negentiende-eeuwse rk-Kamerlid Ch.J.A. Heydenrijk bekend als een 'woelwater': hij maakte voor zijn redevoering altijd een wandeling door de zaal.³³ chu-voorman H.W. Tilanus 'wandelde (...) zonder bepaald doel, de Kamer door, nu eens hier, dan weer daar een praatje makend'.³⁴ Na de uitbreiding van 1956 kon een Kamerlid dat uit zijn bankje wilde sowieso voor verstoring zorgen, omdat voor het middenin gezeten lid een ander plaats moest maken.

Gedurende het debat zijn de Kamerleden aan verschillende spreeknormen gebonden. Een groot deel hiervan is nooit reglementair vastgelegd, maar wel gewoonte geworden – of tijdenlang geweest. In 1850 ontstond op initiatief van Thorbecke het gebruik dat leden zich niet meer rechtstreeks tot elkaar richten, maar tot de voorzitter. De liberalen meenden dat op deze manier een meer zakelijke en onpersoonlijke discussie werd bevorderd. Vanuit hetzelfde oogpunt behoorde een spreker zijn medelid aan te spreken als ‘de geachte afgevaardigde’, eventueel gevolgd door het district waaruit de betreffende collega afkomstig was. Omstreeks 1870 waren deze aanspreekvormen Kamerbreed ingeburgerd.³⁵ Door de verandering van het kiesstelsel verviel in 1917 de verwijzing naar het kiesdistrict, waarna in de tweede helft van de twintigste eeuw langzaam ook het woord ‘afgevaardigde’ werd ingeruild voor het meer eenvoudige ‘de heer/mevrouw’. In een periode vóór en direct na de Tweede Wereldoorlog gold omwille van gelijkwaardigheid de stelregel dat een Kamerlid niet bij zijn beroep of functie werd aangesproken. Vanaf circa 1950 hanteerde de voorzitter deze regel zo strikt niet meer en werd er in debatten regelmatig gerefereerd aan ‘professor Oud’ of ‘dominee Abma’, totdat deze betiteling in jaren zestig en zeventig onder invloed van de generatiewisselingen, de ontwikkeling van het voltijds Kamerlidmaatschap en algemeen afnemend gebruik van titels helemaal uit de vergaderzaal verdween.³⁶ Hoe dan ook was en is het ongepast een medelid alleen bij de achternaam te noemen. Ter bescherming van de waardigheid van het parlementaire debat ontstonden er vanaf 1815 ook verbale fatsoensregels. Hoewel elke tijd en context, soms zelfs elk debat, zijn eigen ‘don’ts’ kende, tekende zich een zekere taalstandaard af. Tot de min of meer vaste verwerpelikheden behoorden ongefundeerde beschuldigingen (‘leugenaar’) en insinuaties (‘chantage’). Ook populaire (scheld)woorden, persoonlijke beledigingen en ordeloos getier konden gedurende de hele parlementaire geschiedenis op afkeuring rekenen. Buitengewoon onwaardig was het om tijdens de vergadering de leiding van de voorzitter in twijfel te trekken of op een andere wijze dan strikt neutraal en respectvol te spreken over ‘het parlement’, ‘de Kamer’ en ‘de leden’.³⁷ Met elkaar bevorderden deze gewoonten en verwachtingen de ontwikkeling van de gestileerde vorm van spreken die het parlementaire debat zo kenmerkt.

In de loop van de twintigste eeuw ontwierp de Kamer steeds meer nauwkeurige afspraken over het verloop van de spreekbeurten van de leden. Met geschreven regels probeerde men zowel de omvang van de beraadslagingen als de inhoud en de stijl van debatteren enigszins te modelleren. Deze toenemende structurering van het debat bleek in 1919 bijvoorbeeld uit de bevestiging van de praktijk van spreektijdbeperking.³⁸ Al in de negentiende eeuw was het aantal keren dat een spreker het woord mocht voeren ingeperkt, nu gebeurde dit ook met de hem beschikbare tijd. Een verdere aanscherping van de ordemaatregelen in het interbellum bood de mogelijkheid strenger op te treden tegen onparlementair taalgebruik. Tweemaal, in 1966 en in 1993, werd een voorstel tot een voorleesverbod gedaan in de hoop dat Kamerleden beter naar elkaar zouden gaan luisteren en minder zouden herhalen. Het verbod haalde het nooit: de meeste Kamerleden schuwden bij nader inzien deze dwingende inbreuk op hun stijl van redevoeren. Het hoogst haalbare bleek een klemmend verzoek aan alle leden minder van papier te spreken.³⁹

Ook nieuwe faciliteiten droegen bij aan het verder modelleren en structureren van het debat. Een duidelijke impuls gaf de plaatsing van enkele vaste interruptiemicrofoons halverwege de jaren zestig. Interrupties waren al sinds het midden van de negentiende eeuw een gewoon parlementair verschijnsel, maar kenden wel beperkingen. Zo vond een spreker de

voorzitter aan zijn zijde wanneer hij zich bij een onderbreking op zijn reglementaire recht beriep om zijn betoog ongehinderd te voltooien. Bovendien waren interrupties door de slechte akoestiek vaak moeilijk te verstaan, zeker als ze ergens vanuit de zaal werden geroepen. Ze werden in de regel ook alleen dan in de *Handelingen* opgenomen als een spreker erop reageerde.⁴⁰ Met de instelling van aparte microfoons evolueerden deze interruptiegebruiken in twee opzichten. Enerzijds stimuleerde de aanwijzing van deze extra spreekplaats het stellen van gerichte vragen en het plaatsen van kanttekeningen. Anderzijds structureerde en institutionaliseerde de nieuwe faciliteit het interrumpen: in plaats van zomaar wat te kunnen roepen moest een lid nu eerst naar de microfoon lopen, voordat hij kon ingrijpen. De microfoons bevorderden zo ook de formalisering van het debat.⁴¹

Uitbreidingen van het parlementaire instrumentarium ten slotte bleken een andere manier om de aard van het debat te beïnvloeden. Het vragenrecht, in 1906 naar buitenlands model ingevoerd, ontwikkelde zich van een instrument ten behoeve van ministeriële controle en openheid, zoals het oorspronkelijk was bedoeld, naar een middel om het parlementaire debat te verlevendigen. Nadat was gebleken dat de wachttijd voor schriftelijke antwoorden op de vragen alsmaar opliep, creëerde de Kamer in 1919 de mogelijkheid om de regering op een daartoe aangewezen tijdstip de gevraagde informatie mondeling af te dwingen; andere Kamerleden mochten aanvullende vragen stellen. Al na enkele jaren raakte het mondeling vragen stellen echter in onbruik.⁴² Pas toen de Kamer de mondelinge vraag in 1952 nieuw leven inblies en het gebruik ervan in de jaren zeventig en tachtig extra stimuleerde, institutionaliseerde het instrument in het vragenuurtje. Reden voor de wederopstanding was nu vooral de ruimte die een dergelijk vraag- en antwoordspel schiep voor een levendiger en meer op de actualiteit gericht debat. Dezelfde argumentatie speelde in 2004 een rol bij de versoepeling van de mogelijkheid tot het houden van een spoeddebat. In wisselwerking met deze aanpassingen trad er bovendien een verschuiving op in de motieven van Kamerleden om (meer) van deze middelen gebruik te maken, waarbij grotere nadruk kwam te liggen op de politieke en publicitaire effecten. Aldus ontwikkelden zich meer op de publieke aandacht en het onderwerp van de dag gerichte vormen van debatteren. In combinatie met politieke ontwikkelingen gaven veranderingen in regelgeving en faciliteiten zo nieuwe karakteristieke contouren aan de heersende debatkultuur.

De publieke tribune – boven de zaal, via de pers en op de buis

In 1815 protesteerden verschillende Kamerleden hevig tegen het besluit het debat voor pers en publiek toegankelijk te maken. Hoe kon zo'n 'openbare tentoonstelling' tot iets anders leiden dan 'voldoening der nieuwsgierigheid bij eenige weinigen en (...) zucht bij anderen, om door welbespraaktheid te schitteren'?⁴³ Juist dit laatste, het verlangen uit te blinken voor het publiek, zou niet stroken met het (liberale) debatideaal dat het grootste deel van de negentiende eeuw domineerde. Het ging hierin om het overtuigen van de medeleden, niet van de 'buitenwereld'. Het parlementaire debat behoorde in essentie een zakelijke en rationele discussie te zijn onder onafhankelijke Kamerleden, die door afweging van argumenten 'de beste oplossing vonden' voor problemen van staat en maatschappij in het licht van het algemeen belang.

Deze debatkultuur kwam eind negentiende eeuw onder druk te staan door de komst van nieuwe politieke bewegingen met een andere representatieopvatting. Vanuit deze opvatting

werd de eigen achterban veel nadrukkelijker ingebracht en aangesproken als speler in het politieke spel; uit principe waren redevoeringen niet langer uitsluitend voor de oren van de collega's in de Kamer bedoeld. De confessionelen beschouwden zich als eersten steeds minder volksvertegenwoordigers in de klassiek-liberale zin van het woord: zij streden in de eerste plaats voor de noden en belangen van de specifieke groep kiezers waaruit zij waren voortgekomen. De meesten van hen conformeerden zich nog wel aan de bestaande debatnorm – met uitzondering van Abraham Kuiper, die rond 1875 een meer publieksgerichte stijl hanteerde om zijn volksdeel te mobiliseren. Hij voelde zich daarmee echter ook minder op zijn gemak in de Kamer dan bij het antirevolutionaire publiek daarbuiten.⁴⁶ De socialisten en later de communisten en de orthodox-protestanten stemden behalve de inhoud ook de presentatie bewuster af op het publiek. Van de geldende normen in de Kamer trokken zij zich weinig aan. Met hun getuigenispolitiek voegden deze partijen juist een nieuwe dimensie toe aan het parlementaire debat. Door het krachtig uitdragen van de eigen beginselen en opvattingen wilden ze enerzijds gehoor geven aan de stem van de achterban en hun parlementaire activiteiten legitimeren, anderzijds een groter publiek van het eigen geluid doordringen. Met name de revolutionaire partijen schuwden daarbij populistische stijlmiddelen niet.⁴⁷ Het publiek zat overigens niet alleen op de tribune, maar vooral ook thuis achter de krant. De pers, zeker die van gelijke gezindheid, vond het parlementaire rumoer dat de getuigenispolitiek kon teweegbrengen prachtig om te verslaan – wat nieuwe luidruchtige acties stimuleerde.⁴⁸

De oriëntatie op het publiek uit principieel oogpunt veranderde in de tweede helft van de twintigste eeuw in een bittere noodzaak voor elke partij om rekening te houden met de toenemende openbaarheid en nabijheid van het publiek. Dit proces kwam onmiskenbaar in een stroomversnelling met de televisie-uitzendingen van debatten, waardoor het publiek makkelijker en in veel groteren getale dichterbij de politiek kwam. Aanvankelijk leek dit nauwelijks effect te hebben op de gedragingen van de Kamerleden.⁴⁹ Pas begin jaren zestig, toen de televisiejournalistiek uit haar kinderschoenen was gegroeid, maakte de Kamer de draai naar de camera. De geregelde uitzendingen sinds 1962 verbreedde de 'tribune' van de Kamer van enkele tientallen toehoorders tot een massapubliek. Allengs werd duidelijker welke kansen op profilering het nieuwe medium bood, maar ook welke eisen en vaardigheden het stelde. De televisie vergrootte het persoonlijke en het partijpolitieke ten koste van de feitelijke inhoud van het meningsverschil; simpel en aansprekend gingen boven het zakelijke.⁵⁰ De Kamerleden konden zich voor de camera niet verschuilen achter ingewikkeld jargon. Het succes van de eerdergenoemde Koekoek, die liet zien dat populisme uitstekend bij de televisie gedijde, bewees dit. De kijker waardeerde zijn optreden in de Kamer regelmatig hoger dan dat van ervaren Kamerleden – en niet alleen vanwege de amusementswaarde van de droge Drent. Hij richtte zijn argumentatie op de gewone man en versimpelde de problematiek bij voorkeur in termen van goed of fout. 'Hij is iemand die de dingen eenvoudig zegt, niet zo'n wauwelaar die volzinnen met Latijn doorspekt.'⁵¹ Wat collega-parlementariërs als zijn zwakte zagen, en afwijkend van hun eigen stijl van debatteren, was voor het publiek juist zijn kracht.⁵²

Met vallen en opstaan leerden de politici – vooral ook door hun optredens in politieke discussieprogramma's en televisiedebatten – beter rekening houden met de eigen dynamiek van het nieuwe medium.⁵³ Deze ervaringen brachten de Kamerleden mee de vergaderzaal in, waardoor langzaam maar zeker ook veranderingen zichtbaar werden in de stijl en toon van het parlementaire debat. Dit hing nauw samen met de politieke realiteit van de ontzuiling en polarisatie in de jaren zestig en zeventig. De confrontatie tussen de progressieve partijen en

het politieke establishment was immers mede gericht op het aanbrengen van heldere scheidslijnen in het politieke landschap. Onderscheidend en herkenbaar optreden voor de achterban, in de Kamer en in de media, was daarvoor van wezensbelang. De televisie registreerde én versterkte dit. De Kamerleden konden in hun parlementaire optreden de publieke tribune niet langer negeren.

Behalve in de stijl van debatteren werkte de camera ook door in de invulling en inrichting van de dagelijkse parlementaire arbeid. Meer dan de geschreven pers ooit had bereikt, werden er vragen gesteld en onderzoek(jes) gedaan naar aanleiding van kwesties die door televisieprogramma's waren aangekaart.⁵⁴ Bij het vaststellen van debatstrategieën en het hanteren van parlementaire instrumenten hielden fracties steeds vaker het effect in de media in het oog. De Kamer stemde eveneens, zo bleek al in vorige paragraaf, haar werkmethoden op diverse punten bewust af op het wekken van publieke interesse. De kritiek op de ongewenste gevolgen hiervan, met name op de explosieve toename in het gebruik en misbruik van deze instrumenten, was midden jaren zestig op het Binnenhof al hoorbaar. Er was echter geen weg meer terug. Op allerlei manieren had de televisie het publiek dichterbij het debat gebracht en de tribune van de Kamer vergroot.

Tot besluit

Zien we het parlementaire debat naar analogie van het jaarboekthema als een 'feest van de democratie', dan mag geconstateerd worden dat dit festijn in de afgelopen eeuwen niet voortdurend op dezelfde manier is 'gevierd'. De parlementaire debatcultuur veranderde door invloeden van binnen- en buitenaf verschillende keren van vorm: 'actief' door regels en aanpassingen van het Kamerwerk zelf, 'passief' als gevolg van maatschappelijke en technische ontwikkelingen en door de invloed van politieke nieuwkomers. Vanuit vier gezichtspunten van het Kamerlid is een aantal van deze veranderingen hier geschetst. De vergaderzaal en de Kamerzetels vormen hoofdzakelijk de fysieke context waarin het debat plaatsvindt. Vanuit het eerste gezichtspunt blijkt dit kader letterlijk groter dan de plenaire zaal alleen: de contacten in de wandelgangen en de discussies in de (besloten) afdelingen en commissies spelen en speelden eveneens een belangrijke rol in het politieke debat. Op hun beurt weerspiegelen de bankjes en de zitplaatsverdeling in de zaal het ontstaan van politieke partijen en de tegenstellingen tussen deze partijen, zoals ze bijvoorbeeld ook de gevolgen van de groeiende overheidsbemoeienis reflecteren: met de uitbreiding het ledental in 1956 moesten de zittende Kamerleden indikken om plaats te bieden aan vijftig nieuwe collega's.

Het spreekgestoelte en de tribune tonen nadrukkelijker enkele negentiende- en twintigste-eeuwse ontwikkelingen in de cultuur van debatteren. De instelling van een vaste spreekplaats bevestigde niet alleen de toenemende structurering en formalisering van het debat, maar bevorderde deze ook. Door de spreker achter de kathedraal aan regels te binden trachtte de Kamer meer grip op het debat uit te oefenen. Technische ontwikkelingen hielpen daarbij: (interruptie)microfoons verhielpen de onrust die eerder door wandelende leden en geroep vanaf de bankjes veroorzaakt werden. De tribune ten slotte geeft aan hoe het brandpunt van het debat zich verplaatste en vestigt de aandacht op de groeiende invloed van publiek en media op de parlementaire arbeid.

Zo blijkt de sfeer van het parlementaire debat door méér te worden bepaald dan alleen door de Kamerleden. De omstandigheden in en rond de vergaderzaal beïnvloeden de aard

van debatteren, terwijl de totstandkoming van nieuwe omstandigheden vaak bewuste tekenen draagt van een gegroeide – of zelfs gewenste – debatacultuur.

Noten

- 1 HTK 1975-1976, Bijl. 11.107, nr. 8, p. 11-12.
- 2 vvd-lid Annelien Kappeyne van de Coppello bijvoorbeeld diende een motie in om de oude 'balzaal' als vergaderzaal te blijven gebruiken. HTK 1975-1976, p. 3710.
- 3 Ruud Brouwers, *Een bouwsel van woorden. De geschiedenis van de meervoudige opdracht van de uitbreiding en verbouwing van de Tweede Kamer* (Den Haag 1982) p. 45; Gerard Visscher, 'Rond oud en nieuw (1) en (2)', *Namens* 7 (1991) afl. 1-2, p. 16.
- 4 *Algemeen Dagblad*, 31 mei 1992 en *Trouw*, 20 okt. 1992.
- 5 D.J. Elzinga en C. Wisse, *De parlementaire fracties* (Groningen 1988) p. 30-31 en 39; J.H. von Santen, 'De Amstelsociëteit. Liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851' in: W.W. Mijnhardt en J.C. Boogman (red.), *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) p. 113-154.
- 6 C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt* (Baarn 1973) p. 90.
- 7 P.J. Oud, *Het jongste verleden 1925-1929* (Assen 1949) p. 46 en HTK 1925-1926, p. 172-173.
- 8 J. Kooistra, 'Om zes uur thuis', *De Groene Amsterdammer*, 4 okt. 2003.
- 9 Aat de Kwant, *De Kamer te kijk* (Amsterdam 1983) p. 74; Kees Sorgdrager, *De bolhoed van Piet de Jong* (Amsterdam 2002) p. 38-40.
- 10 J.J. Vis, 'Nieuwe Kamergebouw ontbeert duistere hoekjes', *NRC Handelsblad*, 13 april 1992.
- 11 D. Hans, *Parlementsfilmm. Figuren en momenten uit de Nederlandsche volksvertegenwoordiging* (Scheveningen z.j. [1924]) p. 106 en A.W. Abspoel, *Van Binnen- en Buitenhof. Schetsen van het Haagse Binnenhof* (Amsterdam 1956) p. 145.
- 12 Augur, *Van het Haagsche Binnenhof. Parlementaire schetsen* (Amsterdam 1901) p. 126-127 en F. Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire portretten en schetsen* (Amsterdam 1889) p. 183-189.
- 13 Zie o.m. Brouwers, *Een bouwsel*, p. 31.
- 14 HTK 1991-1992, p. 4631.
- 15 Zo getuigen o.m. opmerkingen in HTK 1975-1976, p. 3712-21 en in HTK 1978-1979, Bijl. 11.107, nr. 26 en p. 5349, 5397. Zie verder: Brouwers, *Een bouwsel*, p. 36, 44; Marlies van der Riet en Gerry van Bakel, *Architectuur en democratie. Bouwen voor de volksvertegenwoordiging* (Den Haag 2002) p. 44-49 en Th. Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en inrichting van parlementsgebouwen' in: H. Righart (red.), *De zachte kant van politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) p. 151-165, aldaar p. 163. Vgl. C. Goodsell, 'The architecture of Parliaments. Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 3 (1988) p. 287-302 en Ph. Manow, 'Der demokratische Leviathan. Eine kurze Geschichte parlamentarischer Sitzanordnungen seit der Französischen Revolution', *Leviathan* 3 (2004) p. 319-347.
- 16 T. Michels, *Afscheid van een tijdperk* (Den Haag 1992) p. 10 en J. Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008) p. 88-90.
- 17 Vgl. Kees Klop, 'Publieke moraal of gedecoreerde leegte?' in: idem (red.), *Verbeelding van de macht. Ethiek en esthetiek in architectuur, ornamentiek en kunst in overheidsgebouwen* (Nijmegen 1999) p. 28-43, aldaar p. 34 en Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap', p. 161.
- 18 *Trouw*, 30 april 1992.

- 19 *NRC Handelsblad*, 28 febr. 1992.
- 20 Zie het openingscitaat van dit artikel.
- 21 Geciteerd in: Milja de Zwart, *Binnenhof voor buitenlui* (3^e druk; Breda 2001) p. 76-77. Zie ook: Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap', p. 155 en Sorgdrager, *De bolhoed*, p. 48.
- 22 *HTK* 1991-1992, p. 4628.
- 23 Mr. Antonio, *Nieuwe schetsen uit de Tweede Kamer onder het ministerie Kuyper 1901-1905* (Rotterdam 1905) p. 119.
- 24 A.F. Schepel, *Praktische mededelingen voor de leden van de Tweede Kamer van de Staten-Generaal* (3^e herz. druk; Den Haag 1963) p. 58.
- 25 S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvergadering* (Assen 1964) p. 211.
- 26 J.H. von Santen, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer. Een raadselachtig probleem', *De negentiende eeuw* 26 (2002) p. 122-142, aldaar 130-131, Jasper Bloem, "'Links" tegen "rechts" of "gauche" tegen "droite"?' *Ibidem*, p. 143-157 en Turpijn, *Mannen van gezag*, p. 33.
- 27 *HTK* 1991-1992, p. 3691.
- 28 Peter Bootsma en Carla Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006) p. 154 en 159.
- 29 J.G. Pippel, *Het reglement van orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing* (3^e herz. druk; Den Haag 1953) p. 68, 72-73, 78 en p. 332-334.
- 30 *NRC Handelsblad*, 1 okt. 2003.
- 31 Turpijn, *Mannen van gezag*, p. 181-182; J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band 1 Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) p. 242; A. Geurtsen, 'Terugblik van een oud-politicus' in: W.H. de Beaufort, V. van der Burg en D. Dolman (red.), 'Schrijvers over sprekers.' *Liber amicorum ter gelegenheid van het afscheid van mr. T.H.E. Kerkhofs* (Den Haag 1993) p. 68-86, aldaar p. 70; Paul van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam 2004) p. 311.
- 32 Fockema Andreae en Hardenberg, *500 jaren Staten-Generaal*, p. 319; *HTK* 1931-1932, Bijl. 203.
- 33 Castor et pollux, *In de Tweede Kamer. Portretten* (Sneek 1881) p. 59-60.
- 34 Abspoel, *Van Binnen- en Buitenhof*, p. 62.
- 35 Turpijn, *Mannen van gezag*, p. 156-157.
- 36 Vgl. Wittewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, p. 103.
- 37 Bootsma en Hoetink, *Over lijken*, p. 50-61.
- 38 Pippel, *Het Reglement van Orde*, p. 93-95 en p. 346.
- 39 *HTK* 1965-1966, Bijl. 8042 en p. 2064-2341; *HTK* 1992-1993, Bijl. 22.590, nr. 3, p. 7.
- 40 Turpijn, *Mannen van gezag*, p. 108-109; Schepel, *Praktische mededelingen* (4^e druk; Den Haag 1967) p. 73.
- 41 Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap', p. 153; Henry Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht en Antwerpen 1967) p. 86-89.
- 42 Pippel, *Het Reglement van Orde*, p. 83-84, 103 en 496-503.
- 43 Vgl. Henk te Velde, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003) p. 28.
- 44 Vgl. *Trouw*, 25 april 1992.
- 45 Geciteerd in: Cramer, *Parlement en pers*, p. 53.
- 46 Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2003) p. 71.
- 47 Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) p. 76; Te Velde, *Stijlen*, p. 101-102.

- 48 Cramer, 'Parlement en pers', p. 88-89.
- 49 L. Akkermans, 'De eerste live reportage uit Tweede Kamer', *GBG-nieuws. Periodieke uitgave van de Vereniging Geschiedenis, Beeld & Geluid* (1992) afl. 23, p. 28-33 en M. Prenger, 'Uitglijden over de beeldbuis. Nederlandse politici op de televisie in de jaren vijftig en zestig', *Jaarboek Mediageschiedenis* 5 (1993), p. 213-214. Vgl. tijdgenoten H. Schaafsma, *Televisie* (Amsterdam 1959) p. 110 en Faas, *God, Nederland en de franje*, p. 137.
- 50 Jan Bank, 'De dramatisering van de nacht van Schmelzer. Televisie en politiek rondom 1966', *Jaarboek Mediageschiedenis* 3 (1991) p. 265-286, aldaar p. 267; Prenger, 'Uitglijden', p. 199-200.
- 51 Citaat ontleend aan Koen Vossen, 'De andere jaren zestig', *Jaarboek DNPP* (Groningen 2004) p. 245-266, aldaar p. 259.
- 52 Prenger, 'Uitglijden', p. 213-214; Vossen, 'De andere jaren zestig', p. 258-260.
- 53 Bank, 'De dramatisering', p. 279-280.
- 54 *Ibidem* en Prenger, 'Uitglijden'. Vgl. M.P.C.M. van Schendelen, 'Groeï en achtergronden van parlementair aktivisme' in: Rosenthal e.a. (red.), *Ministers, ambtenaren en parlementariërs in Nederland* (Groningen 1975) p. 163-175, die in zijn verklaringen voor de toename niet de rol van de media signaleert.

De architect kan de Kamerleden verder ook niet helpen

Waarom huisvest de Kamer de leden niet weer door elkaar?

Teun Lagas

Zou het symbolisch zijn voor het gebrek aan dualisme waar de Tweede Kamer tegenwoordig zo vaak last van heeft? De nieuwe stoere *skyline* van Den Haag wordt gedomineerd door een rij torenhoge ministeries naast het Centraal Station. Het gebouw van de Tweede Kamer speelt geen rol in deze Haagse race naar de hemel die de departementen zijn begonnen.

Het is de schuld van een sjieke Haagse dame die het actievoeren goed in haar vingers had. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw waakten wijlen Hermance Schaepman en haar beweging 'Vrienden van Den Haag' scherp over het beschermde stadsgezicht rond de Hofvijver en het Binnenhof. Zij meenden dat je opkijkend naar de dakgoten van het Binnenhof geen hoogbouw op de achtergrond mocht zien. De toenmalige PPR hielp een handje mee en de Haagse gemeenteraad bleek uiteindelijk ontvankelijk voor hun kritiek op het ontwerp voor het nieuwe Tweede-Kamergebouw van architect Pi de Bruijn. Diens pers-toren van het parlement telt daardoor nu slechts negen verdiepingen, een paar bouwlagen minder dan oorspronkelijk de bedoeling was en is iets meer dan 35 meter hoog.

De drang naar kleinschaligheid van de stadsbeschermers heeft ruim twintig jaar later als effect dat het Nederlandse parlement lijkt te worden weggedrukt door de bluf van de regering en haar rijksambtenaren. Ga maar na: de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport ziet het parlement diep onder zich liggen, vanuit zijn 104-meter hoge dubbelpuntige gebouw Castalia. De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap kijkt al even minzaam neer op het gebouw van de volksvertegenwoordiging, vanaf zijn nog hogere Hoftoren (141 meter).

Gelukkig is het Torentje van de minister-president alles behalve een wolkenkrabber, zodat de premier zich dagelijks kan herinneren dat niet hij maar zijn overbuurman de Tweede Kamer de hoogste macht vormt in het Nederlandse staatsbestel.

Architect Pi de Bruijn is zestien jaar na de opening van de uitbreiding van het Kamergebouw nog steeds tevreden over zijn ontwerp. Hij heeft nooit een dominant parlement in het stadsbeeld willen ontwerpen, maar geeft nu wel toe: 'Twee laagjes extra hadden er wel bovenop gemoeten. Dan was de mediators iets pedanter geweest.'¹

Een andere tegenvaller was crucialer voor het ontwerp van De Bruijn. Toen het gebouw in 1992 werd geopend werd op het laatste moment zijn plan gedwarsboemd om de grote centrale hal permanent open te stellen voor het publiek, als een passage voor wandelaars door de binnenstad. De roep om meer beveiliging werd toen al sterker. In een interview met het dagblad *Trouw* blikte de architect eerder dit jaar terug op het ontwerpproces: 'Het was de tijd van de maakbare samenleving, dus moest het een open huis van de democratie worden, waar het publiek in en uit kon lopen. Ik begon te ontwerpen onder Kamervoorzitter Dick Dolman. Vlak voor de opening in 1992 kwam oud-CDA-minister Wim Deetman op de voorzittersstoel. Die had als minister van onderwijs nogal wat acties van demonstranten te verduren gekregen en durfde mijn plan niet aan om de centrale hal van de Tweede Kamer permanent toegankelijk te maken, als een passage voor wandelend publiek.'

De hoop van de architect dat de hal in latere jaren alsnog bij het publieke domein zou worden getrokken vervloog in 2002. Vlak voor de moord op Pim Fortuyn was onder Kamervoorzitter Jeltje van Nieuwenhoven nog eens bekeken of er toch meer openheid voor het publiek mogelijk was, maar de kogel in Hilversum bracht de beveiligers in Den Haag definitief in een kramp.

We proberen in dit artikel na te gaan wat voor invloed de huidige veiligheidsmaatregelen in het Kamergebouw, met al z'n sluizen, pasjes en detectiepoortjes, hebben op het 'feest van de democratie'. En of de architectuur van Pi de Bruijn sowieso het functioneren van de Kamer heeft beïnvloed. Hoe anders dan in het oude gebouw verloopt het verkeer tussen Kamerleden en publiek? Wat veranderde er tussen Kamerleden en de journalisten? Later in dit verhaal zal ook blijken dat Kamerleden ten opzichte van elkaar anders zijn gaan bewegen, sinds de nieuwbouw van Pi de Bruijn in gebruik werd genomen. We putten uit eigen ervaring en die van collega-journalisten.

Eerst de positie van het publiek en andere (ambtelijke) bezoekers van het parlamentsgebouw. In de oude Tweede Kamer, met de kleine groene toegangsdeurtjes aan het Binnenhof, werd de gewone belangstellende burger natuurlijk net zoals nu naar de publieke tribune geloodst, al was die veel krappere dan de huidige. Het verschil is dat er weinig controle bestond op bezoekers die eenmaal binnen waren. Toeristen die deelnamen aan een rondleiding kon je soms op de gekste plekken tegenkomen. Zo wandelde begin jaren zeventig midden in een debat eens een groepje verdwaalde Japanners in gele regenjacks de plenaire oude vergaderzaal binnen, via het trapje voor de stenografische dienst dat vlak voor het spreekgestoelte eindigde. De Kamervoorzitter wees de dwaalgasten laconiek een uitweg tussen de groene bankjes. Voorzitter Vondeling plukte in diezelfde tijd eens twee jongens uit één van de telefooncellen in de wandelgangen nabij de tribune. Wat zij daar deden? Ze biechten hem op dat ze vaak even in de Tweede Kamer gratis kwamen bellen met hun tante in Australië. Ze beloofden het nooit meer te doen. Via het net genoemde stenografentrapje naar het hart van de plenaire zaal dook ook eens een bozige man op, die begon te schelden tegen de spreker van dat moment, vvd-leider Hans Wiegel. Dat was aanleiding voor de Tweede Kamer om naast de gewone portiers en bodes, voor het eerst een speciale beveiligingsambtenaar aan te stellen: ene meneer Heuker of Hoek. Veel Binnenhofbewoners vonden die stap trouwens maar overdreven.

Die onschuld is voorbij. Hoe transparant het nieuwe Kamergebouw er ook uit kwam te zien met zijn doorkijkjes naar de oudere Binnenhofbehuizing en z'n glazen wandelgang rond de grote vergaderzaal, in de praktijk is het een vesting geworden met een geslotenheid die de architect nooit wenste. Lastig en tijdrovend, al die detectiepoortjes voor het bezoekende publiek. Ze blijven er echter niet door weg. De tribune zit vooral tijdens het vragen uur op dinsdagmiddag bomvol. Deelnemers van groepsbezoeken aan fracties lopen af en aan, vooral bij de SGP en het CDA. Het presidium en de ambtelijke staf van de Kamer zijn op zoek naar manieren om die gegroeide belangstelling aan de voordeur sneller te verwerken. De rijen wachtenden moeten daar korter worden. Dat wordt waarschijnlijk opgelost door het publiek straks binnen te leiden via het nieuwe 'Huis van de Democratie', dat vlak om de hoek moet verrijzen. Het bezoek stoort zich dus weinig aan de verscherpte beveiliging. Het nieuwe gebouw is een attractie gebleken en het bewakingsniveau had zo gezien geen negatieve invloed op de relatie volksvertegenwoordiging-publiek.

Hoe verging het intussen de journalisten? Had het ontwerp van Pi de Bruijn veel invloed op hun werk? Werd de relatie parlement-media wél beïnvloed door de strengere veiligheids-

maatregelen? Om met dat laatste te beginnen: de invloed van de beveiligers valt wel mee. De grootste ingreep van de bewakers is dat journalisten tijdens het vragen uur en de stemmingen, alsmede op andere 'drukke vergaderdagen' (zoals algemene beschouwingen), niet meer welkom zijn in de ronde glazen wandelgang die direct grenst aan de plenaire vergaderzaal. Die gang is voor journalisten een goede plek om Kamerleden even aan te schieten voor een kort gesprek. Vooral bij aanvang van de Kamervergadering op dinsdag, als alle leden zich in de plenaire zaal verzamelen. Het gespreksverkeer liep daar vaak uit op een soort roezemoezige receptie. Deze wandelgang is sinds enkele jaren op zulke dagen besloten gebied. Te rumoerig en te onveilig is het argument, met de nadruk op onveilig.

In de oude Balzaal, waar de Kamer vroeger vergaderde, werden journalisten toegelaten in de ruimtes achter de dikke groene gordijnen. Maar ze werden door de bodes net zo goed weggestuurd wanneer het daar te rumoerig werd. Zo bezien maakt de lastige beveiligingsmaatregel voor de huidige ronde wandelgang niet erg veel verschil. Kamerleden kunnen altijd nog op andere plekken in het gebouw door de media worden opgevangen.

Plekken om even *entre nous*, sub rosa, te babbelen met een lid van deze of gene fractie zijn in het nieuwe Kamergebouw echter minder makkelijk te vinden dan in de oudbouw. Hier heeft het strakke, doorzichtige ontwerp van De Bruijn wel degelijk invloed op de relatie tussen Kamerleden en journalisten. Rond de vroegere vergaderzaal stikte het van nisjes en donkere hoekjes waar een Kamerlid eventjes door een journalist in gesleept kon worden, in het belang van het feest van de democratie en de primeurjacht van de krant. Dat het gebrek aan zulke schuilplekken voor onderonsjes gevolgen zou hebben voor het politieke zaken doen, begreep Ruud Lubbers onmiddellijk, toen hij in 1991 de nieuwbouw zag verrijzen. Het ging hem natuurlijk niet alleen om het verkeer met journalisten, maar om het politieke handwerk in zijn



Tijdens een schorsing vindt overleg plaats in de wandelgang naast de plenaire zaal, 28 februari 2008
[Foto: Hollandse Hoogte – Martijn Beekman]

algemeenheid, toen hij vlak voor de opening in een boekje van de Parlementaire Pers Vereniging zijn oordeel velde. Lubbers schreef: 'De wandelgangen - dat doolhofachtige gebied waar volgens velen méér politiek gemaakt wordt dan in de vergaderzaal zelf - worden vervangen door gangen en galerijen die meer uitnodigen tot joggen dan tot wandelen. En "achter de groene gordijnen" valt dan niets meer ongemerkt te regelen. Integendeel: de ruimte achter de nieuwe vergaderzaal wordt gekenmerkt door grote glaswanden. Glas dat uitzicht geeft naar buiten, maar waardoor ook de buitenwereld naar binnen kan kijken.'²

Ten tijde van de opening in 1992 werd nog een ultieme poging ondernomen om de oude vergaderzaal te handhaven. Het groepje Kamerleden dat daar voor ijverde, onder aanvoering van PVDa'er Bram Stemerding, verloor die strijd om het behoud van de nostalgie van de krappe bankjes en de oude salons daar omheen. Hadden zij gewonnen, dan had het epicentrum van de Haagse politiek op een andere plek gelegen dan nu, meer in het krappe doolhof van de oude bebouwing boven ingang Binnenhof 1a.

Niet alleen premier Lubbers en sommige Kamerleden vertrokken met pijn in het hart uit die oude Haagse wereld. Twee parlementaire journalisten, Louis Cornelisse en Leonoor Meijer, namen in april 1992 in een groot krantenartikel evenzeer weemoedig afscheid van wat zij noemden 'een perfecte entourage voor parlementariërs die ongezien met deze of gene wilden smoezen'.³ Zij citeerden een Kamerlid die zich duidelijk ongemakkelijk voelde tussen het vele glas langs de nieuwe brede passages en de heldere hallen. 'Ik voel me als een hoertje op de wallen', klaagde deze anonieme volksvertegenwoordiger over zijn modernere werkomgeving. Hoe weemoedig ook, deze twee journalisten zagen wel in dat de zakelijker sfeer in hun omgang met parlementariërs bepaald niet alleen te wijten was aan de vormgeving die de architect had gekozen. Want juist in die jaren dat de Kamer zich opmaakte voor de verhuizing naar de nieuwbouw begon de leefwereld aan het Binnenhof toch al ingrijpend te veranderen.

De nieuwe generaties politici en journalisten beschouwden het Kamergebouw steeds minder als een plek waar je zowat 24 uur per dag een bestaan kon opbouwen. Ze gingen steeds vaker op tijd naar huis, soms al aan het eind van de middag. Het gezamenlijke drankgebruik was niet meer wat het geweest was. Jan Pronk, minister van ontwikkelingssamenwerking, vatte in een interview met *Vrij Nederland* de veranderde levensstijl in één zin samen: 'Ik ren, Elske ter Veld zeilt en Relus ter Beek golft.'

Cornelisse en Meijer beschreven in 1992 de eerste tekenen van de nieuwe zakelijkheid, die inmiddels normaal is in de relatie tussen Kamerleden en journalisten: 'Wil je een Tweede Kamerlid nog even aan de tand voelen? Dat kan, krijg je te horen, maak maar een afspraak met mijn medewerker voor over een week. Wil je nog even uit de eerste hand een reactie horen? Dat kan, bel maar even met de fractiewoordvoerder. Even bijkletsen bij een broodje? Natuurlijk, maar liefst in het Kamerrestaurant, zodat iedereen kan zien dat er niets te verbergen valt.'

Het huidige slagveld overziend is de relatie journalist-Kamerlid letterlijk nuchterder dan in de oudbouw van voor 1992. Dat is echter maar voor een klein deel het gevolg van de architectuur van de nieuwbouw. Veel meer komt het door strakkere fractiediscipline, het internet en de mobiele telefoon. Veel Kamerleden hebben, door hun eigen gebrek aan zelfbewustzijn, last van de fractiediscipline die onder meer voorschrijft dat voorlichters betrokken moeten zijn bij interviews met journalisten. Ze opereren minder vrij. Journalisten en Kamerleden komen elkaar ook minder tegen. Het internet veroorzaakte dat veel verkeersstromen in de wandelgangen opdroogden: in oude tijden wandelden journalisten naar het hoofdkwartier van een

fractie om persberichten, speeches of nieuwe partijbladen op te halen. Terloops ontmoetten ze daar nog eens wat Kamerleden. Tegenwoordig staat al dat soort fractie-informatie op de internetsites van de partijen. De journalist kan meer achter zijn bureau blijven zitten, de informatie komt voorhanden zonder dat het Kamergebouw hoeft te worden doorkruist.

Daarnaast maakt de gsm Kamerleden permanent telefonisch bereikbaar binnen en buiten het gebouw. Er gaan veel meer gesprekken via de telefoon dan in de oude situatie. Onderonsjes zijn vervangen door sms'jes. Nog tijdens een fractievergadering kan via een sms even gesmoesd worden met een bevriend Kamerlid: hoe lopen de hazen bij jullie? Zakelijk, want zo'n contact is per definitie uiterst kort. En de lichaamstaal is van het telefoonscherm nu eenmaal moeilijk af te lezen. Allemaal anders dan in de 'nisjesperiode' van de vroegere wandelgangen. Maar kijk architect Pi de Bruijn op die verandering niet aan. Wat blijft zijn de uitgebreidere contacten met de politici aan de bar en in het restaurant van perscentrum Nieuwspoor. Lang niet alle Kamerleden frequenteren die gelegenheid in de avonduren, zodat de oogst daar beperkt is.

Zonder dat er ooit over is geklaagd veranderde er na 1992 iets belangrijks in het verkeer tussen de Kamerleden onderling. Zij werden in de nieuwbouw plotseling per partij geclusterd. En dat heeft nadelen. Het zit zo. Toen de oudbouw nog bestond zaten volksvertegenwoordigers in hun kantoorruimtes niet alleen krap op elkaar, ze zaten ook vaak door elkaar heen. Bijvoorbeeld op de derde etage van gebouw Koloniën oude stijl waren enkele redactieruimtes, van *Trouw*, het ANP en het *Parool*. Aan die gang hadden wij journalisten in het midden van de jaren tachtig bureaus van uiteenlopende politieke kleur. Op de hoek huisde Andrée van Es met haar PSP, daarnaast hield Ad Lansink van het CDA kantoor. In deze multipolitieke kleine samenleving woonde ook nog buurman Huib Eversdijk van het CDA, die weer een VVD'er als buur had, de zwijgzame dr. Reinier Braams, die voor de liberalen voorvechter was voor meer kernenergie. Die voorliefde deelde hij dan weer op de gang met Lansink. Verder was van Braams vaag bekend dat hij in zijn jeugdjaren nationaal kampioen tienkamp was geweest, maar daar praatte niemand over.

Ook in andere vleugels in het oude Kamergebouw was het de gewoonste zaak van de wereld dat liberalen, sociaaldemocraten, christendemocraten en radicalen naast elkaar gehuisvest waren. Bij een grote fractie verzamelde de voorzitter wel de fractiesecretaris en de rest van zijn fractietop om zich heen, maar de rest van zijn leden kregen elders een plekje toegewezen, aan een heel andere wandelgang. De vergaderkamers van de fracties lagen destijds kriskras door elkaar. De fractiekamer van het CDA in gebouw Binnenhof 1a keek zo'n beetje uit op de deur van het hoofdkwartier van de PVDA-leden. Onderweg weg naar 'de fractie' kruisten dan CDA'ers en PVDA'er elkaar en ze konden terloops proberen op te snuiven hoe de sfeer bij de tegenstander was.

Kom daar nu eens om. In het huidige Kamergebouw zijn alle grote fracties verschanst in een eigen vleugel. Voor een vergadering in hun fractiekamer hoeven ze hun eigen eiland niet te verlaten. De leden van de CDA-fractie huizen met z'n allen in het voormalige ministerie van Justitie. In een afgescheiden gang hebben zij slechts de Partij voor de Dieren in hun nabijheid. Koloniën is na een korte bezetting door de LPF nu weer teruggegeven aan de PVDA, zodat de sociaaldemocraten daar weer 'onder ons' kunnen zijn. De VVD koestert een cluster werkkamers voor zichzelf in gebouw Binnenhof 1a. Zou een Kamerlid van de PVDA vanuit zijn eigen vesting op Koloniën een wandelingetje maken door het gebouw Justitie, zomaar zonder aanwijsbare reden, dan kijken de CDA-bewoners daar waarschijnlijk vreemd op. Wat heeft die bij

ons te zoeken? Op de oude gemengde etage op Koloniën liep de cda'er Lansink nog wel eens binnen bij de rsp, en kon de stille liberaal Braams nog eens wat politieke streken leren van zijn buurman, de vrolijke Zeeuwse cda'er Eversdijk.

De clustering in het nieuwe gebouw, waardoor Kamerleden vaker in eigen kring verkeren, is natuurlijk efficiënt. Het is een zegen voor de fractiediscipline. Voorlichters, fractievoorzitters en hun secretarissen houden graag een oogje op hun eigen leden. Diezelfde clustering is een plaag voor Kamerleden die meer onafhankelijkheid nastreven, zoals goede parlementariërs past. Waarom zou het presidium van de Tweede Kamer het feest van de democratie niet verhogen door de Kamerleden opnieuw in een mix te huisvesten? Misschien draagt zo'n hernomen gemengde kantoortjescultuur wel bij aan meer onafhankelijkheid onder parlementariërs, misschien eindigt die droom wel bij meer dualisme. De architectuur van de nieuwbouw staat zo'n multipolitieke huisvesting niet in de weg.

Ze komen elkaar gelukkig wel allemaal nog tegen in de grote vergaderzaal. De sfeer daar is nadrukkelijk anders dan in de oude krappe Balzaal, waar je kon ruiken wat de leden die avond hadden gegeten en waar de polarisatie van de jaren zeventig gestalte kreeg in de twee blokken, ter linker- en rechterzijde. Pi de Bruijn heeft zijn zin gekregen met de halfronde nieuwe zaal, in de zogeheten 'Franse opstelling', die hij beter vond passen bij de praktijk van de Nederlandse politiek. Maar in de zaal kreeg de architect niet helemaal zijn zin. 'Ik wilde de achterwand (met de enorme rood-blauwe abstracte panelen van kunstenaar Rudi van de Wint) nog theaterler maken, met meer een effect van duistere coulissen. Het spreekgestoelte, de stoel van de voorzitter, de interruptiemicrofoons en het vak voor het kabinet waren in mijn oorspronkelijk ontwerp scherp uitgelicht. Zo ontstond een felle belichting op alle actief handelende hoofdpersonen in een debat. De rest van de Kamerleden, in hun zetels en niet aan het woord, wilde ik veel minder belichten. Die zou ik in de schemering zetten, net als publiek in het theater', vertelt De Bruijn.⁴ Zijn poging om het werk van de Tweede Kamer een beetje 'te dramatiseren' liep echter spaak. Want de leden in de blauwe zetels wilden niet zo weggestoken worden in het donker als hij wenste. Ook een parlementariër die niet aan het woord is wenst nu eenmaal helder zichtbaar te zijn voor de televisiecamera's. De achterban moet zien dat de gekozenen bij de les is.

Donker of licht, de nieuwe vergaderzaal is vooral zakelijk van vorm. Opvallend is dat in het Nederlandse hart van het parlementaire leven nationale symbolen ontbreken waarmee in andere parlamentszalen wel rijkelijk wordt gestrooid. Bij de Duitse Bundestag in Berlijn is de grote vergaderzaal onder de glazen koepel strak en helder ontworpen, toch prijkt er een enorme afbeelding van een adelaar achter het spreekgestoelte en staat de Duitse vlag er opgesteld naast die van de Europese Unie. Ook bijvoorbeeld de Fransen, Portugezen en de Ieren hebben hun vlag pontificaal in de nationale vergaderzaal geplant. Pi de Bruijn heeft zoiets geen moment overwogen: 'Ik wilde er ook geen retro-elementen aanbrengen. Om nou voor het historische besef een voc-schip of zo in de zaal op te hangen? Dat leek me niet nodig.'

Hoe de sfeer is op het feest van de democratie, is vooral een zaak voor de feestgangers zelf. Die moeten er het beste van maken in deze vergaderzaal en in de huidige wandelgangen. De architect van het gebouw kan ze verder ook niet helpen. Hij koestert intussen de mooie positie die het Nederlandse parlamentsgebouw volgens hem inneemt in de Haagse binnenstad. 'Mijn grootste triomf', noemt De Bruijn de stedenbouwkundige inpassing in het hart van het winkelgebied van Den Haag. 'Het gebouw kan bijna niet méér in de stad staan dan hier het geval is. Ik heb veel buitenlandse bezoekers rondgeleid en die zeggen: wat staat dat

parlement van jullie mooi op slechts vijftien meter afstand van de McDonalds en vlakbij het winkelende publiek. Het gebouw staat met z'n poten midden in de stad.' In stedenbouwkundig opzicht verheft het parlamentsgebouw zich dus niet boven het volk. En dat is dan toch een subtiële overwinning op de ministeries van de regering, die van steeds grotere hoogte neerkijken op de stad.

Noten

- 1 'De Tweede Kamer had theateraler gekund', *Trouw*, 7 juni 2008.
- 2 Ruud Lubbers, 'Inleiding', in: Jan Greyn (red.), *Uit [doorgaans] betrouwbare bron* (z.p. 1991) p. 2-3.
- 3 'Weemoedig onder de Haagse kaasstolp', *Trouw*, 27 april 1992.
- 4 *Trouw*, 7 juni 2008.

Spraakmakend debat

Het Fitna-debat

Spanning tussen elementaire rechten

Marij Leenders

De film *Fitna* ('beproeving' of 'het kwaad' in het Arabisch) heeft nog voor hij op internet verschijnt de tongen in binnen- en buitenland flink in beroering gebracht. Op 28 november 2007 kondigt Wilders in *De Telegraaf* de film aan. Het kabinet en de Nederlandse Moslimraad reageren met bezorgdheid. Vooral het gerucht dat Wilders in de film bladzijden uit de Koran zal verscheuren of verbranden doet veel stof opwaaien. De vrees bestaat dat de vertoning van de film zal leiden tot rellen, zoals eerder gebeurde na de publicatie van spotprenten van de profeet Mohammed in een Deense krant. Hoewel Wilders over de precieze inhoud van de film weinig bekendmaakt, houdt het idee de gemoederen bezig, niet alleen in Nederland. Demonstraties tegen Wilders vinden niet alleen in Amsterdam plaats, maar ook in Afghanistan en Jakarta. Er liggen in diverse steden draaiboeken klaar om eventuele onlusten na het verschijnen van de film te beteugelen. Minister van Buitenlandse Zaken Verhagen (CDA) overlegt op 5 maart met ambassadeurs van dertig islamitische landen. Hij benadrukt dat het kabinet niet achter de film staat maar dat hij vanwege de vrijheid van meningsuiting niet zal worden verboden. Eind februari heeft hij met CDA-fractieleider Van Geel een dringend beroep op Wilders gedaan om de film niet uit te zenden. Andere politieke partijen sluiten zich niet bij die oproep aan. Zij vinden dat de vrijheid van meningsuiting niet mag worden belemmerd.

Na de première van de vijftien minuten durende film op 27 maart op de website www.LiveLeak.com, legt minister-president Balkenende een verklaring af. Hij veroordeelt de gruwelijke beelden die in de film te zien zijn. De regering kan zich niet vinden in het opgeroepen beeld dat de Islam en de Koran daarvoor verantwoordelijk zijn: 'In de film wordt de Islam gelijkgesteld met het plegen van gruweldaden. Wij verwerpen deze voorstelling van zaken. Het overgrote deel van de moslims verwerpt extremisme en geweld. De slachtoffers zijn vaak ook moslims', aldus de minister-president.¹ Naar aanleiding van deze verklaring vindt op 1 april een spraakmakend Kamerdebat plaats.

De media beschouwen het debat vooral als spraakmakend door het tumult dat in de Kamer ontstaat over een door minister van Justitie Hirsch Ballin openbaar gemaakte notitie waarmee moet worden aangetoond dat Wilders onder druk van de regering uiteindelijk zijn film heeft afgezwakt. Wilders reageert woedend: 'Ik word hier belazerd. Het zijn leugens en bedrog en het kabinet dient daarom naar huis gestuurd te worden.' Wilders dient daarop een motie van wantrouwen in.² Na afloop van het debat blijkt uit een opinieonderzoek van Maurice de Hond dat 32 procent van de bevolking Wilders' visie voor waar houdt. De aandacht van de media is dan ook helemaal gefocust op de vraag wie gelogen heeft: Wilders of het kabinet.

In deze bijdrage zullen we dit onderdeel van het debat laten rusten en ons richten op het tot nu toe onderbelicht gebleven deel van de discussie over de spanning tussen verschillende

elementaire rechten zoals vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst en het verbod op discriminatie. De hieronder afgedrukte fragmenten uit het debat zijn vanuit deze invalshoek geselecteerd. In welke relatie staat de vrijheid van meningsuiting tot de vrijheid van godsdienst? In hoeverre gaat in dit debat de aan Voltaire toegeschreven uitspraak op: 'Ik ben het oneens met wat je zegt, maar ik zal tot de dood je recht verdedigen om het te zeggen?'

Aan de orde is het **debat over de verklaring van de minister-president, de minister van Algemene Zaken, over de internetfilm Fitna.**³

De heer **Wilders** (PVV): (...) U bent iemand (Van Geel) die niet vecht voor de vrijheid, maar die de vrijheid cadeau geeft. U bent iemand, die samen met de minister van Buitenlandse Zaken nog voor het vertonen van de film opriep: Wilders, zend die film niet uit. Ik sta hier om te knokken voor de vrijheid van meningsuiting. U hebt haar weggegeven, nog voordat de film er was.

De heer **Van Geel** (CDA): Bij vrijheid van meningsuiting hoort ook verantwoordelijkheid. Ik heb, in tegenstelling tot sommige berichten, uw film niet willen verbieden. Ik heb u aangesproken, als collega, om deze film niet uit te zenden. (...) U moet die verantwoordelijkheid nemen voor de afweging tussen enerzijds vrijheid van meningsuiting en anderzijds de consequenties die dat heeft. (...) (HTK 2007-2008, 70-4880)

De heer **Wilders** (PVV): Excuus, dat is een lang antwoord, maar niet één woord is antwoord op mijn vraag. Laat ik u dan heel concreet vragen – ik spreek u aan en niet het kabinet, dat doen wij dadelijk wel – waarom hebt u mij opgeroepen om de film niet uit te zenden, terwijl u geen seconde daarvan gezien had en niet wist wat erin zou staan? Waarom hebt u gecapituleerd voor de druk uit andere delen van de wereld? Waarom hebt u als voorzitter van de CDA-fractie, de grootste partij in dit huis, niet gezegd: ik sta achter de vrijheid van meningsuiting, Wilders zend die film vooral uit en daarna hebben wij wel een debat? Waarom? Waarom hebt u gecapituleerd? Waarom hebt u mij opgeroepen die film niet uit te zenden, terwijl u nog geen seconde van die film had gezien? Dat is zwak en dat is laf.

De heer **Van Geel** (CDA): (...) Wat u doet – en ik zal dat straks in mijn betoog verder onderbouwen – is krachten oproepen met de uitingen die u gedaan hebt. Aangeven dat er een film komt die provocerend zal zijn, dat er iets met de Koran gebeurt, dat er iets met de profeet gebeurt. (...)

De heer **Rutte** (VVD): Voorzitter. Ik zou de heer Wilders willen vragen hoe hij zijn uitspraak in *Trouw* van 1 maart typeert dat hij de film nu af heeft en dat die gaat over de fascistische Koran en de barbaar Mohammed. Hoe moet de regering daarop reageren? (...) Ik heb echter wel een vraag aan de heer Van Geel. Die vraag betreft de oproep aan de heer Wilders. Het kabinet heeft, *on balance*, evenwichtig gereageerd. Ik wil van de heer Van Geel klip en klaar horen hoe hij aankijkt tegen de vrijheid van meningsuiting. Is het waar dat die vooraf begrensd wordt door de persoonlijke verantwoordelijkheid en achteraf door de rechter? Is dat ook zijn opvatting?

De heer **Van Geel** (CDA): Het antwoord is volstrekt ja, vandaar dat ik op geen enkele wijze heb opgeroepen tot het verbieden van deze film. Dat moet duidelijk zijn: ik heb de heer Wilders aangesproken op zijn verantwoordelijkheid. (...)

De heer **Rutte** (VVD): Dit debat gaat natuurlijk allereerst over het grote vraagstuk van de radicale islam en de integratie, want dat zit achter deze hele kwestie. Ik begrijp dat de regering heeft gereageerd zoals zij heeft gereageerd, gegeven de voorgeschiedenis van alle radicale uitlatingen van de heer Wilders. Ik heb niet begrepen waarom u op de bewuste donderdag, eind februari, collega Wilders hebt opgeroepen om zijn film niet uit te zenden. In mijn boekje is dat in strijd met de vrijheid van meningsuiting. (...)

De heer **Van Geel** (CDA): Ik vind dit een bijzondere uitspraak. Als fractievoorzitter van de grootste coalitiepartij zie ik wat er gebeurt en wat de consequenties zouden kunnen zijn van deze film en vel ik een eigen oordeel over de situatie in binnen- en buitenland. Zou ik dan niet de heer Wilders in collegiale zin in het politieke debat mogen oproepen om zijn film niet uit te zenden, onverlet latend zijn eigen verantwoordelijkheid? Ik heb nooit de bedoeling gehad om deze film te verbieden.

De heer **Rutte** (VVD): (...) Uw woorden vond ik kwetsend in het licht van de vrijheid van meningsuiting en onverstandig onder collegaparlementariërs.

De heer **Van Geel** (CDA): De vrijheid van meningsuiting is een buitengewoon groot goed. Dat betekent niet dat degene die van die vrijheid gebruik maakt niet op zijn verantwoordelijkheid mag worden gewezen. Ik zie niet in wat daaraan onevenwichtig is. Ik vind dit een buitengewoon evenwichtige lijn. (...) (*HTK* 2007-2008, 70-4881)

Ik kom bij de film zelf. Afgelopen donderdag heb ik namens mijn fractie al een oordeel gegeven over het karakter van deze film, namelijk vilein, onnodig kwetsend, en niet bijdragend aan de bestrijding van terrorisme, noch aan de integratie van moslims. Wij hebben een samenleving waarin mensen met respect met elkaar omgaan, wat zij ook van elkaar vinden. (...) Het meest vilein is de associatie die wordt gelegd tussen moslimterrorisme, de aanwezigheid van moslims in dit land en de vrees voor een moslimstaat. De bedoeling is duidelijk. De associatie moet in de hoofden en harten van Nederlanders beklijven als een noodzakelijk en onvermijdelijk verband. Oude beelden van geweld en terreur worden vilein gekoppeld aan de zogenaamde dreiging van een paar honderdduizend moslims in Nederland. Alsof dat allemaal jihadisten zouden zijn. Die vergelijking gaat mank en is bijzonder kwalijk. (...)

De heer **Wilders** (PVV): Het aantal ligt dicht bij een miljoen dan een paar honderdduizend. Laten wij het daarover eens zijn. Waarom komt de heer Van Geel, als vertegenwoordiger van een christelijke partij, niet méér op voor het behoud van onze christelijke traditie? Waarom veegt hij het weg in de trant van: het zijn maar een paar honderdduizend man, dat maakt niet uit? Laat ik het anders formuleren. Het gaat om de cultuur. Het gaat niet zo zeer om de moslims zelf. Het gaat om de ideologie die zij meebrengen naar Nederland. Zou het CDA het acceptabel vinden als het er twee of drie miljoen zouden zijn? (...) (*HTK* 2007-2008, 70-4882)



Geert Wilders voert het woord tijdens het spoeddebat naar aanleiding van het verschijnen van de film Fitna. Op de voorgrond enkele ministers, 1 april 2008
[Foto: ANP – Valerie Kuypers]

De heer **Van Geel** (CDA): Het is een volstrekt theoretische situatie. Wij staan voor de uitdaging om ervoor te zorgen dat de rechtsstaat die wij de afgelopen eeuwen in dit land hebben opgebouwd, gewaarborgd blijft. Dat is wat wij willen. De godsdienst van mensen is hun persoonlijke verantwoordelijkheid. Wij spreken mensen aan dat zij zich, als zij in dit land wonen, houden aan de rechtsregels die wij hebben opgebouwd. Het is een lange traditie dat deze regels worden gehandhaafd. Daarop mag de heer Wilders ons aanspreken. Dat is ons toetsingskader. Ik ga geen oordeel vellen over godsdienst als zodanig. (...) Ik acht dit een buitengewoon kwalijke manier van argumenteren. De heer Wilders legt een verband tussen de aanwezigheid van mensen met een bepaalde godsdienst en gedrag dat zij vertonen dat de rechtsstaat te gronde zou richten. Dat is het beeld dat hij bij de samenleving oproept. Dat acht ik buitengewoon kwalijk. Het CDA staat ervoor en zal ervoor blijven staan dat de rechtsstaat gewaarborgd blijft en dat mensen in vrijheid hun godsdienst kunnen beleven, maar de spelregels voor de wijze waarop wij met elkaar omgaan zijn wel in wetten en regels vastgelegd. Dat is voor ons de toetssteen en het uitgangspunt. Het CDA zal er vervolgens zelf alles aan doen om de tradities waaruit het is voortgekomen, als leidraad voor het politiek handelen te blijven beschouwen. Daarvoor hebben wij de heer Wilders niet nodig, want wij zijn daarvoor zelf mans genoeg. (...) (HTK 2007-2008, 70-4883)

Mevrouw **Hamer** (PVDA): (...) Voor de PVDA is het duidelijk: wij moeten deze spiraal van angst en ongenoegen ombuigen. Dat kan alleen door een basis van weerbaarheid, gemeenschappelijk belang en solidariteit te creëren. Dat betekent dat de problemen die sommigen veroorzaken stevig moeten worden benoemd, maar vervolgens moeten mensen wel weer met elkaar worden verbonden. Dat is voor mij de kern waar het gaat om: benoemen en verbinden. Dat kan alleen door eerlijk te zijn over de plaats van de islam in onze samenleving. De islam is een blijvende godsdienst in Nederland. Moslims horen erbij in ons land. Aan de ene kant betekent dit dat de grenzen waarbinnen de islam zich in Nederland kan nestelen scherp worden gemarkeerd, maar het betekent ook dat wij moslims duidelijk maken dat zij binnen de grenzen van de Nederlandse rechtsstaat de vrijheid hebben om net als christenen, joden en anderen hun geloof in te vullen. Dat is de achtergrond waartegen wij de film van collega Wilders en de reactie van het kabinet daarop beoordelen. (...) (HTK 2007-2008, 70-4884)

Ik was gebleven bij de reactie van het kabinet op de film. Het kabinet heeft naar de mening van de PVDA adequaat gereageerd in zijn verklaring op de film. Wij verzoeken het kabinet om ook bij de reacties in het buitenland de balans te bewaren tussen de verdediging van de vrijheid van meningsuiting en de afwijzing van de boodschap van de heer Wilders. Op zich bevat de film geen nieuws. Maar de wijze waarop de beelden achter elkaar zijn gezet, heeft de bedoeling om angst te zaaien. Bovendien is het kenmerkend dat de beelden van aanslagen in Casablanca en Istanboel en op Bali zijn weggelaten. Terecht maken mensen zich zorgen over extremisme dat uit naam van de islam wordt gepleegd. Moslimextremisme is inderdaad een groot gevaar voor onze samenleving. (...) Maar de heer Wilders trekt de lijn van de fundamentalistische islam door naar alle moslims, door een doembeeld van de toekomstige Nederlandse samenleving te schetsen; een samenleving waarin de aanwezigheid van moslims onverenigbaar wordt met onze rechtsstaat en die slechts kan leiden tot overheersing en onderdrukking. In feite bevestigt hij hiermee de zienswijze van fundamentalistische moslims. Voor hen en voor de heer Wilders bestaat er alleen zoiets als de zuivere islam die de wereld wil overheersen. Daarmee legitimeert de heer Wilders de claim van extremisme dat de islam de basis is voor het ontoelaatbare gedrag

van mensen. Dat is een boodschap van angst die zijn weerga niet kent. Op die manier criminaliseert de heer Wilders niet alleen het geloof van een groot aantal landgenoten, maar jaagt hij ook de andere vijftien miljoen inwoners van Nederland de stuipen op het lijf. (...)

De heer **Rutte** (VVD): Juist in het kader van die weerbaarheid van de rechtsstaat, wil ik weten wat u (Hamer) vindt van de oproepen van collega Van Geel en minister Verhagen, beiden van het CDA, nog voor de film uit was, aan de heer Wilders om de film toch vooral niet uit te zenden.

Mevrouw **Hamer** (PVDA): (...) Het is pijnlijk om te zien dat velen de afgelopen tijd zijn opgekomen voor de vrijheid van meningsuiting van de heer Wilders, terwijl hij zelf anderen het recht wil ontnemen om iets anders te geloven dan hij doet. Ik vraag hem dan ook wat alle gematigde moslims die bezig zijn hun leven in Nederland op te bouwen, met zijn film aan moeten. Voor de PVDA-fractie zijn de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst grondrechten die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Dat maken wij duidelijk aan iedereen die daarmee moeite heeft. Onze rechtsstaat is ononderhandelbaar. (...) Wij komen er echter niet door voortdurend te hameren op verschillen in geloof of etniciteit. (...) (HTK 2007-2008, 70-4886)

De heer **Slob** (ChristenUnie): (...) Wel heb ik erop gewezen dat het recht op vrije meningsuiting ook de plicht met zich meebrengt daar verantwoord mee om te gaan. Parlementair viel er al die maanden niet te debatteren over de fantoomfilm *Fitna*. (...) De échte *Fitna* voor de Nederlandse samenleving is of het ons lukt om ondanks alle verscheidenheid, al dan niet religieus bepaald, te functioneren als een nationale gemeenschap. (...) Ik heb zojuist ook gewezen op de kracht van ons land. Wij zijn in Nederland gewend om te gaan met verschillen, ook met religieuze verschillen. Kijkt u onze geschiedenis er maar eens op na. Keer op keer is het ons gelukt om die verschillen een plek te geven. Wat betreft het samenleven in Nederland heb ik aangegeven dat wij ons met elkaar binden aan onze democratische rechtsstaat. Door de geschiedenis heen zijn er in ons land mensen gekomen met andere overtuigingen. Ik geef toe dat dit bij de islam een omvang heeft genomen die niet vergelijkbaar is met wat wij in het verleden hebben meegemaakt, maar dan nog. Deze mensen mogen hier zijn als zij zich binnen de kaders van onze rechtsstaat opstellen en leven, wonen en samenwerken met anderen. Dan horen zij er gewoon bij. Op het moment dat mensen over de kaders van onze rechtsstaat heen gaan, behoren wij daartegen hard op te treden, of het nu islamieten, christenen of mensen van welke overtuiging dan ook zijn. Wij moeten ons niet door angst laten leiden. Wij moeten juist vertrouwen hebben in de kracht van ons land, vertrouwen in onszelf en proberen met elkaar in dat opzicht een goede samenleving te zijn waarin wij iedereen zijn plekje geven. (...) (HTK 2007-2008, 70-4887)

De heer **Rutte** (VVD): (...) Op 1 maart – ik herhaal het citaat – zei de heer Wilders in *Trouw*: ‘Mijn film over de fascistische Koran en de barbaar Mohammed is nu af. De boodschap van de film is duidelijk. Die boodschap is: Koran, islam, moslims, dat is geweld. De moslims willen Nederland overheersen.’ Dat is de boodschap van deze film. Met deze film discrimineert Wilders opnieuw een hele bevolkingsgroep en komt hij niet met oplossingen. Ieder individu in dit land heeft er recht op om beoordeeld te worden op zijn of haar daden als

individue en nooit omdat hij of zij nu eenmaal deel uitmaakt van een groep. Mijnheer Wilders, u en ik worden betaald om problemen op te lossen. De Koran verbranden, met scherp schieten op Marokkaanse relschoppers, de grenzen voor moslims sluiten: dit zijn volstrekt onwerkbare oplossingen. U maakt de problemen alleen maar groter. U bent een relschopper. U bent een politieke pyromaan. U steekt het vuur aan en daarna rent u weg. (...)

De heer **Pechtold** (D66): (...) Ik wil de premier, de EU en het voorzitterschap echter het volgende zeggen. De vrijheid van meningsuiting is de hoeksteen van een open samenleving. Wij hebben het daarover gehad met de premier naar aanleiding van de Deense cartoonrellen. Europa zei toen dat have en goed beschermd moeten worden. Ik had gehoopt dat deze keer steviger de centrale waarde van Europa, de vrijheid, zou zijn neergezet. Spreek er dus niet over alsof het een last is! (...) Mijnheer Wilders, u bent een bange man, maar ik weiger door u bij de pakken neer te zitten en mij te verliezen in dit soort sombere visioenen. Er zijn namelijk voldoende lichtpunten. Tegenover uw angst zet ik ambitie en volharding. De ambitie om van Nederland het meest vrije en tolerante land ter wereld te maken en de volharding om daaraan vast te houden. Optimisme is hierbij een morele plicht. (...) (HTK 2007-2008, 70-4890).

Mevrouw **Halsema** (GroenLinks): (...) Wij politici hebben de verantwoordelijkheid om dit gevoel van verlies aan beide zijden te herkennen en te benoemen. Wij hebben de boosheid van mensen te respecteren, ook als deze fel en nietsontziend wordt geuit. Wij hebben ook de verantwoordelijkheid om alle mensen in Nederland de hoop op een beter leven te bieden. Tegenstellingen verminderen niet als politici ze doodzwijgen. Alleen door rechtvaardige politieke keuzes worden mensen geholpen om hun eigen verantwoordelijkheid te nemen en als volwaardige burger deel te nemen aan onze snel en onomkeerbaar veranderende samenleving. Dat is de politieke opdracht, en de vraag die ik vandaag wil beantwoorden is of de film *Fitna* en alle rumoer eromheen hieraan een bijdrage leveren. En wellicht belangrijker, welke bijdrage de antimoslimpolitiek van de PVV levert aan een beter Nederland. Mijnheer Wilders, nu ik eindelijk de kans heb, wend ik mij rechtstreeks tot u. Tot nu toe kennen wij u als een onheilsprofeet, die stelselmatig waarschuwt tegen de islamisering. *Fitna* is zelfs 'de laatste waarschuwing voor het Westen', alsof het de dag daarna kikers zou gaan regenen. In uw profetie zijn islam en terreur een en hetzelfde. De islam is geen godsdienst – het zo te noemen vindt u zelfs 'levensgevaarlijk' – maar een gewelddadige politieke ideologie. Deze uitleg van de islam hebt u gemeen met autoritaire regimes zoals in Iran en Saoedi-Arabië en met terreurbewegingen zoals Al Qaida. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat op een van de grootste, internationale jihadistische internetsites uw film werd bejubeld als steun voor de jihad. In uw bezeten voorspelling dat islam en terreur een en hetzelfde zijn en dat elke gelovige daarmee een fascist is en een potentiële terrorist, veroordeelt u alle moslims. (...) Door het causale verband tussen aantallen moslims en geweld en onderdrukking maakt u elke moslim die gewoon in Allah gelooft en de Koran leest, medeplichtig aan geweld. (HTK 2007-2008, 70-4891).

Dat is ongelooflijk grievend en unfair. Het maakt ook uw opmerking hypocriet dat 'het probleem de islam is en niet de moslims'. (...)

Kortom, als u het voor het zeggen krijgt, dan mogen moslims niet meer als vrije staatsburgers

gebruikmaken van hun grondwettelijke rechten. De overheid zal alle moslims als tweedegradsburgers behandelen. En mocht deze systematische vernedering leiden tot onlusten, dan mag de politie met scherp op hen schieten. Mijnheer Wilders, u hebt eens gezegd 'de vrijheid door te willen geven aan de kinderen van Nederland'. Maar dan moeten al die kinderen ook geloofsvrijheid kennen en niet worden uitgestoten als religieuze minderheid. Als u dit niet erkent, dan bent u zo verblind door uw strijd tegen de islam dat u opoffert wat u, en mij, het meest dierbaar is: onze vrijheid. (...) Tot slot, u weet dat ik en GroenLinks uw recht op het vrije woord altijd verdedigen, ook als u ons daarmee pijn doet. Nu wil ik u vragen om de deugd te beoefenen van eerlijke antwoorden en een open debat. (...) (HTK 2007-2008, 70-4892)

Mevrouw **Thieme** (PVDD): Voorzitter. Vrijheid van meningsuiting is een groot goed, net als vrijheid van godsdienst. Toch blijkt dat die twee verworvenheden ernstig met elkaar in botsing kunnen komen wanneer provocatie onderdeel uitmaakt van het hanteren van de verworven vrijheden. Kerk en staat zouden met nadruk gescheiden moeten opereren om explosieve misverstanden uit te sluiten, zoals die nu zijn ontstaan met de film van collega Wilders. Ik zal straks uitleggen wat ik daarmee bedoel. (...) Het is zeer te betreuren wanneer politici gebruikmaken van het kwetsen van de gevoelens van aanhangers van een bepaalde levensbeschouwing, om hun eigen politieke doel dichterbij te brengen, en daarbij welbewust voor lief nemen dat de veiligheid van Nederlanders in het buitenland gevaar loopt, dat Nederlandse exportbelangen worden geschaad, dat de Nederlandse politiek extra beveiliging behoeft en dat het aanzien van Nederland onnodig en onterecht wordt geschaad. Het is een slechte zaak dat elk filmisch pamflet kan worden ingezet om misverstanden tussen mensen te voeden en om onder het mom van het aanpakken van een zogenaamde haatdragende ideologie zelf haat te zaaien, met als alibi dat daarmee zou worden opgekomen voor de vrijheid. (...) Het ligt niet voor de hand dat een vertegenwoordiger van het Nederlandse volk pregnante beschouwingen geeft van zijn opvattingen over de geloofsbeleving van derden. Net zo min ligt het voor de hand dat politieke partijen religieuze opvattingen laten doorklinken in het regeringsbeleid, nota bene in een land waar het overgrote deel van de bevolking seculier is. (...) De beste manier om de frictie tussen vrijheid en religieuze opvattingen van wie dan ook te vermijden, is door kerk en staat zorgvuldiger te scheiden dan nu het geval blijkt. (...) (HTK 2007-2008, 70-4893)

De heer **Slob** (ChristenUnie): Voorzitter. Ik bespeur bij mevrouw Thieme een heel vreemde uitleg van de scheiding tussen kerk en staat. Scheiding tussen kerk en staat wil niet zeggen dat geloof helemaal niets met het publieke domein te maken zou hebben. Het wil zeggen dat er onderscheid is tussen de verantwoordelijkheden die een kerk of een moskee of welke overtuiging dan ook heeft, en aan de andere kant de overheid. Mevrouw Thieme haalt dat nu helemaal door elkaar. Daarmee staat zij niet in de traditie van hoe wij daar in Nederland altijd mee omgegaan zijn. (...) De scheiding van kerk en staat betekent niet dat je je religieuze overtuiging aan de kapstok moet laten hangen, wat voor overtuiging je ook hebt, als je de voordeur uitgaat om in het publieke domein in Nederland actief te zijn. (...)

Mevrouw **Thieme** (PVDD): De betutteling waarover de bevolking vaak spreekt, heeft te maken met het feit dat dit kabinet persoonlijke vrijheden niet meer wil respecteren, omdat het wil ingrijpen in die persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid als het gaat om zaken als leven en dood. Dat is ingegeven door religieuze overwegingen van mensen die proberen dat in de rechtsstaat te verankeren. Daar zeggen wij nee tegen. (...) (HTK 2007-2008, 70-4894)

De heer **Marijnissen** (SP): Voorzitter. Ik wil even doorgaan over de waarden die de PVV hanteert. Ik heb tijdens de algemene beschouwingen vorig jaar gevraagd hoe de naam van de partij van de heer Wilders, de Partij voor de Vrijheid, kan samenvallen met een verbod van een heilig boek voor een miljoen mensen, met het wegzetten van een miljoen mensen. De PVV doet dat namelijk wel degelijk, maar hoe zijn die dingen te combineren? Is de heer Wilders nog steeds van mening dat artikel 1 van de Grondwet moet worden geschrapt? (...)

De heer **Wilders** (PVV): Uiteraard. Dat staat in ons verkiezingsprogramma.

De heer **Marijnissen** (SP): Uiteraard, maar dat is het artikel bij uitstek dat stelt dat in dit land niet zal worden gediscrimineerd, dat wil zeggen ongeoorloofd onderscheid zal worden gemaakt op basis van ras, seksuele voorkeur enzovoorts. Hoe kan iemand die de vrijheid, de moderniteit zegt te verdedigen, dit kroonjuweel van onze Grondwet terzijde schuiven? Iedereen probeert hier de constante in het denken van de heer Wilders voor het voetlicht te krijgen, maar dit frappeert mij enorm. De heer Wilders mag van mij alles zeggen, maar één ding begrijp ik niet en dat is dat hij discriminatie goedkeurt, dat hij ongeoorloofd onderscheid maakt tussen mensen. De heer Pechtold heeft proberen duidelijk te maken dat de moslim niet bestaat. De jood bestaat ook niet, de christen ook niet, de socialist gelukkig ook niet. Het zijn allemaal individuen. (...) Het zijn allemaal individuen die een voorkeur hebben voor een bepaalde ideologie of geloof. Wanneer je mensen categorisch wegzet, wat de heer Wilders doet met mensen die de islam als geloof hebben, dan discrimineer je. Ik vind het onbegrijpelijk dat de heer Wilders artikel 1, waarin die discriminatie categorisch wordt veroordeeld, uit onze Grondwet wil halen om de moderniteit te beschermen.

De heer **Wilders** (PVV): Dat wil ik graag doen. Deze discussie hebben wij al eerder gehad, toen professor Fortuyn voorstelde om artikel 1 van de Grondwet te schrappen. De heer Marijnissen heeft zich destijds ook met hand en tand verzet tegen het standpunt van de LPF-fractie. Ik zal hem verduidelijken waarom ik dit wil. Artikel 1 van de Grondwet dwingt namelijk ongelijke gevallen gelijk te behandelen. Voor de PVV-fractie is het doel van het schrappen niet om te discrimineren, maar om ervoor te zorgen dat ongelijke gevallen niet gelijk behandeld hoeven worden.

Mevrouw **Halsema** (GroenLinks): Als het aan mij ligt, komt u ook niet verder, mijnheer Wilders. (...) Beschouwt u hen (moslims) als eersterangs burgers en als gelijkwaardig aan u en aan mij?

De heer **Wilders** (PVV): Ik beschouw ieder mens als gelijkwaardig. Probeer mij niet iets in de schoenen te schuiven. Ik heb een probleem met de ideologie. Niemand, geen enkel mens – hiervoor heb ik niet eens artikel 1 van de Grondwet nodig – is minder waard dan de ander.

Mevrouw **Halsema** (GroenLinks): De heer Marijnissen begon terecht over artikel 1. Hiertoe beperkt de discussie zich echter niet. Over het algemeen gelden onze burgerrechten, zoals vastgelegd in de Grondwet, voor alle burgers. Het gaat hierbij niet alleen om artikel 1, maar om alle rechten, inclusief geloofsvrijheid. U wilt dat moslims niet in het kabinet zitten. Moslims mogen geen moskeeën bouwen. Moslims mogen geen eigen omroep stichten. Moslims mogen niet in Nederland wonen als zij werkloos zijn, et cetera. U kunt natuurlijk zeggen dat de 'islamisering' geen eigen omroep mag stichten of in het kabinet mag zitten. Dan zeg ik met de heer Pechtold: het gaat toch om mensen. Alstublieft, vermoei mij niet met dit soort woordgrapjes. (...) Ik moet dus vaststellen dat de heer Wilders ondertussen allerlei burgerrechten aan een religieuze minderheid, aan moslims, ontnemt, en daarmee dus een religieuze minderheid uitstoort en onze vrijheid om zeep helpt. Dat is namelijk het effect.

De heer **Wilders** (pvv): Dat alles doen wij om die religieuze minderheid een minderheid te laten blijven, in de zin waarover ik het net had.

De heer **Slob** (ChristenUnie): Daarover gaat ook mijn vraag. Ik hoorde de heer Wilders zeggen dat hij onze Nederlandse identiteit wil beschermen. Dat is, samengevat, de kern van de inzet van zijn politieke beweging. Is de kern van onze Nederlandse identiteit nu niet juist dat wij vrijheden hebben die in de Grondwet verankerd zijn en door de eeuwen heen voor alle burgers van ons land gegolden hebben? Als de heer Wilders nu één groep om bepaalde redenen van die vrijheden wil uitsluiten, tast hij dan de Nederlandse identiteit niet juist aan?

De heer **Wilders** (pvv): Dit is precies het probleem met de islamitische ideologie. Als wij alle rechten geven en blijven geven, als wij de immigratie blijven toestaan, als wij alles maar laten gebeuren, dan gaat dat uiteindelijk ten koste van precies de vrijheden die de heer Slob bedoelt. Dan gaat dat ten koste van al onze vrijheden. Als de heer Slob die vrijheden wil versterken en daarvoor wil opkomen, dan moet hij aan mijn kant gaan staan en niet aan hun kant. Op mijn manier ben ik er zeker van dat wij deze vrijheden over 100 jaar nog hebben, maar als wij het niet op die manier doen, zijn wij ze over 100 jaar kwijt.

De heer **Slob** (ChristenUnie): Laten wij elkaar niet in kampen gaan verdelen, maar laten wij met elkaar borg staan voor de vrijheden die ons land kent en die hun verankering in de Grondwet hebben gekregen. (HTK 2007-2008, p. 70-4898) Dat zijn mooie vrijheden: de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van godsdienst; wij kunnen ze allemaal opnoemen. Ik vind het toch vreemd dat de heer Wilders met de wijze waarop hij met die vrijheden omgaat, in feite datgene aantast wat hij wil beschermen. Hij heeft dus ook geen vertrouwen in onze democratische rechtsstaat, die altijd vrijheden in verantwoordelijkheid aan mensen geeft, en mensen altijd verantwoordelijk houdt voor een goede omgang met hun vrijheden. Op het moment dat zij dat niet doen, treden wij op. Zo zouden wij daarmee moeten omgaan. Het zou de heer Wilders sieren als hij nieuwkomers daarop zou wijzen.

De heer **Wilders** (pvv): (...) Ik wil ook niet dat wij onze rechten van gelijkheid en vrijheid, die wij nu inderdaad in de Grondwet hebben staan, te grabbel gooien. Ik verzeker u: dat is wat gebeurt op het moment dat de islam, die ideologie, het voor het vertellen krijgt. (...) (HTK 2007-2008, 70-4899)

De heer **Van der Vlies** (SGP): (...) De SGP-fractie maakt zich ook zorgen over wat de islamisering van onze samenleving is gaan heten. Deze ontwikkeling doet ons best pijn en stemt ons verdrietig. Hetzelfde geldt echter uiteraard voor de opkomst van andere religies en levensbeschouwingen waarin het heil wordt gezocht buiten de gekruisigde en opgestane heiland Jezus Christus, Hij die de weg, de waarheid en het leven is. Van hieruit reiken onze zorgen veel verder en dieper dan die van mijn collega Wilders. Daarover wil ik graag het gesprek aangaan. (HTK 2007-2008, 70-4910).

De heer **Marijnissen** (SP): Voorzitter. Dit debat hoefde helemaal niet voor de SP-fractie. Ik vind achteraf dat wij dit debat niet hadden hoeven voeren, al zie ik ook wel in dat er enig politiek resultaat is geboekt, in de zin dat de PVV zich wel heel nadrukkelijk isoleert in de Nederlandse politiek. Ik had een herhaling van zetten verwacht en weinig vooruitgang aan deze of gene zijde. Eigenlijk is er ook geen finale opheldering gekomen over de vraag over welke informatie het kabinet nu wel of niet beschikte. Ik vraag mij af of dit heel relevant is, maar het is wel frappant dat een Kamerlid het kabinet zomaar beticht van leugenachtigheid. (...) Uiteindelijk is de inhoud belangrijker. Wij kunnen als politici niet genoeg beseffen dat woorden hun betekenis hebben. Het was ooit de titel van een boek van de heer Bolkestein.⁴ Ik begrijp dat de heer Wilders eraan heeft meegeschreven. Ik zou dit de heer Wilders willen meegeven: woorden hebben hun betekenis. Als je je systematisch over een bepaalde bevolkingsgroep uitlaat op de manier zoals dat door de PVV gebeurt, leidt dat tot stigmatisering en tot bepaalde effecten tussen de oren bij de betrokken mensen. Het leidt uiteindelijk tussen uw oren tot een bepaalde manier van tegen de werkelijkheid aankijken, en die zou wel eens heel eenzijdig kunnen zijn. Het zou wel eens zo kunnen zijn dat u gaat lijden aan een tunnelvisie, om dat populaire woord maar eens te gebruiken. Dat kan in de politiek tot erg gevaarlijke resultaten leiden. Ik heb het al eens vaker gezegd en ik vind het nog steeds. (...) (HTK 2007-2008, 70-4935).

Noten

- 1 HTK 2007-2008, Bijl. 31 402 De internetfilm Fitna, nr. 1 Brief van de minister-president, p. 2.
- 2 De motie wordt verworpen, alleen de leden van de PVV hebben voorgestemd. HTK 2007-2008, 70-4936.
- 3 HTK 2007-2008, 70-4880 -70-4937.
- 4 F. Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis* (Amsterdam 1992).

Egodocumenten/bronnen

Het dagboek van het jongste Kamerlid

Farshad Bashir

Farshad Bashir (1988) is sinds 15 januari 2008 lid van de Tweede Kamerfractie van de SP. Op de dag van zijn beëdiging was hij twintig jaar en één dag oud en daarmee het jongste Tweede Kamerlid aller tijden. Bashir was student natuurkunde in Groningen en gemeenteraadslid in Leeuwarden voor de SP. Ook was hij actief bij de SP-jongeren. Vanaf september 2008 studeert hij fiscaal recht in Leiden. Op zijn negende vluchtte hij met zijn familie uit Afghanistan omdat zijn vader daar als journalist niet meer veilig was. Sinds 1997 woont hij in Nederland. In de Kamer houdt hij zich onder meer bezig met financiën. Hoe heeft hij deze eerste maanden in de Kamer ervaren? Wat viel hem op? En hoe kijkt hij aan tegen de 'bedrijfscultuur' van de Kamer?

15 januari 2008

De dag van mijn installatie in de Kamer. Het is een dag vol spanning en een dag zonder eenzaamheid. Overal word ik achtervolgd door de pers. Ik ben het jongste Kamerlid ooit en hierdoor is er nogal wat media-aandacht. Vele foto's worden gemaakt. Vele vragen worden gesteld. Wat wil ik bereiken in de Kamer? Hoe wil ik dat gaan doen? Ben ik niet wat jong voor een beroep als dit? Wat wordt mijn portefeuille? Elke vraag komt meer dan eens voorbij. Ik probeer alle vragen te beantwoorden en elke journalist te woord te staan.

Inmiddels is het vragenuurtje begonnen en komt de installatie dichterbij. Ik heb net snel mijn lunch naar binnen gewerkt en loop in de wandelgang achter de plenaire zaal, de grote zaal van de belangrijkste debatten. Klaar voor het moment dat komen zal. Als het moment daar is, vraagt de Kamervoorzitter de griffier om mij naar binnen te geleiden. Ik had de keuze tussen de eed en de belofte. Ik had voor de belofte gekozen en die spreek ik uit. Daarna zet ik mijn handtekening op de presentielijst, zoals elk Kamerlid dat elke dag behoort te doen, en neem ik plaats op de stoel die voor mij bestemd is. Vele felicitaties komen binnen. Vele handen moet ik schudden.

's Avonds ben ik nog te gast bij *Pauw en Witteman*. Spannend en tegelijkertijd leuk. Ik word onderworpen aan een paar behoorlijk pittige uitspraken uit mijn verleden. Achteraf ben ik blij dat het voorbij is. Ik geloof dat het wel goed ging. Althans dat zeggen de mensen in mijn omgeving. Met de taxi word ik thuisgebracht. En daar val ik vrijwel gelijk in slaap. Om de volgende dag werkelijk in de Kamer aan de slag te gaan.



*Farshad Bashir wordt na zijn beëdiging gelukgewenst door zijn partijgenoot Remi Poppe
[Foto: sp/Bas Stoffelsen]*

23 januari 2008

Deze dag is zoals vele dagen voor mij in de Kamer. 's Ochtends lees ik eerst de krant. Dan heb ik nog vele rapporten te lezen, maar van rapporten lezen word je niet veel wijzer; veel belangrijker is het om met mensen in gesprek te gaan. Toch ontikom je er niet aan. In de wandelgangen groet ik vrolijk wie mij groet.

Aangezien ik in deze tijd als nieuw Kamerlid nog moet worden ingewerkt loop ik elke week met 1 van de 25 fractiegenoten mee, deze week met Agnes Kant. Ik help waar nodig en ben aanwezig bij de debatten en vergaderingen. Ondertussen kom ik tegemoet aan de interviewverzoeken. Mijn telefoon is zelden een uur lang stil. Ook moet ik de vele mailtjes beantwoorden waarvan sommige nu al een aantal dagen op mij wachten.

In de avond is er een debat over het ouderenbeleid. Namens de regering zijn daarbij aanwezig de ministers Donner en Vogelaar, en staatssecretaris Bussemaker. Wie er ook uitgenodigd was, is minister van Financiën Wouter Bos, die de 'Bosbelasting' voor ouderen heeft bedacht.¹ Bos meldt zich echter twee minuten voor het debat af. De oppositie wil het debat daarom uitstellen. De coalitiepartijen willen echter wél debatteren. Eerst vraagt de sp aan de voorzitter om minister Bos te vragen toch nog aanwezig te zijn. Na een korte schorsing lijkt minister Bos dit niet te willen, officieel niet te kunnen. Dan dreigen enkele partijen, waaronder de sp, weg te

lopen en niet aan het debat deel te nemen. We willen uitstel zodat we ook met minister Bos kunnen debatteren, als hij het later wel kan. Uiteindelijk komt een compromis tot stand: Bos moet wel bij de tweede termijn aanwezig zijn. Voorlopig hoeft hij dus nog geen uitleg te geven over zijn belasting. Hij is op een slimme manier aan het debat ontkomen. Voorlopig dan.

14 februari 2008

Ik heb vandaag een mentorgesprek met de fractievoorzitter. We bespreken hier hoe het gaat, wat er allemaal gedaan moet worden en op welke manier we dat het beste kunnen doen.

Debatten kunnen op verschillende momenten worden aangevraagd, tijdens de zogeheten Regeling van Werkzaamheden. Dan stelt de Kamer haar agenda vast. Bijvoorbeeld op dinsdag na het vragenuurtje, maar ook op woensdag en donderdag bij het begin van de middagvergadering. En mocht het dringend nodig zijn, dan komt er een extra Regeling van Werkzaamheden zodat de Kamerleden een debat of een spoeddebat kunnen aanvragen.

Vanavond had ik me op een ouderwets avondje thuis verheugd, op de bank met mijn vriendin. Maar er kwam een debat tussen. Uiteindelijk kwam het erop neer dat ik pas rond twee uur in de nacht thuis kwam.

Tijdens debatten is er meestal een aantal pauzes waarin informatie wordt opgezocht en met elkaar wordt gepraat over de ontwikkelingen. De meeste ministers worden door heel veel ambtenaren vergezeld die tijdens het debat de minister van informatie moeten voorzien, informatie die vaak nog moet worden opgezocht zodat de minister de Kamervragen kan beantwoorden.

25 maart 2008

Debatten kunnen in verschillende vormen worden aangevraagd. Je hebt 'gewone' debatten en spoeddebatten. Voor de 'gewone' debatten heb je een meerderheid van de Kamer nodig. Een spoeddebat kan echter al door dertig leden worden aangevraagd.

Tijdens de Regeling van Werkzaamheden worden vandaag zoals gewoonlijk de nodige spoeddebatten aangevraagd. Overigens zou het beter zijn als de Kamer hiermee wat terughoudender zou zijn. Want een spoeddebat is, dacht ik voordat ik in de Kamer kwam, iets belangrijks wat de nodige spoed heeft. Maar het blijken debatjes waar je in een paar minuten even je verontwaardiging uit over de misstanden die je in de krant hebt gelezen. Vervolgens ga je weer over tot de orde van de dag. Het levert bijna nooit echt een oplossing of een toezegging van de minister op waar Nederland meteen iets aan heeft. Doordat er veel spoeddebatten zijn, is de politieke waarde van deze debatten ook afgenomen.

Normaal stemt de Kamer een keer per week, op dinsdagmiddag. Maar soms is het nodig om extra stemmingen te houden. Dan kan er op woensdag of donderdag gestemd worden. Als er bijvoorbeeld een motie van afkeuring of wantrouwen tegen een minister of staatsecretaris ingediend is, dan laat de Kamer de bewindspersoon niet nerveus wachten tot dinsdag, maar valt er meteen een beslissing.

Bij debatten die gevolgd zouden kunnen worden door stemmingen moet je aanwezig zijn. Dan kan het voorkomen dat je een bijeenkomst of een spreekbeurt in het land moet afzeggen. Zolang er een kans is op stemmen, is het belangrijk om aanwezig te zijn in Den Haag. Ik ben tenslotte ook gekozen om te stemmen.

1 april 2008

Ik lees vandaag meteen mijn post en reageer er direct op. Het is inmiddels een gewoonte geworden om de brieven en e-mailtjes meteen te beantwoorden. Zo voorkom ik een achterstand. De film *Fitna* van Wilders is inmiddels uitgekomen.

Vandaag wordt door het CDA tijdens de reguliere Regeling van Werkzaamheden een debat aangevraagd over *Fitna* en de reactie van de regering op deze film. Alle partijen steunen dit verzoek.

Het Fitna-debat eist alle aandacht op. Het was een interessant debat. Een debat vol beschuldigingen. Geert Wilders liegt? Of het kabinet-Balkenende?

Doordat iedereen maanden op de film heeft gewacht, en doordat de media ervan uitging dat Wilders wilde shockeren en provoceren (en Wilders dit niet heeft tegengesproken), had ik meer provocatie van Wilders verwacht. Het kabinet overhandigt vertrouwelijke stukken waaruit blijkt dat Wilders eerst van plan was om (delen) van de koran te verscheuren en vervolgens te verbranden. Dit heeft hij echter niet gedaan omdat hij bang was voor de reactie van extremistische moslims. Wilders heeft in het verleden vaak Balkenende ervan beschuldigd dat hij gecapituleerd zou zijn voor de radicale islam. Wilders blijkt nu zelf gecapituleerd te zijn.

Het debat eindigt met een motie van wantrouwen van Geert Wilders aan het gehele kabinet. Behalve de negen Kamerleden van de PVV steunt niemand deze motie. Vandaar dat we weer overgaan tot de orde van de dag.

18 mei 2008

Na gisteravond laat van een bijeenkomst in Limburg te zijn teruggekomen, moet ik er vanochtend weer vroeg uit om op naar Walibi te gaan waar vandaag de spelen zullen worden gehouden. Ik ga met de auto en niet met de trein zoals gepland, omdat ik te laat ben opgestaan. Zonder ontbijt stap ik de auto in en onderweg eet ik iets. Ook dit is iets waar mijn agenda tegenwoordig vaak mee is gevuld. Veel haast, weinig tijd, altijd onderweg. Helaas kan mijn vriendin vandaag niet mee aangezien zij de volgende dag examen zal moeten doen, waar zij nog hard voor moet leren.

De ledendag van de SP waar zo'n tienduizend mensen worden verwacht, vereist de nodige organisatie. We wachten de mensen op met glazen champagne. Er staan verscheidene optredens op het programma, van onder andere cabaretier Javier Guzman en een van Nederlands bekendste bands: Krezip. De dag zal natuurlijk worden afgesloten met een speech van de fractieleider. Natuurlijk is er ook de mogelijkheid om in een van de vele attracties te gaan. Daar

vergrijp ik me helaas niet aan vandaag omdat ik het veel te druk heb met andere zaken. Spreken met de mensen, dat is vandaag vooral mijn doel.

We verbreken het wereldrecord fluiten. En ook is het tijd voor mij om te gaan *speeddaten*. Iedereen die wil, kan samen met mij in het treintje een rondje door Walibi rijden. Leuk om een politicus te leren kennen! Alle 25 SP-Kamerleden zitten ofwel in het treintje ofwel in het reuzenrad om met geïnteresseerden over politiek te praten. Ik praat met verschillende mensen over mijn beweegredenen en ook over mij persoonlijk. Ook kom ik op deze dag veel oude bekenden tegen en dat is natuurlijk altijd leuk. Vooral veel mensen uit mijn oude woonplaats Leeuwarden loop ik tegen het lijf en ik ben nog altijd benieuwd hoe het daar gaat. Aan het eind van de dag ben ik behoorlijk moe en ik besluit dan ook snel in de auto te stappen en naar huis te gaan. Helaas ontkom ik niet aan de normale portie file waardoor ik nog later thuis ben.

17 juni 2008

Vandaag kondigt Jan Marijnissen zijn vertrek aan als fractievoorzitter. Dit doet hij in de fractievergadering die voor de SP elke dinsdag om 11:00 uur begint. Er valt nogal een stilte in de vergaderkamer. Voor de meesten is het een schok. Niemand maakt echter bezwaar en ieder respecteert de beslissing. Na de vergadering wordt er een persconferentie gehouden waarin Jan de pers te woord staat. Al met al is dit een hectische dag.

Er moet een nieuwe fractievoorzitter worden gekozen. Ik denk niet dat Jan zonder de SP kan, maar gelukkig blijft hij nog Kamerlid en partijvoorzitter en hij zal ons blijven voorzien van gevraagd en ongevraagd advies. Dus volop betrokken. De vraag is of de SP zonder Jan kan. Ik denk het wel. De SP is meer dan Jan. We hebben heel veel actieve leden, sterke afdelingen en Kamerleden die staan te trappelen om te scoren. Het officiële antwoord hierop zullen we natuurlijk ook snel genoeg weten. De nieuwe fractievoorzitter wens ik in elk geval veel succes. Ik zal het in elk geval niet worden, want kandidaat zal ik mij niet stellen. Met mijn nu 155 dagen in de Kamer denk ik namelijk niet dat dat echt een succes zou kunnen worden.

Noot

- 1 'Bosbelasting' is het voorstel om 65-plussers die vroeg gepensioneerd zijn en na hun 65^e een inkomen boven 18.000 euro per jaar hebben, extra te belasten.

Herinneringen/necrologie

Een innemend buitenbeentje

Schelto Patijn (1936-2007)

Marcel van Lieshout

Oud-burgemeester van Amsterdam 'Ome Schel' zag vooral de norm- en bandeloosheid in de stad als een probleem. Patijn vond zichzelf een zondagskind. Innemendheid en een jongensachtig enthousiasme bleken belangrijke wapens voor Schelto Patijn (Den Haag, 13 augustus 1936), oud-Kamerlid, oud-commissaris van de koningin in Zuid-Holland en oud-burgemeester van Amsterdam.

Zijn afkomst en spraak maakten dat hij tot vervelens toe moest opboksen tegen vooroordelen. Dat deed hij onvermoeibaar, zonder rancune en vaak met succes. Alleen al de toegeknepen pretoogjes brachten opposanten snel tot een ander inzicht.

Wat had die licht kakkineus sprekende Hagenaar uit een patriciërsgeslacht, die fatsoensrakker die nog samen met prinses Beatrix op dansles zat, te zoeken in de vrije republiek Amsterdam?

Zo ongeveer werd de nieuwe burgemeester van de hoofdstad, de opvolger van de zo quasi-volkse Ed van Thijn, in 1994 in Amsterdam begroet. Om daar binnen korte tijd een niet geringe mate van populariteit te verwerven, juist onder die mensen die meenden te weten dat de op en top Haagse, of beter Haegsche Patijn nooit zou passen in het rumoerige, antiautoritaire Amsterdam.

Die critici hadden het mis. Zoals ook de inschatting dat Patijn voor Amsterdam alleen maar een passant zou zijn, een onjuiste bleek. Zo prettig vond de Hagenaar het in de hoofdstad dat hij er ook na zijn vertrek als burgemeester (2001) bleef wonen.

Vaak moet Schelto Patijn, PVDA'er in in hart en ziel, zich een buitenbeentje hebben gevoeld. 'In de PVDA vonden ze me die chique Patijn en in mijn eigen kringen vluchtte ik van feestjes vanwege de misselijke grappen over Den Uyl', vertrouwde hij *Opzij*-hoofdredacteur Cisca Dresselhuys tien jaar geleden toe. Maar onder al dat wantrouwen bleef de eigen opgewektheid onaangetast.

De 'eigen kringen' van Patijn verwijzen naar een inderdaad chic regentengeslacht uit Den Haag. Dat bracht de ene na de andere bestuurder en hooggeplaatste ambtenaar voort. Overgrootvader was burgemeester van Den Haag, grootvader secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken, vader was Kamerlid (en kamerheer bij koningin Juliana), twee broers waren burgemeester en broer Michiel (aanvankelijk ook lid van de PVDA, later van de VVD) was staatssecretaris van Europese Zaken.

Thuis werd vanzelfsprekend veel en lang over politiek gesproken, vooral ook over Europese politiek. Schelto Patijn groeide op in een vrijzinnig christelijk milieu. Vader en moeder (van adellijke komaf) waren doorbraaksocialisten met een CHU-achtergrond.

Vader Connie ontpopte zich als Kamerlid als een voorvechter van de Europese samenwerking. Ook zoon Schelto was gegrepen door Europa. Voordat hij de politiek inging, was hij beleidsmedewerker bij de directie integratie Europa van het ministerie van Buitenlandse



Schelto Patijn, 22 juni 1979

[Foto: ANP – Paul Stolk]

Zaken en werkte hij voor het Europa Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden. De jurist Patijn promoveerde in 1973 op het onderwerp 'Het Europees Parlement, de strijd om zijn bevoegdheden.'

Als Kamerlid (1973-1984) was hij woordvoerder Europese Zaken en specialist op het gebied van Grondwets- en kiesrechtzaken. Ook was hij jarenlang namens de PVDA de burgemeesterslobbyist. Al te blikvangend was dat werk wellicht niet, maar binnen de fractie genoot de erudiete en aimabele Patijn aanzien.

Het Kamerlidmaatschap combineerde hij aanvankelijk met het lidmaatschap van het Europees Parlement. In 1979 kon hij lijsttrekker worden bij de eerste Europese verkiezingen, maar daar zag hij van af. In plaats van weer heel veel in het buitenland te vertoeven koos hij voor zijn gezin. Echtgenote Elisabeth was veruit zijn belangrijkste raadgever.

Als politicus en bestuurder was Patijn voor alles een pragmaticus. Vrij van grote idealen was hij allerm minst, maar een revolutionaire beweging als Nieuw Links in de PVDA was niet zijn kopje thee. Al was het maar omdat diezelfde Nieuw Linkers bereikten dat vader Connie in 1967 uit de Kamerfractie werd gezet (want te behoudend), een actie die zoon Schelto als zeer onrechtvaardig ervoer.

Hoewel hij zich in het openbaar immer hoffelijk en diplomatiek presenteerde was Patijn niet vrij van kwajongensgedrag. Begin jaren tachtig legde hij een indrukwekkende verzameling 'smoelenboeken' aan van PVD'A'ers die graag burgemeester wilden worden, of hogerop wilden in dat ambt, of nóg hogerop. *Off the record* uiteraard, en wijzend op bepaalde 'smoelen', maakte hij duidelijk dat zekere baantjesjagers met blinde ambitie er nu niet bepaald op hoefden te rekenen dat de lobbyist zich erg zou inspannen.

In 1982 gooide hij zelf tevergeefs een hengeltje uit naar het burgemeestersambt toen André van der Louw vanuit Rotterdam naar Den Haag was geroepen. Minister Ed van Thijn koos evenwel voor Bram Peper. Ruim een decennium later zou Patijn op zijn beurt Van Thijn aflossen als burgemeester van 's lands grootste stad.

Voorafgaand aan dat burgemeesterschap was hij tien jaar lang commissaris van de koningin in Zuid-Holland. Zijn komst naar Amsterdam was in die zin voorzien dat hij dezelfde functie zou bekleden in de gedachte stadsprovincie Amsterdam. Maar de vorming van zo'n stadsprovincie werd bij referendum tegengehouden. Patijn kwam toch, nu als burgemeester.

Om de stad goed te doorgronden, verplaatste Patijn zich bij voorkeur per fiets, her en der Amsterdammers aansprekend over welke problemen er nu weer leefden. Zelf zag hij vooral de norm- en bandeloosheid als een probleem. Hij greep in op de Wallen en verbande het tippelen naar de rand van de stad, bracht de wildgroei van coffeeshops tot stilstand, legde de Vrijmarkt op Koninginnedag aan banden en trok ten strijde tegen wildplassers, onzedelijke reclame-uitingen en de schreeuwerige terrassencultuur.

Als burgemeester maakte hij zich ook sterk voor een eerste pardonregeling voor illegalen. Voor de Turkse kleermaker Gümüs kwam de persoonlijke interventie van Patijn te laat. Weinig pardon daarentegen kende hij met demonstranten tijdens de Eurotop in Amsterdam (1997). Met een wetsartikel in de hand dat tot dan alleen werd gebruikt voor het aanpakken van criminele organisaties liet hij demonstranten preventief oppakken.

Schelto Patijn blonk uit in het persoonlijke contact. Zonder schroom en wars van dikdoenerij wierp hij zich bijna letterlijk op het persoonlijk contact: altijd weer pakte hij handen vast of deelde hij joviale tikjes of kneepjes uit op/in de bovenarm van de gesprekspartner. In de kwalificatie 'burgervader' legde hij eer, dat hij bij menig Amsterdammer als 'Ome Schel' te boek stond vond hij prachtig.

Al tijdens zijn burgemeesterschap verdween hij enkele maanden uit het zicht vanwege ziekte en diezelfde ziekte dwong hem in 2001 voortijdig de functie neer te leggen. Bij die persoonlijke malheur week de lach nooit. Schelto Patijn vond zichzelf 'een zondagskind'.

(Dit artikel werd met toestemming overgenomen uit *de Volkskrant*, 16 juli 2007.)

Doorgebroken ‘Europeaan’

Connie Patijn (1908-2007)

J.L. Heldring

Connie Patijn heb ik voor het eerst in september 1949 in New York ontmoet. Ik was toen sinds kort verbonden aan het Nederlands Informatie Bureau aldaar en als zodanig nam ik als voorlichter deel aan de dagelijkse ochtendvergaderingen van de Nederlandse delegatie bij de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, die tot december duurde. Van die delegatie was Patijn een belangrijk lid. Hij was immers hoofd van het bureau Internationale Organisaties van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, en van die organisaties waren de VN de belangrijkste.

Ik had al van Connie gehoord, maar uit de familiekring. Mijn schoonmoeder was namelijk een goede vriendin van zijn zuster en was al in haar schooljaren veel bij de familie Patijn aan huis geweest. Die band gaf mij de moed om zijn raad te vragen, want ik was zijdelings betrokken geraakt in allerlei intriges, waarvan de ambtelijke wereld, die mij tot dan toe volkomen vreemd was geweest, vol is. Hij was een aandachtig luisteraar, en voor zover ik mij herinner, is hij, eenmaal teruggekeerd in Den Haag, mij ook wel behulpzaam geweest.

Zelf keerde ik pas in 1953 terug naar Nederland. Twee jaar later zou Connie BZ verlaten om Tweede-Kamerlid voor de PvdA te worden. Zijn carrière had hem niet gebracht wat hij ervan gehoopt had. Zijn vader was secretaris-generaal van het ministerie geweest, een oom zelfs minister van Buitenlandse Zaken (van 1937 tot 1939) en een andere oom gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië (van 1931 tot 1936). Of dat hem die hoop had ingegeven durf ik niet te zeggen, maar hij had verwachtingen gekoesterd. Connie was geestdriftig aanhanger van de Europese integratie en het is niet onwaarschijnlijk dat minister-president Drees, die dit niet was, gehuiverd had zijn partijgenoot een politieke beleidsfunctie te geven.

De eerste jaren dat Connie parlamentslid was, was zijn partij nog zeer militant pro-NAVO. Hij was dat ook, en dus waren er geen problemen. Tien jaar later zou de wind keren. Nieuw Links kreeg steeds meer invloed in de partij, en dat was allesbehalve pro-NAVO. Bovendien behoorde Connie tot de christelijk-historischen (zoals Liefstinck, Van Walsum en A.A. van Rhijn) die in 1945 waren doorgebroken naar de PvdA, dus in de ogen van Nieuw Links geen echte socialist. Zijn afkomst uit een regentenfamilie maakte hem ook al verdacht. Hoe dat ook zij – in 1966 kreeg hij geen verkiesbare plaats op de kieslijst van de PvdA.

Eenzelfde ervaring moest hij meemaken in de Nederlandse Hervormde Kerk, waarvan hij een prominent lid en vertegenwoordiger bij de Wereldraad van Kerken was. Al in het begin van de jaren zestig keerde de kerk zich tegen de kernwapens, wat Connies instemming niet had. Kortom, hij vervreemde zich van de kerk en van het toen veel gelezen maandblad *Wending*, waarin hij veel geschreven had. Hij bleef lid van de kerk, maar of hij ook lid van de PvdA gebleven is, vraag ik me af.

In september 1960 is hij hoogleraar Internationale Betrekkingen geworden aan de Rijksuniversiteit Utrecht, waar hij ook gestudeerd had. Ook deze loopbaan eindigde in een



Connie Patijn, 19 februari 1963
[Foto: Spaarnestad Fotoarchief – Hugo van Gelderen]

teleurstelling. Hij had zeer geijverd voor de aanstelling van dr. L.G.M. Jaquet, directeur van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken, als bijzonder hoogleraar Westelijke, meer in het bijzonder Atlantische, samenwerking. Tegen deze benoeming rees verzet in studentenkring. De faculteit kreeg natte voeten, en de benoeming ging niet door. Patijn trok hieruit zijn conclusies en trad als gewoon hoogleraar af.

In die jaren moet ik hem veel ontmoet hebben, maar in welk verband – dat staat mij niet meer voor de geest. Dat veranderde toen ik in 1972 Jaquet opvolgde als directeur van het NGIZ, van welks dagelijks bestuur Connie lid was. Hij werd ook weldra voorzitter van de Leergang Buitenlandse Betrekkingen (waarvan het zogenaamde 'klasje' van BZ deel uitmaakte), die eveneens onder mijn leiding stond. Daardoor kreeg mijn band met Connie een vast karakter. Dit duurde tien jaar, en daarna bleef de vriendschap.

Ondanks de tegenslagen die hij had moeten incasseren, was Connie geen verbitterd man. Althans, dat heb ik nooit gemerkt. Hij was iemand van wie je op aan kon. Wij verschilden soms van mening – zo was ik geen 'Europeaan' – maar dat heeft onze relatie nooit vertroebeld. Hij hield ervan apodictische uitspraken te doen, waarom hijzelf dan hard moest lachen. Ik kan mij voorstellen dat dit niet bij iedereen in goede aarde viel en misschien zelfs bijdroeg tot de vervreemding in politieke en kerkelijke kring. Connie was zeker niet frivol, zijn humor was een andere dan die van Beyen en die van Luns, maar er zijn nu eenmaal mensen voor wie humor – van welke soort ook – getuigt van gebrek aan ernst. Maar dat is wel het laatste wat Connie verweten kon worden.

Voor de duvel niet bang

In memoriam Henk Vredeling (1924-2007)

Willem Breedveld

Je moet ergens voor staan. Met de veiligheid van land en democratie valt niet te spotten. Het waren deze twee onwrikbare beginselen waarmee de op 27 oktober 2007 overleden politicus Henk Vredeling van zich deed spreken, als minister van Defensie en als Eurocommissaris.

Henk Kamp was het tot voor kort. Eimert van Middelkoop wordt het misschien. Maar één ding is zeker: tussen 1978 en 2003 heeft Nederland het zonder minster van Defensie moeten stellen. In die periode traden er wel capabele en mindere capabele lieden aan op het departement. Zoals Roelof Kruisinga, Bram Stemerdink, Hans van Mierlo, Frits Bolkestein, Joris Voorhoeve, Relus ter Beek, Job de Ruiter, Frank de Grave, Wim van Eekelen of Benk Korthals. Maar hun hart en hun talent lagen elders. De laatste minister die echt pal stond voor de krijgsmacht en die haar belangen soms voor de poorten van de hel moest wegslepen, was Henk Vredeling. En hoe.

Toen hij in 1973 aantrad, stond dat allerminst vast. De landbouwkundig ingenieur Henk Vredeling had als PVDA-Kamerlid en Europarlementariër en als eeuwige landbouwwoordvoerder sinds jaar en dag zijn hart verpand aan Europa. Vredeling was bovendien een notoire nachtbraker en een 'pestkop' die altijd in was voor een geintje. Bovendien had hij weinig respect voor prins Bernhard ('een typische mof') en tegenover derden noemde hij koningin Juliana vaak 'moe', in zinnen als: toen kreeg ik moe aan de telefoon.

Maar de grootste 'ramp' was toch dat hij een hartgrondige hekel had aan uniformen en hij zich als gereformeerde jongen uit volle overtuiging had bekeerd tot de socialistische beginselen. Die beginselen vertaalde de toenmalige PVDA in een kritische houding ten opzichte van de NAVO. Weg met de kernbommen. En van vervanging van de toenmalige Starfighters voor de ultramoderne en nog altijd in gebruik zijnde F16's kon van de partij geen sprake zijn: pompeuze geldsmijterij.

Maar spoedig bleek dat Vredeling stond voor zijn zaak en dat hij bovendien over lef beschikte; een eigenschap waarmee hij bij de krijgsmacht respect afdwong. Zelfs toen hij opstandige generaals krachtig tot de orde riep met: 'Generaals die met ontslag dreigen, die hebben het al.' En daar hield hij zich aan. Vredeling gaf geen krimp toen eskaders Neptune-vliegtuigen dreigend boven het Binnenhof vlogen waar de ministerraad zich op dat moment beraadde of het wel nodig was deze toestellen te vervangen voor nieuwe Orions.

Wat voor minister van Defensie Vredeling was, had hij kort na zijn aantreden al bewezen door Israël in het diepste geheim te bevoorraden met legermaterieel. Het land was in oktober 1973, op Jom Kipoer, overvallen door zijn buurlanden. In deze oorlog stond Israël er groten-deels alleen voor. Het tijdig kunnen beschikken over reserveonderdelen voor onder meer tanks was onder die omstandigheden van beslissende betekenis.

Vredeling zegde die steun terstond toe, in het volle besef dat de Arabische landen de toevoer van onze olie zouden boycotten en wat misschien nog wel het stoutmoedigste was:



Henk Vredeling, oktober 1976
[Foto: Hollandse Hoogte – Vincent Mentzel]

hij deed het zonder premier Den Uyl en de minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoep daarvan op de hoogte te stellen. Dat zou alleen maar tot gedoe en uitstel leiden, oordeelde Vredeling. En dat zou voor Israël wel eens fataal kunnen zijn. 'We hebben één keer meegemaakt dat de Joden voor onze ogen zijn afgevoerd, dat wilde ik niet nog eens meemaken', aldus Vredeling in een vraaggesprek met het dagblad *Trouw* (3 februari 1996).

Vanzelfsprekend werd deze gang van zaken Vredeling niet in dank afgenomen. Het is zelfs de vraag of het staatsrechtelijk gezien door de beugel kon. Maar hij kwam ermee weg, niet in de laatste plaats omdat de zaak pas jaren later uitlekte. Hoe dan ook, het leverde hem (en via hem ook Nederland) de eeuwige vriendschap op van Israël. Bovendien wist Vredeling dat als het bekend was geworden, hij gesteund was door de meerderheid van de Kamer.

Met Van der Stoep kwam het nooit helemaal meer goed. En het werd er niet beter op toen Vredeling in een interview met *Vrij Nederland* de secretaris-generaal van de NAVO, de Nederlander Joseph Luns, te kakken zette als een NAVO-paladijn en daar misprijzend aan toevoegde dat zijn collega Van der Stoep 'daar met zijn benepen bekkie achteraan loopt'.

Vredeling heeft in het parlement nederig zijn excuses aangeboden. Maar niet eerder dan nadat Joop den Uyl hem eerder de mantel had uitgeveegd met de psalmwoorden (ps.143:3): 'Zet Heer een wachter voor mijne lippen, behoed de deuren voor mijn mond.' Waarop Vredeling prompt repliceerde met: 'opdat er mij te gener stond iets onbedachtzaams zou ont-

glippen.' Gereformeerde broeders onder elkaar. En opnieuw de constatering dat Vredeling ermee wegwam, waar andere ministers onder gelijke omstandigheden vermoedelijk voor hun politieke voortbestaan hadden moeten vrezen.

Maar zo gek is het ook weer niet als we bedenken dat Henk Vredeling was opgezadeld met een hoogst ondankbare taak. Hij moest, in een toen naar het pacifisme neigende PVDA, ervoor zorgen dat de krijgsmacht overeind bleef en Nederland in NAVO-verband de toen al zwaar onder vuur liggende atoomtaken zou blijven uitvoeren. Bovendien moest hij de geesten rijp maken voor de 'order van de eeuw', de aanschaf van een nieuwe generatie straaljagers. Vredeling deed het met verve. Zijn eigen partij bruuskeerde hij met de legendarische woorden: 'Congressen kopen geen straaljagers.' De straaljagers kwamen er. En hoe.

Op de dag van de ondertekening van het contract voor de nieuwe F16's bleek Vredeling spoorloos. Hij was aan de boemel met Ernst Bakker, de huidige burgemeester van Hilversum en een journalist. De secretaris-generaal van het departement, Peijnenburg, heeft hem in eigen persoon opgespoord in Leiden, zodat er aanzienlijk te laat ondertekend kon worden.

Een provocatie om zijn gebruuskeerde partij te paaien? Het zou kunnen, maar er speelde meer mee. Toen Vredeling tegen zijn zin, maar onder zware druk van Den Uyl en informateur Jaap Burger toch besloot de post te aanvaarden, sprak hij de historische woorden: 'Dan zal ik ook een minister van Defensie zijn.' In zijn door de oorlog (waarin hij een verzetsrol had gespeeld) getoonzette kijk betekende dat, dat ten koste van alles een herhaling van deze verschrikkelijke tijd moest worden voorkomen. Duitsland moest worden ingebed in Europees verband. En Europa kon in zijn ogen alleen maar wat voorstellen met een geïntegreerde defensiemacht. Het was hem daarom een doorn in het oog dat Frankrijk zich afzijdig hield van de NAVO. Om die reden had hij liever zaken gedaan met Frankrijk voor de opvolger van de Starfighter. Maar ja, dan moesten de Fransen wel integreren en dat wilden ze toen niet. Bovendien was de F16 superieur. Kortom, Vredeling beschouwde dat F16-contract eigenlijk als een nederlaag. En narrig als hij was, heeft de natie daar van mogen meegenieten.

Om dezelfde reden heeft Vredeling zich tot zijn dood altijd verzet tegen iedere vorm van nationalisme. Er wordt de laatste jaren flink gehamerd op dat thema. Voor Vredeling was het een gruwel. Daarmee geef je toe aan volkssentimenten. En, sprak hij in het eerder genoemde interview met *Trouw*: 'Wie op het kompas van het volk vaart komt bedrogen uit. Hoe gek het ook klinkt, democratie moet op het volk veroverd worden.'

Altijd een lichtstraal

Aad Nuis (1933-2007)

Hans van Mierlo

Twee dagen voor zijn dood vertelde Aad mij dat hij het niet erg vond om te sterven, omdat hij de laatste tijd tot het geloof was gekomen dat hij ook op één of andere manier op aarde bleef, als hij deze verliet. En, ook al wist hij niet precies hoe, deze zekerheid had hem verzoend met het sterven. Hij was rustig.

Toen ben ik hem gaan voorlezen uit zijn boekje, het eerste vlugschrift van *De Gids* uit 1966. Het is dat boekje dat ons bij elkaar bracht. *Wat gebeurde er in Amsterdam?* heet het. Het ontrafelt de gebeurtenissen in de Provotijd. Ontmythologiseert ze en herschikt de feiten tot een koel relaas, scherp en betrokken. Dit is zijn recept voor alles. Hij komt er zelf ook in voor. Hij beschrijft onder andere hoe hij heeft meegedaan aan een plakactie, waarin Amsterdammers worden opgeroepen thuis te blijven als prinses Beatrix en haar verse verloofde een rijtoer in de hoofdstad komen maken. Daarna besluit het plakcomité naar de Dam te gaan om daar bloemetjes te leggen voor het oorlogsmonument. Aad is daartegen en doet niet mee. Hij vindt dat je de gevallen en er buiten moet laten. Maar dan ziet hij op het journaal hoe de collega's met harde hand het monument worden afgeslagen als zij die middag hun bloemetjes proberen te leggen. Woedend grijpt hij naar de bos bloemen, die hij gekocht had voor zijn gastvrouw van die avond, en rent naar de Dam. Die is verlaten op een paar mannen na met verdachte overjassen. Aad legt z'n boekje aan de voet van de leeuw. Als hij terugkeert staat aan de andere kant van het zebrapad zo'n jas op hem te wachten. Wilt u die bloemetjes weer terugnemen, zegt de jas. Nee, zegt Aad, doe het zelf maar. U staat hier om de Dam schoon te houden. Dan moet hij mee naar het Bureau. Daar loopt alles weer redelijk af.

Zo is dat hele boekje. Een vlugschrift met aanklacht en redelijkheid tegelijkertijd, dat vind je niet gauw. Wij waren net bezig met de oprichting van 1966. 'Die man moeten we hebben', dacht ik. Maar hij kwam zelf, de eindeloosheid van zijn beschikbaarheid nog niet kennend. Daarom heeft hij ook bijna alles gedaan, wat je in een partij kunt doen: Dagelijks Bestuur, Adviesraad, Statenlid, Wetenschappelijk Bureau, Tweede en Eerste Kamerlid, staatssecretaris. Niet zozeer ambities dreven hem, die lagen in de eerste plaats op het literaire vlak. Het was vooral die eindeloze beschikbaarheid, die hem betrekkelijk weerloos maakte tegen dringende verzoeken om functies op zich te nemen. Hád hij die eenmaal, dan had hij wel de ambitie om het zo goed mogelijk te doen.

Beschikbaarheid was één ding. Zijn literaire talent het andere. Hij kon de woorden vinden die zijn gedachten konden ordenen. Die van hem en van anderen. Daarmee kon hij valse tegenstellingen aan het licht brengen en mensen, die dachten dat ze het niet eens waren, bij elkaar. Zo heeft hij op vele momenten harmonie gebracht. Dan stond hij daar in zijn volle lengte zichtbaar na te denken, het hoofd omhoog met z'n vlakke hand wrijvend over z'n voorhoofd.



Aad Nuis
[Foto: Spaarnestad Fotoarchief – Bernd Rouabhi]

Maar de lijn uit het vlugschrift bleef hij altijd trouw: hij verdroeg geen onrechtvaardigheid en geen beperking van een individuele vrijheid, die niet nodig was. Dan kon hij woedend en driftig worden. Hij beschikte soms over veel opgeslagen woede. We hadden vanaf het begin stilzwijgend een bijzondere verhouding. Vriendschap op het eerste gezicht. Hij kwam uit een streng gereformeerd gezin, ik uit een katholiek. Samen vertegenwoordigden we een flink deel van het verzuilde Nederland van onze jeugd. Hij heeft er een mooi boek over geschreven met de verrassende titel: *Op zoek naar Nederland*. Niet naar de kern, maar naar het geheel. Naar het beweeglijke syndroom. Hij verhief zich kilometers boven die malle identiteitsdiscussie van nu.

Zijn huzarenstukjes voerde hij op aan de rand van de afgrond, tegen de stroom van de gevestigde machten in. Hij wilde de jeugd een stem geven, ook al beviel het geluid soms niet, en zo kwam BNN er. Aad beschikte over een soms wanhopig makende vasthoudendheid, waarmee hij overigens ook voor de poorten van de hel, samen met Boris Dittrich, de vaste boekenprijs redde, en iedere keer als ik onze mooie boekhandels zie, moet ik daaraan denken.

We hebben samen, maar ook met anderen, aan twee grote redevoeringen gewerkt die in de tijd het gezicht van D66 bepaalden. De ene was in 1968 voor het Leidse congres: 'Open samenleving en internationale gerichtheid', direct uit het Woold. De tweede was de 'Reden van Bestaan' in 1985, waarmee we de partij weer tot leven konden brengen.

Toch staat het sterkst in mijn geheugen gegrift de herinnering aan wat mislukte. De vier dagen dat we wanhopig tegenover elkaar zaten, met een vel papier en een pen aan het raam van een klein hotel midden in Drenthe, met uitzicht op slecht weer. We zouden beginnen aan een 'Reden van Bestaan', maar we maakten het allebei slecht: Aad met pijn aan zijn oog, en ik met pijn aan mijn ziel – en vier dagen lang kwam er geen letter op papier. Totaal geblokkeerd.

Iedereen die met Aad te maken heeft gekregen of zijn hulp heeft gezocht, of het nu uit de wereld van de wetenschap, de literatuur of de politiek was, zal hem dankbaar zijn voor zijn relativiseringsvermogen, zijn onbaatzuchtigheid en zijn optimisme. Hij zag altijd wel een lichtstraal of iets om je aan vast te klampen. De wijze waarop hij met zijn langdurige ziekte om is gesprongen, is er een voorbeeld van. Maar tekenend hiervoor is ook de volgende gebeurtenis. Het was in 1968, toen we werkten aan de Leidse rede. Ik had hem gezegd dat ik veel van vogels hield en hij antwoordde: 'Dan zal ik je eens wat laten zien. Hier in het veen wemelt het van de vogels en heel bijzondere. Het veen is een moeras op de stippellijn waar Nederland overgaat in Duitsland.' We liepen in ganzenpas achter elkaar. Vóór mij de reusachtige Nuis in houtje-touwtje. Een drassig spoor en een drenzende motregen. Urenlang. Op een kleine mus na, geen vogel te zien. Op zijn rug tekende zich een lichte gegeneerdheid af. Althans dat meende ik te zien. Tegen het einde van de vreugdeloze tocht, keerde hij zich plotseling om. Weet je, Hans, zei hij, met een stralend gezicht: 'We hebben eigenlijk iets heel bijzonders gezien: een mûs in het moeras, die zie je hier nooit!'

Zo was Aad, ten voeten uit. In alle betekenissen van het woord een grote jongen.

Bij de dood van Thijs Wöltgens (1943-2008)

Jacques Wallage

We namen afscheid van Thijs op een warme voorjaarsdag. Na de dienst in de katholieke kerk van Bleijerheide ging de stoet achter de muziek aan naar het kerkhof. Langs de kant van de weg de mensen voor wie Thijs de politiek was ingegaan. Zijn Haagse jaren stoelden op de ervaring, die hij eerder in Kerkrade had opgedaan. Ze leenden hem uit aan het land en kregen hem daarna terug met rente.

Thijs Wöltgens was een beminnelijk mens. De harmonie, die hem naar zijn laatste rustplaats begeleidde stond symbool voor hoe hij in beginsel met mensen omging. Een warme, gezellige man. Maar veel meer dan dat alleen. De kracht van zijn denken, het enthousiasme van zijn argumentatie, de grote kennis die hij bezat, het maakte hem tot een uitzonderlijk politicus. Eigenlijk deed hij zichzelf tekort door zijn ironie, zijn zelfspot en steeds weer die blijmoedige humor. Dat ontnam anderen het zicht op de erudiete reus die hij was in het vlakke land dat de vaderlandse politiek in intellectueel opzicht nu eenmaal is.

Zijn hoge aaibaarheidsfactor maakte dat hij zeer bemind werd, maar achteraf gezien eigenlijk te weinig werd bewonderd. In een artikel van zijn hand, dat vlak voor zijn dood in *NRC Handelsblad* verscheen, liet hij nog eens zien uit welk hout hij gesneden was.¹ De oproep van partijleider Bos het integratievraagstuk door 'meer polarisatie' tot klaarheid te brengen bracht hem tot een messcherpe analyse: optimisme verandert in angst als er fundamentele onzekerheid ontstaat. Er komt een einde aan relatieve stabiliteit van de middengroepen, de onzekerheden die hen treffen maken een eind aan het wenkend perspectief van de opwaartse mobiliteit. Hij signaleerde de terugval van veel mensen uit de middengroepen naar de laagste groep. In die onzekerheid ontstaat ruimte voor een afzetten tegen de politieke elite en (bijvoorbeeld) de migranten, die zij beschermen. 'Want wie degradeert moet sterk in zijn schoenen staan om niet anderen te schuld te geven.' Hij zag het politieke midden verdwijnen. 'Dat midden is de ruggengraat van elke democratische samenleving. Handhaving en versterking van die middenklasse is op dit moment dus het hoogste gebod. Deze klasse moet zich veilig kunnen voelen, qua arbeidsperspectief, inkomen én sociale zekerheid.' Van de door Wouter Bos bepleite polarisatie moest hij niets hebben: 'Links [moet] wel de deugd van het Aristotelische midden betrachten. Niet ten opzichte van Wilders, maar juist onder elkaar.'

Zijn eruditie stond tactisch handelen niet in de weg. Dat bleek al bij onze kennismaking, toen ik in 1981 in de Kamer kwam. Thijs was al een aantal jaren woordvoerder regionaal beleid, een portefeuille die regionaal wel, maar in Den Haag in het geheel niet in aanzien stond. Thijs wilde er wel graag van af. 'Jij moet het doen, het is niet goed als steeds iemand uit het zuiden regionaal beleid doet, nu maar eens een noordeling.' Ik vertelde hem wat in het plat-Gronings van een vervelend klusje wordt gezegd: *most 'n jeude veur neem'n*. Het leidde tot een interes-

sante vergelijking tussen het discrimineren van joden en katholieken. Dat schiep een band, die veel later ook bleek uit ons beider terugkeer naar 'het land van herkomst', hij in 1994 om burgemeester van Kerkrade te worden, ik in 1998 voor hetzelfde ambt terug naar Groningen.

Hij werd financieel woordvoerder van de fractie, in feite de schaduwminister van Financiën. Hij maakte Ruding het leven zuur met een ongekend mengsel van scherpe analyse, aantrekkelijke improvisatie en steeds opnieuw die relativerende humor. Een enkele keer ontrokken die ontspannen, omtrekkende bewegingen wel eens de kwaliteit van zijn argumentatie aan het zicht. Daar stond hij dan, nog in de oude vergaderzaal, glas water in de hand alsof het zijn favoriete Brandbiertje was, geen uitgeschreven tekst, maar goed in het hoofd wat de boodschap moest zijn. Een parlementariër *pur sang*, die een geliefd debater was, juist omdat hij in het vuur van zijn betoog zichzelf niet overdreven serieus nam. Die na een felle interruptie, waarin hem werd verweten van mening te zijn veranderd onverstoort kon antwoorden: 'U meent te mogen rekenen op mijn consistentie, maar dat moet u niet doen.' Zijn denkracht toonde hij onder andere door met Jos van Kemenade en Jo Ritzen een plan te maken waarin een nieuw evenwicht tussen werk, vrije tijd, inkomen en sociale zekerheid werd gepresenteerd. De fractie, verwikkeld in een verbeten oppositie met het kabinet durfde de innovatie niet aan.

Toen de PVDA in 1989 toetrad tot het derde kabinet-Lubbers werd Thijs voorzitter van een regeringsfractie, een functie die Ruud Lubbers ooit de zwaarste in de vaderlandse politiek noemde. De partij wil profiel, de bewindslieden vooral loyaliteit. De oppositie tegen de kabinetten-Van Agt en -Lubbers I en II was van PVDA-zijde fel geweest. De frustratie na de jammerlijke mislukking van het kabinet-Van Agt-Den Uyl hing nog in de fractiekamer. Met de (nieuwe) partijleider, Wim Kok, op Financiën werd voor richting en profiel een zware wissel getrokken op de fractievoorzitter. Het zijn toen vooral Thijs Wöltgens' menselijke eigenschappen geweest die hem er doorheen sleurden. Tegenvallende economische ontwikkelingen maakten steeds opnieuw aanvullende bezuinigingen onvermijdelijk. Wat 'tussenbalans' heette bleek het begin van een reeks winstwaarschuwingen te zijn.

Maar het waren vooral de hervormingen van de sociale zekerheid, die partij, fractie en bewindslieden op de proef stelden. In het kabinet probeerden de PVDA-bewindslieden hoogte en duur van de uitkeringen veilig te stellen. Door een kleinere collectieve verzekering, maar wel met handhaving van het niveau van de aanspraken voor wie daar recht op had. Met name bij de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) zou meer moeten worden gekeken naar wat mensen (nog) wel aan betaalde arbeid zouden kunnen verrichten. De feitelijke besluitvorming in het kabinet en het voortgaande debat in de fractie sloten steeds minder op elkaar aan. De wekelijkse overleggen van het PVDA-smaldeel en de fractieleiding werden voor Thijs moeizamer en killer. Hij vond de keuzes in het kabinet onvoldoende doordacht, maar kon door het tempo in de besluitvorming de interne vertrouwensbreuk niet voorkomen. Wim Kok, toch al geplaagd door steeds nieuwe tegenvallers, die tot kortademige bijstellingen in de lopende begroting leidden, zag onvoldoende kans – als partijleider – de WAO-maatregelen geloofwaardig te maken. Uiteindelijk verloor staatssecretaris Elske ter Veld het vertrouwen van de PVDA-fractie, terwijl zij als geen ander had getracht hoogte en duur van de uitkeringen veilig te stellen. Tussen de hamer van de partij en het aambeeld van de kabinetsdeelname leed Thijs pijn. Niet alleen omdat hij meer tijd had willen hebben een inhoudelijk meer samenhangende koers te varen, maar zeker ook omdat



Thijs Wöltgens, 27 februari 1991
[Foto: Fotopersbureau Dijkstra – Fred Steenman]

hij het opofferen van Elske, terwijl de hele ploeg verantwoordelijk was, als oneerlijk zal hebben ervaren. Het fractievoorzitterschap is op zulke momenten een eenzaam vak. De functie doet een beroep op alle beschikbare vaardigheden. Thijs' bindende kracht, zijn weerzin tegen ruzie en opgekloptheid, bracht hem soms in een wat sussende rol. Dan won zijn hang naar harmonie het van de scherpste die geboden is als het kabinet besluiten dreigt te nemen, die een deelnemende partij eigenlijk niet kan dragen. Keihard 'nee' zeggen en net zolang 'nee' zeggen tot er een beter standpunt komt, het was zijn stijl niet. Door uit loyaliteit niet de publicitaire kop te nemen in de kritiek op het kabinet trok hij vervolgens de kritiek vanuit de partij over zich heen. Partijvoorzitter Rottenberg, niet gehinderd door een al te grote terughoudendheid, uitte publiekelijk scherpe kritiek op de fractievoorzitter. Thijs reageerde in een kenmerkende reflex: hij reisde direct af naar Kerkrade. Wim Kok wist hem

over te halen het bijltje er niet bij neer te gooien, maar voor een zo loyaal mens als Thijs moet deze publieke afrekening vanuit de partij ongehoord veel pijn hebben gedaan.

Zijn besluit, na zijn taak als fractievoorzitter te hebben volbracht, 'naar huis te gaan', burgemeester van Kerkrade te worden, had zeker ook een politieke dimensie. Thijs was, *to put it mildly*, niet 'in paars'. Hij gunde het CDA zeker een aantal jaren oppositie, maar vond dat sentiment onvoldoende om samenwerking vanuit de PVDa met de grootste politieke tegenstander, de VVD, te rechtvaardigen. Sterker nog, om de grote vraagstukken van het land aan te pakken, zag hij, ondanks alle kwetsbaarheden in de samenwerking, het meest in het bijeen brengen van de christendemocratische en de sociaaldemocratische stromingen. Ook toen het eerste kabinet-Kok een succes bleek te zijn, behield hij zijn reserve. Teveel leunen op de markt, te weinig zicht op een eerlijker verdeling van inkomen, kennis en macht, hij bleef zich zorgen maken. Herkenbare profielen van partijen worden door samenwerking van politieke tegenstanders uiteindelijk vervlakt, zoals hij onder het tweede paarse kabinet zakelijk kon vaststellen. Dat uiteindelijk onder nieuw leiderschap een onversneden neoliberale koers werd ingezet leidde van tijd tot tijd tot scherpe, maar altijd goed onderbouwde kritiek vanuit het diepe zuiden. Maar gelijkhebbigheid was hem vreemd, ook als hij evident gelijk kreeg.

Met de dood van Thijs Wöltgens, onverwacht en te vroeg, verliest de parlementaire democratie een hartstochtelijke verdediger. De sociaaldemocratie één van haar intellectueel sterkste mensen. En iedereen, die hem heeft gekend, mist de warmte van een mens, die leefde zoals hij wilde dat de wereld was: in harmonie.

Noot

- 1 'Links moet zich weer met veel meer nadruk richten op het vraagstuk van de verdeling', *NRC Handelsblad*, 12 april 2008.

Parlementaire kroniek

Het parlementaire jaar 2007-2008¹

Charlotte Brand

September 2007

Begroting wederom uitgelekt

vvd-fractiesecretaris Van Beek wil opheldering van het kabinet over het wederom uitlekken van hoofdpunten van de rijksbegroting. De fractievoorzitters krijgen onder embargo een gewaarmerkt exemplaar. Dit geldt ook voor de media en maatschappelijke organisaties die zich voor publicatie of politiek debat goed moeten kunnen voorbereiden. Voorwaarde is dat er pas na het uitspreken van de troonrede uit geciteerd wordt. Sinds 2003 staat de embargo-regeling onder druk omdat in dat jaar de hele begroting vroegtijdig uitlekte. Het moment van uitlekken, direct nadat binnen het kabinet overeenstemming was bereikt over de uitgaven en inkomsten, bewijst volgens een geïrriteerde vvd-leider Rutte, dat de bron alleen in het kabinet kan worden gezocht. Minister-president Balkenende betreurt de gang van zaken en roept de oppositie tevergeefs op om haar kritiek te bewaren tot het debat over de begroting.

Ondanks de hoge economische groei gaat toch nagenoeg iedereen er in koopkracht op achteruit. Alleenstaande ouders en ouderen met alleen AOW worden echter ontzien. De economische groei komt dus niet ten goede aan de inkomensverbetering maar wordt ingezet om de staatsschuld te verminderen. De arbeidsparticipatie moet worden verhoogd en het kabinet kiest voor milieubelastingen, heffingen op vermogen en een lastenverzwaring op consumptie.

Motie van wantrouwen tegen Vogelaar in debat over islamitisch activisme

In de Kamer wordt op 6 september gedebatteerd over een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) over islamitisch activisme. De PvdV dient een motie van wantrouwen in tegen minister van Wonen, Wijken en Integratie Vogelaar (PvdA) vanwege haar uitspraak dat 'Nederland op termijn een land met joods-christelijke-islamitische traditie' is. PvdV-fractieleider Wilders typeert deze uitspraak als 'knettergek'. De motie krijgt geen steun van de andere partijen. Wel laat de vvd weten het niet eens te zijn met het 'ongekend cultuurrelativisme' van de minister.

Kabinet 'smijt met geld' in honderd-dagen-tour

Uit een brief die minister-president Balkenende, op verzoek van de vvd, naar de Kamer stuurt, blijkt dat de kennismakingstournee van het kabinet Balkenende-IV met de samenle-

ving, minimaal 3,2 miljoen euro heeft gekost. vvd en sp sturen aan op een debat over de tournee en uiten daarin hun onvrede. De oppositiepartijen verwijten het kabinet dat het met geld smijt. In augustus ontstond daarover al onvrede in de Kamer toen bleek dat tijdens deze zogenoemde 'honderd-dagen-tour' Europese aanbestedingsregels waren overtreden. Volgens de regels moeten overheidsprojecten vanaf een bedrag van 137.000 euro Europees worden aanbesteed om concurrentievervalsing en vriendjespolitiek tegen te gaan. Een drietal projecten kostte meer maar werd niet volgens de regels aanbesteed. Zo bleek minister van Ontwikkelingssamenwerking Koenders (pvda) een opdracht voor het zogeheten 'akkoord van Schokland' (kosten 750.000 euro) ondershands gegund te hebben aan het bureau BKB van zijn partijgenoten.

En verder...

- wordt Kamerlid Verdonk, na aanhoudende kritiek op fractievoorzitter Rutte, op 13 september uit de vvd-fractie gezet;
- wordt op 8 september Eerste Kamerlid voor de sp Yildirim uit de partij gezet omdat hij weigert zijn zetel op te geven ten faveure van de lijstvolgorde;
- biedt minister van Volkhuysvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer Cramer (pvda) de Kamer haar excuses aan omdat ze in een interview had gesuggereerd dat bouwplannen niet langer gekoppeld zouden worden aan strenge Europese normen voor luchtkwaliteit;
- gaat de Kamer akkoord met het wetsvoorstel van minister van Justitie Hirsch Ballin (cda) om agressieve partners tijdelijk uit huis te kunnen plaatsen.

Oktober 2007

Bekostiging beveiliging Hirsi Ali in de vs

Begin oktober keert oud-Tweede Kamerlid voor de vvd Hirsi Ali terug naar Nederland wanneer het kabinet besluit de financiering van haar beveiliging in de Verenigde Staten definitief stop te zetten. Minister Hirsch Ballin verklaart in een debat op 9 oktober dat hij geen verantwoordelijkheid meer kan dragen voor voormalige politici die in het buitenland wonen. Op 11 oktober blijkt dat alleen d66 en pvda-kamerlid Kalma een GroenLinks-motie ondersteunen waarin staat dat het kabinet Hirsi Ali nog een laatste keer voor een 'redelijke termijn' moet beveiligen in de vs. In de tussentijd kan het vvd-lid fondsen werven om zelf aan geld te komen.

Het Elektronisch Kind Dossier

Op 3 oktober heeft de minister voor Jeugd en Gezin, Rouvoet (cu), met zijn commissie een algemeen overleg over het Elektronisch Kind Dossier (ekd) in de jeugdgezondheidszorg. De minister wil dat per 1 januari 2009 van elk nieuw geboren kind een dergelijk dossier wordt aangelegd. Eigenlijk had het kabinet al op 1 januari 2008 het ekd willen invoeren, maar dat bleek wegens ict- en aanbestedingsproblemen niet haalbaar. Door het bundelen van gegevens zou het makkelijker moeten worden om probleemkinderen eerder te helpen en tevens zouden hulpverleners minder langs elkaar heen werken.

Een meerderheid van de fracties dringt er in het overleg op aan om, naast artsen en verpleegkundigen, ook andere beroepsbeoefenaren toegang tot de dossiers te verschaffen. Daarnaast vinden sommige partijen dat de privacy van kinderen en ouders door de komst van EKD's onder druk komt te staan. D66'er Koser Kaya zegt er 'een onaangenaam gevoel' bij te krijgen. Minister Rouvoet is tegen het breed toegankelijk maken van de stukken vanwege het medisch beroepsgeheim, maar belooft na langdurig aandringen van met name CDA en PVDA, dat hij een onderzoek zal instellen naar de mogelijkheden van verruiming van de beschikbaarheid van de dossiers.

Verdonk zegt vvd-lidmaatschap op

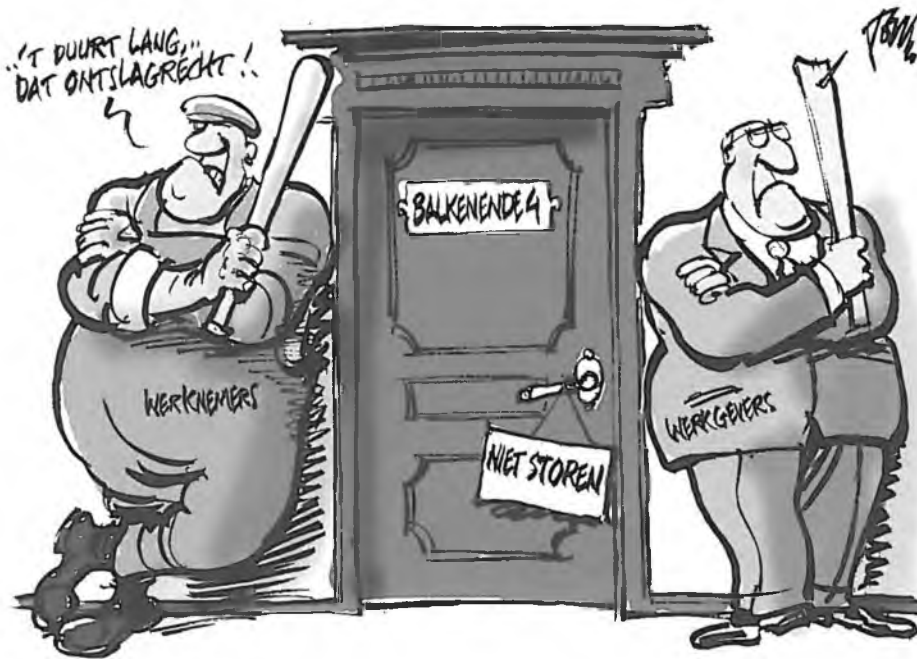
Op 15 oktober zegt Verdonk haar partijlidmaatschap op nadat de vvd heeft gedreigd de politica te royeren. Een paar dagen later richt ze de beweging Trots op Nederland op. Ze gaat in de Kamer verder als Groep-Verdonk. Een maand eerder werd Rita Verdonk al uit de vvd-fractie gezet. Aanhoudende kritiek op de partijlijn van fractievoorzitter Rutte is hiervoor de aanleiding en onrust in de vvd het gevolg. Ondanks bemiddelingspogingen van (oud-)vvd-politici blijkt de breuk onafwendbaar. Andere leden van de fractie overwegen ook om op te stappen, maar blijven uiteindelijk aan.

Invoering nieuwe taxitarieven uitgesteld

Eind oktober komt staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat Huizinga (cu) in opspraak over de invoering van de nieuwe taxitarieven. Deze zouden per 1 november ingaan, maar worden nu voor de derde keer uitgesteld tot 1 februari 2008. Volgens de staatssecretaris zijn er problemen met het aanpassen van de taximeters en zou de consument te veel betalen. CDA, SP, vvd en pvv twifelen, evenals de taxibranche, aan de haalbaarheid van de genoemde datum. De staatssecretaris biedt vanwege het uitstel haar excuses aan de taxibranche en de Kamer aan.

En verder...

- wordt tijdens een spoeddebat in de Kamer duidelijk dat er geen referendum komt over het nieuwe Europese Verdrag, het verdrag van Lissabon; SP, GroenLinks en D66 spreken daarom van 'een motie van wantrouwen jegens de bevolking';
- eist de Tweede Kamer meer openheid over de kosten van het Koninklijk Huis die sinds 2005 met 36 procent zijn gestegen;
- is een Kamermeerderheid voorstander van het verbod op de verkoop van paddo's nadat een paar jonge toeristen zijn overleden na gebruik van deze drug;
- blijkt tijdens een spoeddebat een Kamermeerderheid tegen het plan van minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Plasterk (PVDA) om de basisbeurs voor studenten af te schaffen om zo een deel van de stijging van de lerarensalarissen te bekostigen;
- krijgt GroenLinks onvoldoende steun voor een parlementaire enquête naar de vertragen bij het ontwikkelen van de HSL-lijn-Zuid.



Spotprent Tom Janssen, Geassocieerde Persdiensten, 15 november 2007

November 2007

Ontslagrecht en belastingverzwarende maatregelen voor topinkomens: politieke ruil?

Op 7 november wordt een spoeddebat gehouden over het ontslagrecht. Aanleiding hiervoor is dat de CDA-fractie niet langer de plannen van minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Donner steunt rondom het versoepelen van het ontslagrecht. De minister wil de verplichte toetsing van een ontslag door de rechter afschaffen. In het debat staan de CDA- en PVDA-fractie lijnrecht tegenover elkaar. Al eerder was van verschillende kanten kritiek geuit op het plan. Coalitiepartner PVDA dreigde zelfs in september met een kabinets-crisis als de minister zijn plannen omtrent het ontslagrecht niet zou wijzigen.

Op 21 november volgt een nieuw spoeddebat over de kwestie. PVDA-Kamerlid Hamer zegt van geen wijken te willen weten. Uiteindelijk sluiten de coalitiepartijen een overeenkomst om het conflict over de ontslagvergoeding tijdelijk te 'parkeren' omdat ze onderling te verdeeld zijn over de kwestie. Besloten wordt dat de versoepeling van het ontslagrecht voorlopig niet doorgaat. Er zal een commissie in het leven worden geroepen die gaat onderzoeken hoe meer mensen aan een baan kunnen worden geholpen. Het CDA besluit hiertoe nadat de PVDA en in het bijzonder minister van Financiën Bos (PVDA) bereid blijkt af te zien van twee lastenverzwarende maatregelen voor de topinkomens, het extra belasten van pensioenen en woningen.

Invoering ov-chipkaart wederom uitgesteld

De invoering van de ov-chipkaart moet wederom worden uitgesteld. De geplande datum van 1 januari 2009 blijkt niet haalbaar. Het is onduidelijk wanneer de chipkaart, die de nationale strippenkaart moet vervangen, wel kan worden ingevoerd. Staatssecretaris Huizinga krijgt hierover stevige kritiek in de Kamer te verduren en een motie van wantrouwen dreigt.

Zuiderzeelijn

Op 15 november dringen SP, VVD en PVV er in een Kamerdebat bij minister Eurlings op aan om snel met een kabinetsbesluit te komen over de Zuiderzeelijn, de hogesnelheidstrein tussen Schiphol en Groningen. Vicepremier Rouvoet heeft zich eerder laten ontvallen dat het kabinet definitief afziet van de kostbare verbinding tussen het noorden en de Randstad. In het regeerakkoord staat de lijn echter wel als speerpunt. De minister maakt in het debat bekend dat de verbinding er niet komt omdat die niet rendabel zou zijn. Wel krijgt het noorden twee miljard euro voor de versterking van de infrastructuur en de economie. De PVDA steunt het kabinetsbesluit om de Zuiderzeelijn niet aan te leggen, maar pleit voor een alternatief, de Hanzelijn. Volgens een deel van de oppositie zijn beloften gebroken en staat de geloofwaardigheid van de politiek op het spel.

En verder...

- wordt staatssecretaris van Defensie Van der Knaap (CDA) burgemeester van Ede en volgt De Vries (CDA), voormalige rechthand van de premier, hem op;
- komt het tijdens een spoeddebat over een inbraak van ambtenaren van het ministerie van Sociale Zaken in het computersysteem van de Geassocieerde Pers Dienst (GPD) bijna tot een parlementair onderzoek;
- krijgt minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Verburg kritiek omdat ze de drukjacht op wilde zwijnen op de Veluwe eenmalig toestaat ondanks een aangenomen motie hiertegen;
- debatteert de Kamer over de mensenrechtennota *Naar een menswaardig bestaan* van minister van Buitenlandse Zaken Verhagen (CDA) en vindt zowel PVDA als CDA de nota weinig concreet en niet helder;
- reageert de Kamer ontsteld op een met AWBZ-gelden gefinancierde 'afkickreis' van twaalf drank- en drugsverslaafden naar Suriname voor 50.000 euro per persoon.

December 2007*Verlenging missie Uruzgan*

In oktober, net voor een belangrijke NAVO-top over de missie in Afghanistan, lekt het kabinetsadvies uit dat de Nederlandse missie in Uruzgan moet worden voortgezet. Coalitiefracties CDA en PVDA menen dat het kabinet de regie over de besluitvorming over het voortzetten van de missie uit handen geeft. De Kamer verwijt het kabinet dat, nu bekend is dat Nederland militairen zal blijven leveren, andere landen minder snel troepen zullen sturen.

Op 6 december houden SP, GroenLinks en D66 een hoorzitting in de Kamer om tegenstanders van de militaire missie in Uruzgan aan het woord te laten. De oppositiepartijen zijn bang dat bij de hoorzitting van deskundigen van de vaste Kamercommissie van Defensie en Buitenlandse Zaken kritische geluiden niet welkom zijn. Secretaris-generaal van de NAVO, De Hoop Scheffer, zegt vlak voor de hoorzitting af en dat zet kwaad bloed bij de betrokken Kamerleden. Een kleine delegatie vertrekt naar Brussel om daar te praten over de kwestie.

Op 18 december stemt de Kamer uiteindelijk in met het kabinetsbesluit om de Nederlandse militairen tot 1 augustus 2010 in Uruzgan te houden. Vanaf die datum zal begonnen worden met de terugtrekking van de troepen, hetgeen begin december 2010 zal moeten zijn voltooid. Formeel hoeft de Kamer het kabinetsbesluit niet goed te keuren, maar hoe meer Kamerleden hiermee instemmen, hoe groter het draagvlak voor de missie is. Op de SP na is de hele oppositie tegen omdat zij niet denkt dat de aanwezigheid van Nederlandse militairen zal bijdragen aan een verbetering van de situatie in het gebied. GroenLinks en de SP spreken van een 'vechtmiszie'. De VVD eist harde toezeggingen over de financiering van de missie en wil dat naast Australië nog een groot land helpt.

En verder...

- onderwerpt de Tweede Kamer zich aan een kritisch zelfonderzoek naar aanleiding van een in de zomer aangenomen motie-Schinkelshoek c.s. die parlementaire zelfreflectie bepleitte;
- wordt een PVV-motie over de onwenselijkheid van agenten met hoofddoek aangenomen met steun van CDA, SP, VVD, D66, SGP, PVDD en Verdonk, al vindt een groot deel van de ondersteuners wel dat de motie ook voor andere religieuze uitingen zou moeten gelden;
- proberen GroenLinks en de SP, naar aanleiding van uitlatingen van oud-minister van Buitenlandse Zaken Bot (CDA), nog een keer om een onderzoek af te dwingen naar de motieven om deel te nemen aan de oorlog in Irak;
- roept de SP tevergeefs via een motie op om een klokkenluidersfonds op te richten;
- haalt de D66-motie het niet waarin wordt gepleit voor het plaatsen van een vlaggenmast met een Europese vlag naast de Nederlandse vlag op het gebouw van de Tweede Kamer.

Januari 2008

Overleg met de Antillen afgelast

Het geplande parlementaire overleg met de Antillen wordt afgeblazen nadat PVV'er Brinkman heeft geweigerd zijn excuses aan te bieden voor de opmerking dat de Antillen en Aruba 'een corrupt boevennest' zijn. Deze uitlatingen zijn voor het Antilliaanse parlement reden om een motie aan te nemen om Brinkman 'zo nodig met behulp van de sterke arm de toegang tot het parlamentsgebouw' in Willemstad te ontzeggen. De overige leden van de Nederlandse delegatie scharen zich achter de PVV'er, ook al kunnen ze zich niet vinden in diens uitspraken. De delegatie zou spreken over de staatkundige vernieuwingen op de eilanden. Delegatieleider Van Beek (VVD) stelt voor om het overleg te verplaatsen naar Aruba of Bonaire, maar daarmee gaan de Antillianen niet akkoord. Het is voor het eerst in

54 jaar dat het overleg voortijdig wordt afgebroken. De delegatie blijft wel op het eiland om bilaterale gesprekken te voeren, en het volgende overleg zal in juni in Nederland plaatsvinden.

Opnieuw problemen met ov-chipkaart

In januari ontstaat in de Kamer opnieuw ophef over de ov-chipkaart nadat Duitse hackers en onderzoekers van de Radboud Universiteit Nijmegen de code van de nieuwe ov-chipkaart hebben gekraakt. Staatssecretaris Huizinga geeft tno opdracht om de veiligheid van de kaart te controleren. De Kamer dringt aan op een hoorzitting. Vervoers- en consumentenorganisaties en een chipfabrikant worden gehoord. Huizinga blijkt niet altijd de regie in handen te hebben. In een debat op 17 januari komt ze onder vuur te liggen. De staatssecretaris zegt met een 'aanvalsplan' te komen en zegt toe de strippenkaart pas af te schaffen als de ov-chipkaart helemaal betrouwbaar is. De sp dreigt met een motie van wantrouwen, maar sp'er Roemer vindt dat de staatssecretaris 'op zijn minst de kans' moet krijgen om een oplossing te zoeken.

Toetreding van Servië tot de EU

Minister Verhagen komt eind januari in conflict met de oppositiepartijen vvd, sp, GroenLinks en pvv die hem verwijten dat hij heeft ingestemd met een positief eu-signaal aan Servië. De oppositiepartijen vinden dat tegenstrijdig met het kabinetsstandpunt dat Servië eerst volledig moet meewerken aan het uitleveren van oorlogsmisdadigers, generaal Mladic in het bijzonder, aan het Joegoslavië-tribunaal. Als tussenoplossing besluit de eu de 'politieke dialoog' aan te gaan met Servië. Volgens vvd-Kamerlid Ten Broeke krijgt het Balkanland nu via de 'achterdeur' toch zicht op een eu-lidmaatschap. Volgens de oppositie heeft Verhagen het Nederlandse standpunt dus verkwanseld. Volgens de minister van Buitenlandse Zaken kunnen geen rechten worden ontleend aan de dialoog en gaat het slechts om gesprekken.

En verder...

- wordt het jongste Kamerlid ooit, de twintigjarige Farshad Bashir (sp), geïnstalleerd;
- gaat de Kamer akkoord met een verlenging van de Nederlandse bijdrage aan de NAVO-trainingsmissie in Irak met een half jaar. Alleen sp en GroenLinks stemmen tegen;
- blijkt dat het aantal schriftelijke en mondelinge Kamervragen en spoeddebatten in 2007 explosief is toegenomen;
- vraagt de Kamer in een spoeddebat aan minister Plasterk opheldering over subsidie die de overheid geeft aan publieke en commerciële omroepen voor programma's die samen met ministeries zijn gemaakt;
- heeft de Eerste Kamer felle kritiek op het jeugdbeleid van minister Rouvoet omdat de overheid te veel in de persoonlijke levensfeer zou doordringen.

Februari 2008

Beveiliging Schiphol

Nadat een journalist met succes, via de personeelsingang, een nepbom aan boord van een vliegtuig heeft weten te smokkelen, houdt de Kamer op 13 februari een spoeddebat over de beveiliging van Nederlandse luchthavens. Alle fracties zijn geschokt en begrijpen niet hoe dit voorval heeft kunnen plaatsvinden.

In 2005 stond de beveiliging van de luchthaven al ter discussie na een diamantroof op een beveiligd platform. Toenmalig minister van Justitie Donner (CDA) beloofde de beveiliging te verscherpen en onaangekondigde controles in te stellen voor personeel. Volgens vvd'er Van Baalen is er weinig verbeterd. Minister Hirsch Ballin belooft een onderzoek in te stellen en hij zorgt direct voor extra beveiligingsmaatregelen.

Rapport over brand in Catshuis

In februari roept vvd-Kamerlid Teeven de premier in een spoeddebat ter verantwoording over de brand in het Catshuis in mei 2004. Hierbij kwam een schilder om het leven door het gebruik van het verboden oplosmiddel thinner. Het schoonmaken van de vloeren gebeurde onder grote druk omdat een Europese top aanstaande was. Een klokkenluider laat doorschermen dat ambtenaren wisten dat de schilders thinner gebruikten. Het kabinet geeft de Rijksrecherche de opdracht om de brand te onderzoeken omdat ze de indruk wil wegnemen dat de waarheid over de brand wordt verdoezeld.

En verder...

- ergeren vrijwel alle fracties zich aan de houding van de pvdd, die in het debat over dierenwelzijn tientallen moties indient, onder meer over het verbod op de verkoop van vis-senkommen;
- botsen voorstander cda en tegenstander pvda in de Kamer bij een debat over de invoering van de kilometerheffing over de afschaffing van de aanschafbelasting (bpm) waardoor de invoering van de nieuwe regel vertraging oploopt;
- vindt minister Vogelaar dat woningcorporaties meer moeten investeren in probleemwijken en krijgt de minister in de Kamer brede steun om de corporaties harder aan te pakken;
- sturen oppositiepartijen pvv, psp en Verdonk er bij minister van Binnenlandse Zaken Ter Horst (pvda) op aan om het bod voor de politie-cao te verhogen;
- roept een Kamerminoriteit van cda, cu, sgp en GroenLinks staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Dijksma (pvda) op om ouders die hun kind laten opvangen door familie of vrienden ook een tegemoetkoming te geven;
- vinden vvd en sp dat de drie anonieme ministers uit Balkenende 1 die zeggen spijt te hebben van hun steun aan de oorlog in Irak, openheid van zaken moeten geven voordat het debat over de beweegredenen voor de inval plaatsvindt;

- gaat de Eerste Kamer akkoord met de vernieuwing van de Wet op de Parlementaire Enquête waardoor enquêtecommissies meer bevoegdheden krijgen en getuigen meer bescherming;
- dringt de Tweede Kamer aan op oplossingen voor aanhoudende problemen met de tunnels in de A73 bij Roermond.

Maart 2008

Eerste Kamer buitenspel

Op 18 maart houdt de Eerste Kamer een spoedinterpellatie wanneer blijkt dat een wetsvoorstel zonder instemming van de senatoren van kracht is geworden. Het gaat hierbij om de opzegging van een deel van de Europese Code sociale zekerheid. Opzegging was nodig omdat de overeenkomst in strijd is met het Nederlandse stelsel. Wanneer dit niet zou gebeuren, zouden door beroepsrisico's ziek geworden mensen geen eigen bijdrage in de zorg meer mogen betalen.

Een week eerder heeft de Tweede Kamer, na druk van de ministers Donner en Klink van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (CDA) ingestemd met het voorstel. De opzegging moest echter uiterlijk vijf dagen later geregeld zijn en de senatoren kregen pas later het goedgekeurde wetsvoorstel en moesten daarover vervolgens nog vergaderen.

De Eerste Kamer voelt zich dus gepasseerd en vindt het onvergeeflijk dat het kabinet haar niet in het wetgevingsproces heeft betrokken. Ministers Klink en Donner worden naar de senaat geroepen om uitleg te geven. Zij bieden hun excuses aan. De ministers zeggen toe nog wel te zullen debatteren over de opzegging van het verdrag en over de eventuele gevolgen die het onthouden van goedkeuring door de Eerste Kamer zou kunnen hebben. Het merkwaardige feit doet zich voor dat in de Grondwet niet is voorzien in een situatie waarbij een verdrag al is opgezegd, terwijl de goedkeuringswet daarvoor nog door de Eerste Kamer moet worden behandeld. Minister Donner spreekt de hoop uit dat de Eerste Kamer achteraf haar goedkeuring zal geven.

Missie-Tsjaad

Het kabinet besluit een verkenningseenheid van zestig mariniers naar Tsjaad en de Centraal Afrikaanse Republiek te sturen voor de grootste humanitaire operatie die de Europese Unie ooit heeft uitgevoerd. In beide landen strijden diverse groeperingen tegen de centrale regering en hierdoor is er geen zicht op vrede. De EU gaat, op verzoek van de VN, een jaar naar het gebied zonder partij te kiezen.

Eind maart debatteert de Kamer over het kabinetsbesluit. Ze is bang dat de beloofde neutraliteit niet kan worden gewaarborgd. Daarbij komt de moeilijkheid dat de Fransen achter de opstandelingen in Tsjaad staan. Diverse Kamerleden vinden dan ook dat er een onderscheid moet komen tussen de Franse en overige Europese militairen. Minister Verhagen maakt duidelijk dat de mariniers tot uiterlijk 15 maart 2009 in de regio blijven. De PvdA, die al langer voorstander is van militaire missies in Afrikaanse landen, heeft eerder gepleit voor het openlaten van de einddatum. VVD, SP en PVV stemmen uiteindelijk tegen de missie. De VVD vindt dat de militairen beter kunnen worden ingezet in Afghanistan. Het CDA schaart zich op het laatste moment met GroenLinks, D66 en SGP achter de coalitiegenoten.

En verder...

- vinden PVDA, SP, VVD, D66 en GroenLinks dat het verbod op godslastering uit het Wetboek van Strafrecht moet worden geschrapt;
- neemt de Kamer een motie van VVD en PVDA aan om de Segway, een elektrische step, binnen een maand op de openbare weg toe te laten;
- stellen PVDA, SP en GroenLinks Kamervragen aan staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Van Bijsterveldt (CDA) om in actie te komen tegen de groeiende tweedeling tussen havo/vwo-scholen en zwarte vmbo-scholen;
- eist de Tweede Kamer openheid over de zogenoemde woekerpolissen en belooft minister Bos een onderzoek in te stellen om duidelijk te krijgen welke risico's consumenten lopen met hun beleggingspolissen;
- reageert de Kamer geïrriteerd op vage uitspraken van minister Cramer over de voorwaarden waaronder kernenergie in Nederland is toegestaan;
- staan de Kamer en minister Eurlings lijnrecht tegenover elkaar over de komst van een geschillencommissie voor vliegpassagiers met klachten over grote vertragingen en annuleringen;
- gaat de Kamer akkoord met de Waterwet van staatssecretaris Huizinga waardoor het Rijk, waterschappen en provincies sterkere middelen in handen hebben om watervervuiling en wateroverlast tegen te gaan.

April 2008

Fitna-debat eindigt in motie van wantrouwen tegen kabinet

De aankondiging van PVV-leider Wilders, in november 2007, dat hij bezig is met een anti-Koranfilm zorgt voor veel commotie in binnen- en buitenland. De ministers van Justitie, Binnenlandse en Buitenlandse Zaken vergaderen veelvuldig over noodmaatregelen en hoe om te gaan met reacties en economische boycotten. Minister Verhagen roept Wilders zelfs op om de film niet uit te zenden.

Uiteindelijk beleeft de film *Fitna* op 27 maart zijn première op het internet nadat alle televisieomroepen hebben laten weten het niet aan te durven de film uit te zenden. De reacties vallen, op enkele demonstraties na, mee. Begin april spreekt de Kamer in een spoeddebat over de film. Alle partijen keuren *Fitna*, die zij discriminerend voor moslims vinden, af. Er ontstaat tumult wanneer minister Hirsch Ballin zegt dat Wilders in eerste instantie delen van de Koran wilde verscheuren en verbranden in de film. Dit zou verklaren waarom de regering al in een vroeg stadium voor een waakzame houding koos. Maar volgens de PVV-voorman klopt het verhaal van de minister niet en heeft hij nooit over de inhoud van de film gesproken. Vervolgens komt Hirsch Ballin met een vertrouwelijke nota van een gesprek tussen hem, minister Ter Horst, de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Wilders, waarin de globale inhoud van de film aan de orde komt. Wilders is woedend en voelt zich 'belazerd'. Daarop dient Wilders een motie van wantrouwen in tegen het kabinet die alleen door zijn eigen partij wordt gesteund. D66-leider Pechtold neemt geen genoegen met de situatie en dringt aan op een onderzoek naar de gespreksverslagen of de heropening van het debat. Eerder heeft ook GroenLinks-fractie-

voorzitter Halsema voorgesteld om deelnemers aan het bewuste gesprek onder ede te horen. De andere fracties zien hier niets in.

Zoekgeraakte Chinese asielzoekers

Eind april is er een spoeddebat met staatssecretaris Albayrak van Justitie (PvdA) over de plotselinge toestroom van Chinese asielzoekers. Sinds medio maart stijgt het aantal Chinezen exponentieel. Zij denken dat een troonswisseling aanstaande is en zij vermoeden dat dit gepaard zal gaan met een generaal pardon. De vvd dient op 23 april een motie van wantrouwen in tegen de staatssecretaris. De liberalen menen dat zij 770 illegale Chinezen niet heeft vastgezet en dat de staatssecretaris daarom schuldig is aan de verdwijning van ongeveer de helft van deze illegalen. De Chinezen zijn verdwenen nadat zij hebben begrepen dat de berichten over de troonswisseling vals zijn. De vvd krijgt slechts steun van de pvv en het onafhankelijke Kamerlid Verdonk. Albayrak laat weten dat ze zich niet beschadigd voelt door de motie. Eind mei zal blijken dat de staatssecretaris wederom een deel van de Chinezen kwijt is die eerder asiel hebben aangevraagd.

Rapport onderwijsvernieuwingen

Op 30 januari 2007 is tijdens het mondelinge vragenuur het voorstel gedaan om een parlementair onderzoek in te stellen naar de onderwijsvernieuwingen. Aanleiding zijn de protesten van leerlingen die klagen over het nieuwe leren en de geringe onderwijstijd. Op 26 april 2007 is de tijdelijke commissie Parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen ingesteld onder leiding van PvdA-Kamerlid Dijsselbloem. Het onderzoek richt zich voornamelijk op de vernieuwingen in de jaren negentig: de invoering van de basisvorming, de Tweede Fase en het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo).

De onderzoekscommissie concludeert in haar rapport *Tijd voor onderwijs* dat de overheid het onderwijs de afgelopen twintig jaar ernstig heeft verwaarloosd. In die periode was er geen goed toezicht op de kwaliteit van het onderwijs. Politieke belangen gingen boven het belang van het kind. Verantwoordelijke bewindspersonen hadden last van 'tunnelvisie' en de Kamer heeft stelselmatig nagelaten de regering te controleren. Hierin is zij dus tekortgeschoten.

Het rapport wordt door de Kamer met instemming ontvangen. In april laten alle Kamerleden in een debat weten dat zij de lopende onderwijsvernieuwingen, de invoering van het competentiegericht onderwijs op middelbare scholen, willen evalueren. Verder vindt de Kamer dat scholen niet méér maatschappelijke taken moeten krijgen zoals voorlichting geven over obesitas. Wel is er enige onenigheid over zaken als de invoering van de gratis schoolboeken en de verplichte lesurennorm.

Positie Huizinga wankel

De portefeuille van staatssecretaris Huizinga lijkt overzichtelijk en wellicht zelfs te klein met water, binnen- en zeevaart, dijken en decentraal openbaar vervoer, maar ze ligt dit parlementaire jaar diverse malen onder vuur. Op 16 april wordt in de Kamer een spoeddebat over de ov-chipkaart gehouden. GroenLinks, sp, vvd en pvv vinden dat de bewindsvrouw door het debacle met de ov-chipkaart haar geloofwaardigheid heeft verloren. Volgens de sp heeft



Staatssecretaris Huizinga overleeft een motie van wantrouwen, 16 april 2008

[Foto: WFA – Frank van Rossum]

Huizinga 'geen eigen visie' en 'verschuilt ze zich achter anderen'. GroenLinks en de PvdA dienen een motie van wantrouwen tegen de staatssecretaris in, maar die overleeft ze omdat een meerderheid van de coalitie aangevuld door D66 en de SGP, de motie 'overdreven en voorbarig' vinden.

En verder...

- betuigt minister Eurlings in de Kamer spijt over de problemen met de spitsstrook A1 bij Hoevelaken die onnodig drie jaar dicht bleef omdat het ministerie een uitspraak van de Raad van State verkeerd interpreteerde;
- neemt de Kamer een motie van SP-Kamerlid Roemer aan waarin wordt gepleit voor het behoud van de geweldsbevoegdheid van hoofdconducteurs op Nederlandse treinen die deze per 1 januari dreigen kwijt te raken;
- moet minister Eurlings van een Kamermeerderheid van CDA, SP, VVD en CU, onderzoeken of de aanleg van een spoorlijn tussen Breda en Utrecht, naast de al geplande verbreding van de A27 tussen beide steden, haalbaar is;
- stellen SP en GroenLinks Kamervragen aan minister Ter Horst over een mogelijk 'lek' in de beveiliging van het nieuwe Nederlandse paspoort;

- kiest de PVDA-fractie op 22 april Hamer als nieuwe fractievoorzitter. Zij volgt Tichelaar op die wegens gezondheidsredenen alleen verder wil als Kamerlid; Hamer versloeg haar enige tegenkandidaat Samsom;
- krijgt minister Vogelaar in de Kamer veel kritiek omdat ze na een jaar nog nauwelijks resultaten heeft geboekt met haar probleemwijkenbeleid.

Mei 2008

Affaire Herfkens

Oud-minister van Ontwikkelingssamenwerking Herfkens (PVDA) raakt in maart in opspraak als blijkt dat zij tijdens haar baan bij de Verenigde Naties (VN), in strijd met de daar geldende regels, een tegemoetkoming in de woonlasten van het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft ontvangen. Eind maart laat de Tweede Kamer in een debat met minister Verhagen weten dat zij vindt dat het kabinet, ondanks eventuele juridische obstakels, er alles aan moet doen om de ten onrechte verstrekte huurbijdrage aan Herfkens terug te vorderen. Volgens de Kamer heeft Verhagen een politieke doodzonde begaan door haar niet volledig te informeren over de kwestie. Verhagen laat de Kamer weten dat hij niet kan achterhalen wie het initiatief hiertoe heeft genomen. De SP wijst echter op een memo waarin staat dat de permanente vertegenwoordiger van Nederland in New York zelf aan Herfkens heeft voorgesteld de vergoeding aan te vragen. In april laat Verhagen de Kamer weten dat Herfkens weigert het geld – het zou gaan om 190.000 euro – terug te betalen omdat zij niet wist dat het niet mocht. Oppositiepartijen SP, VVD, PVV en GroenLinks, maar ook het CDA, eisen dat de PVDA'er het geld terugbetaalt. In mei belooft de minister de Kamer dat hij 'actie gaat ondernemen' om het geld terug te vorderen. Eind augustus komt het tot een compromis. Herfkens hoeft het bedrag niet terug te betalen maar zal een jaar lang bij de VN werken voor een symbolisch jaarsalaris van 1 dollar.

Privacy burgers in geding

Een Kamermeerderheid vindt dat de regiopolitie IJsselland over de schreef is gegaan door kentekens van alle voertuigen die over de snelwegen A28 en A50 rijden vast te leggen en te bewaren. Bij een misdrijf in de regio kunnen kentekens gebruikt worden om daders op te sporen. Het CDA spreekt in deze kwestie over 'uitbreiding van het cameratoezicht', terwijl coalitiegenoot PVDA het over een enorme blunder heeft omdat de politie het College Bescherming Persoonsgegevens (CPB), dat hier fel tegen is, niet van tevoren heeft ingelicht. Ook de CU en D66 hekelen 'de pogingen van een overijverige politiechef om een schijnveiligheid te creëren'. Minister Ter Horst is wel een groot voorstander van de IJssellandse methode. Volgens Ter Horst mogen de gegevens niet voor andere doeleinden dan het opsporen van criminelen worden gebruikt en worden ze zelfs vernietigd als ze niets te maken hebben met een criminele zaak.

Problemen rondom Belastingdienst kosten De Jager bijna zijn kop

Tijdens een spoeddebat op 13 mei wordt in de Kamer fel gedebatteerd over de problemen bij de Belastingdienst. Deze organisatie blijkt ongeveer 8200 mensen een onjuiste beschikking te

hebben verzonden over de zorg- en huurtoeslag van 2006. De Kamer vindt dat staatssecretaris van Financiën De Jager (CDA) haar te laat en onvoldoende op de hoogte heeft gebracht over de fouten bij de Belastingdienst. De Kamerleden ergeren zich er bovendien aan dat ze via de media moeten horen over de problemen bij de dienst. De Jager zegt toe te werken aan het vereenvoudigen van de administratieve verwerkingsprocessen binnen de dienst, maar hij vindt dat het aantal fouten niet moet worden overdreven. Er worden immers miljoenen toeslagen behandeld.

De Jager is in februari al eerder onder vuur komen te liggen als hij laat weten dat de Belastingdienst niet kan garanderen dat de problemen bij de aangifte van de inkomstenbelasting zijn opgelost. De fiscus is 730.000 aangiftes kwijt.

Gratis schoolboeken

De Eerste Kamer stemt in mei in met het wetsvoorstel voor 'gratis' (oftewel gesubsidieerde) schoolboeken. Vanaf 2009 krijgen scholen 308 euro per leerling voor schoolboeken. Voor het voorstel stemmen CDA, PVDA, CU en de SGP. De VVD is fel tegen en wijst erop dat de Raad van State, het belangrijkste adviesorgaan van de regering, ook tegen het voorstel is vanwege zware administratieve lasten. De VVD vindt de aanbesteding daarnaast juridisch risicovol. Daarbij zou een leraar niet meer zelf kunnen kiezen met welk lesmateriaal hij wil werken. Wel hebben de senatoren afgedwongen dat de regering, en dus niet de scholen, de kosten van juridische procedures in verband met Europese aanbesteding voor haar rekening neemt.

En verder...

- gaat de Kamer akkoord met het voorstel van minister Hirsch Ballin om alle stiletto's, vlintermessen en valmessen te verbieden;
- is de Kamer kritisch over tegenvallers met de hogesnelheidslijn nu de indienstneming van de lijn voor de tiende keer is uitgesteld;
- wil de Kamer, met uitzondering van de SP en de PVV, een punt zetten achter het onderzoek naar de moord op Theo van Gogh;
- accepteert de Tweede Kamer een wetsvoorstel waarin is vastgelegd dat gegevens over het bel- en internetgedrag van klanten door telecombedrijven een jaar mogen worden bewaard.

Juni 2008

Embryoselectie

Binnen de coalitie ontstaat in mei ophef over de zogenoemde embryobrief van staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Bussemaker (PVDA). In deze brief pleit de bewindsvrouw voor de uitbreiding van de selectie van embryo's bij genetische vormen van kanker. Het CDA vindt dat Bussemaker dit eerst had moeten afstemmen met haar coalitiepartners. Met name CU-leider Rouvoet is zeer ontstemd door het optreden van zijn collega omdat zijn partij fel tegen embryoselectie is. Bussemaker moet, onder druk van de CU, de brief intrekken.

Zij roept vervolgens het Academisch Ziekenhuis Maastricht (AZM) op, om terughoudend op te treden bij een uitgebreidere embryoselectie. Het AZM is het enige ziekenhuis dat dit mag doen. Het ziekenhuis zet desondanks de voorbereidingen voor een breed onderzoek door.

In een Kamerdebat over de kwestie op 5 juni proberen de oppositiepartijen inzicht te krijgen in het compromis van het kabinet dat in de maak is, maar de verantwoordelijke bewindspersonen minister Klink en zijn staatssecretaris gaan hier niet op in. Bussemaker geeft toe dat ze met het versturen van de brief een 'verkeerde inschatting' heeft gemaakt, maar dat ze zorgvuldig heeft gehandeld. Het CDA laat weten vóór de verruiming van embryoselectie bij ernstige ziekten te zijn. Eind juni wordt een akkoord bereikt waarbij de embryoselectie wordt uitgebreid voor dragers met een genetisch borst- of darmkankergen. Begin juli krijgt de staatssecretaris uiteindelijk brede steun voor haar brief. Alleen de SP is tegen en is teleurgesteld dat de ChristenUnie niet standvastiger is gebleken.

Debat over arrestatie cartoonist Nekschot

Er ontstaat in de Kamer ophef over de arrestatie van cartoonist Gregorius Nekschot. De politie houdt hem op 13 mei op last van het Amsterdamse Openbaar Ministerie aan. Nekschot, een pseudoniem, wordt aangeklaagd voor het publiceren van cartoons die discriminerend zouden zijn voor moslims en mensen met een donkere huidskleur. Eind mei stuurt minister Hirsch Ballin een brief naar de Kamer waarin hij uiteenzet dat de inval in de woning van de cartoonist nodig was om te voorkomen dat hij 'relevant bewijsmateriaal zou kunnen wegmaken', maar hij geeft ook toe dat de cartoonist wellicht te lang is vastgehouden. De PVDA is niet tevreden met de brief en vindt dat de minister zijn eigen rol in de gang van zaken in de Kamer nader moet toelichten.

Hirsch Ballin ontkent in juni in de Kamer actieve betrokkenheid bij de arrestatie van Nekschot. Het OM heeft hem alleen op de hoogte gehouden van de voortgang van het onderzoek en Hirsch Ballin heeft dus geen aanwijzingen gegeven. PVDA-lid Heerts vermoedt dat er sprake was van een 'politieke arrestatie', omdat het OM en het ministerie doorgaans overleggen over gevoelige strafzaken die ministeriële verantwoordelijkheid dragen. De VVD spreekt van een 'mistig' schrijven van de minister.

Spanningen rondom de JSF

In mei en juni botsten coalitiegenoten PVDA en CDA in de Kamer reeds over de Joint Strike Fighter (JSF). De PVDA-fractie heeft voor een onderzoek gepleit naar de alternatieven voor de JSF die het gevechtsvliegtuig F16 moet opvolgen. Staatssecretaris van Defensie De Vries (CDA) vond echter dat Defensie prima zelf kon uitzoeken wat de alternatieven zijn zonder gebruik te maken van een extern bureau. De PVDA is altijd faliekant tegen de komst van de JSF geweest, maar moest als coalitiepartner water bij de wijn doen. Eerder had de PVDA gedreigd, tot ergernis van coalitiepartner CDA, de voortgang van de Nederlandse JSF-deelname te blokkeren als er geen extern onderzoek zou komen naar alternatieven. Door het inbinden van de PVDA kon een intentieverklaring worden getekend voor deelname aan een testprogramma en de aanschaf van twee testtoestellen.

In juni komt de PVDA in de Kamer terug op de kwestie en willen de sociaaldemocraten de staatssecretaris via een motie dwingen om de F18 Super Hornet van Boeing in het onderzoek

te betrekken. Eerder werd in het regeerakkoord afgesproken dat alle kandidaten nogmaals met elkaar moesten worden vergeleken. De Vries is hier tegen omdat het toestel al in 2002 was afgefallen als kandidaat. In juli laat de staatssecretaris met een brief aan de Kamer weten dat alleen de F-35 JSF, de *advanced* F16 en de Saab Gripen Next in aanmerking komen als mogelijke opvolgers voor de F16.

En verder...

- eist de Kamer van minister Hirsch Ballin uitleg over de vermindering van de persoonsbeveiliging van het Kamerlid Verdonk;
- biedt minister van Defensie Van Middelkoop (cu) zijn verontschuldiging aan de Kamer aan over het feit dat zijn ministerie in 2005 en 2006 verkeerde cijfers naar buiten heeft gebracht over de kosten die het departement maakte voor het Koninklijk Huis;
- besluit de meerderheid van de Kamer de oproep van de cu aan de minister-president om de openingsceremonie van de Olympische Spelen te boycotten niet te steunen; cu, GroenLinks, D66 en PVV zijn voor de boycot;
- komt er geen parlementair onderzoek, waarop de PVV had aangedrongen, naar de omvang van corruptie op de Nederlandse Antillen en Aruba;
- is er geen Kamermeerderheid voor het voorstel van CDA en PVV om de leeftijdsgrens voor prostituees te verhogen van 18 naar 21 jaar om zo illegaliteit en misstanden binnen de sector tegen te gaan;
- maakt SP-voorman Marijnissen half juni bekend dat hij opstapt als fractieleider maar aanblijft als Kamerlid en partijvoorzitter; gezondheidsredenen spelen hierbij een rol, Agnes Kant volgt Marijnissen op.

Juli 2008

Ruzie in coalitie over uitstel btw-verhoging

Begin juli botsen de fracties van CDA en PVDA tijdens het begrotingsdebat over de 'Voorjaarsnota' over uitstel van de geplande btw-verhoging. De PVDA pleit voor een uitstel van een jaar voor de btw-verhoging en de verlaging van de ww-premie in verband met de stijging van de inflatie. Het CDA ziet hier niets in en wil dat het kabinet vasthoudt aan het uitgangspunt om de kosten van arbeid te verminderen en meer mensen aan het werk te krijgen. De verhoging van de btw van 19 naar 20 procent levert het kabinet 2 miljard euro op waarmee de ww-premie sterk kan worden verlaagd.

Nieuwe Europese 'grondwet' door de Eerste Kamer

Begin juli stemt de Eerste Kamer eindelijk in met het Verdrag van Lissabon, de opvolger van de door de Nederlandse burgers weggestemde Europese Grondwet. Alleen de SP en de PVDD zijn het hier niet mee eens.

In mei hebben PSP, D66, GroenLinks, PVV en PVDD in de Tweede Kamer nog een initiatiefvoorstel ingediend voor een referendum over het verdrag. SP-Kamerlid Van Bommel zag

het debat over het voorstel als de laatste kans op een referendum over het verdrag. Het voorstel kreeg geen meerderheid in de Tweede Kamer.

En verder...

- strandt in de Eerste Kamer de Aanbestedingswet, die beoogt de verscheidenheid van bestaande regelgeving voor aanbesteding gelijk te trekken en te vereenvoudigen, omdat het voorstel te weinig inhoud heeft en zou leiden tot juridisering van de regels;
- is de Tweede Kamer steeds minder enthousiast voor het voorstel over rekeningrijden van minister Eurlings; onder druk van het zomerreces worden beslissingen hierover overgeheveld naar na de zomer;
- zet minister Klink de marktwerking in de zorg door terwijl de Kamer heeft gevraagd daarmee te wachten tot ze terug is van reces.

Augustus 2008

Kamerlid Duyvendak stapt op

Begin augustus raakt het GroenLinks-Kamerlid Duyvendak in opspraak. In een persbericht over zijn te verschijnen boek *Klimaatactivist in de politiek* spreekt de politicus over een inbraak bij het ministerie van Economische Zaken in 1985 waarbij hij betrokken is geweest en waarbij stukken over kernenergie zijn onvreemd. In zijn boek schrijft hij behalve over zijn Kamerlidmaatschap ook over de actiegroep van de milieubeweging waarin hij in de jaren tachtig actief is geweest. Dit zorgt voor ophef bij de Kamerfracties die het vooral niet zint dat Duyvendak het nieuws 'met trots' naar buiten bracht. Later blijkt dat de GroenLinkser ook heeft aangezet tot geweld tegen ambtenaren van het ministerie van Economische Zaken. Als redacteur van het krakersblad *Bluf!* was Duyvendak in de jaren tachtig medeverantwoordelijk voor het afdrukken van namen en adressen van topambtenaren van het ministerie. Later blijkt dat actievoerders naar aanleiding hiervan brandende lappen in brievenbussen hebben gegooid van de genoemde ambtenaren.

GroenLinks-leider Halsema zegt dat Duyvendak de partij heeft beschadigd en beoordeelt de inbraak als 'moreel en politiek onacceptabel'. Op 14 augustus treedt Duyvendak af als lid van de Kamer.

Ook Minister Cramer komt onder vuur te liggen wanneer het erop lijkt dat zij als voorzitter van Milieudefensie met 177 anderen in een advertentie, haar handtekening zou hebben gezet onder een steunverklaring voor het blad *Bluf!*. Cramer zegt zich hier niets van te herinneren en wijst erop dat haar naam in de advertentie op twee punten fout is gespeld. Toch stelt ze een onafhankelijk onderzoek in naar de advertentie. Tijdens het Kamerdebat in september blijkt dat het onderzoek geen belastende feiten heeft opgeleverd.

En verder...

- is de oppositie boos omdat Defensie haar militairen verbiedt om op de Gay Pride in Amsterdam in uniform aanwezig te zijn;
- eist een Kamermeerderheid van staatssecretaris Bussemaker van Volksgezondheid ophef-

CHARLOTTE BRAND

- dering over de reanimatiestop voor 70-plussers in een verzorgingstehuis;
- werken CDA, CU en VVD aan een initiatiefvoorstel voor het verbod op kraken.

Noot

- ¹ Dit overzicht is gebaseerd op de berichtgeving in *NRC Handelsblad*, *Parlementaire Nieuwsbrief* en de *Handelingen der Staten-Generaal*. Een overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen wordt jaarlijks gepubliceerd in het *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*.

Recensies

Desacralisering van de ‘pacificatie-premier’

Johan den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Boom; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 8506 499 2, 901 p., prijs: € 49,50.

‘In het interbellum werd hij steeds geassocieerd met de redding van het land en staatsman-wijsheid boven de partijen. Hij werd de man naar wie tijdens zijn leven straten en scholen werden vernoemd.’ (p. 707)

‘Hij’ is Pieter Wilhelm Adriaan Cort van der Linden, de laatste – zij het partijloze – liberaal die zich tussen 1913 en 1918 premier van Nederland mocht noemen. Nog steeds wordt hij in geschiedenisboeken geroemd om zijn grootste prestatie: het oplossen van twee langsepende politieke kwesties uit de negentiende eeuw, te weten de subsidiëring van het bijzonder onderwijs en de invoering van het algemeen kiesrecht. De waardering die Cort van der Linden ontving na zijn vertrek uit de actieve politiek (en later na zijn overlijden), stond in fel contrast met de kritiek die hij tijdens zijn ministerschap meerdere malen moest ervaren. De zelfstandige, ‘stille’ politiek die hij voerde, waarbij hij het parlement soms buitenspel leek te zetten, kwam hem vaak op kritiek van de Tweede Kamer te staan. Historicus Johan den Hertog beschrijft in zijn biografie de politieke overtuigingen en stijl van een man, die over het algemeen een verzoenende toon hanteerde, maar die ook bereid was zo nodig scherp zijn eigen opvattingen en optreden te verdedigen. ‘Het had zijn voorkeur om binnen de gewenste kaders van zijn zelfstandige regeervorm rustig te overleggen en verder elkaars standpunten zo goed mogelijk te respecteren. Wie deze benadering zelf niet accepteerde, kon echter rekenen op een stevig weerwoord (...). Kalmte was zijn kracht, maar dat mocht niet zover gaan dat het zijn gezag zou ondergraven.’ (p. 520) Mede door deze persoonsschets is *Minister-president in oorlogstijd* ten dele als een desacralisering van de ‘pacificatie-premier’ te beschouwen; tegelijkertijd biedt de uitvoerige studie de lezer juist de mogelijkheid een meer afgewogen beeld van Cort van der Linden te vormen.

Een belangrijk deel van de biografie van Den Hertog is gewijd aan een beschrijving van de manieren waarop Cort van der Lindens denkbeelden en interesses in zijn politieke handelen doorwerkten. Hij illustreert dit ten eerste aan Van der Lindens voorkeur voor de Duitse wetenschap en filosofie. Tijdens de Eerste Wereldoorlog leidde dit (met name bij de Entente) meermalen tot verdenking van Duitse sympathieën. Den Hertog beargumenteert echter overtuigend dat Van der Linden geenszins naar een samenwerking met de Centralen neigde, maar juist een goede tandem vormde met zijn collega van Buitenlandse Zaken J. Loudon, wiens francofilie openlijk bekend was. De ‘stille diplomaat’ laveerde met zijn collegaminister tussen beide oorlogvoerende partijen om de neutraliteit van Nederland te waarborgen.

Een tweede aspect uit Cort van der Lindens opvattingen, het gemeenschapsdenken, bood hem de mogelijkheid tot bruggen bouwen. Van der Linden was van mening dat de samenleving niet van bovenaf gereguleerd moest worden, maar dat dit in belangrijke mate aan initiatieven uit de maatschappij zelf moest worden overgelaten. Dit gold ook voor het onderwijs – de staat moest alleen waar nodig bijspringen. Deze denkbeelden sloten aan bij de confessionele organische voorstelling van de maatschappij. Ze stelden de liberaal Van der Linden in

staat in de gevoelige kwestie van subsidiëring van het bijzonder onderwijs toenadering tot de confessionelen te vinden. De decentrale inrichting van de maatschappij die Cort van der Linden vanuit dit gemeenschapsdenken voor ogen stond, kwam uiteindelijk door de noodzakelijke bemoeienissen met en regulering van het maatschappelijke leven tijdens de Eerste Wereldoorlog niet tot stand. Met het ontstaan van een verzuilde maatschappij was eerder het tegendeel het geval.

Ten derde beschrijft Den Hertog hoe Cort van der Linden met recht een extraparlamentaire premier genoemd kon worden. Zijn dualistische instelling bleek al tijdens zijn eerste ontmoeting als premier met de Tweede Kamer, waar hij verklaarde zijn werkprogram over het parlement heen, naar de wil van de kiezers ingericht te hebben. Van der Linden regeerde los van de partijen, maakte gebruik van informele kanalen en contacten en probeerde verscheidene malen achter de schermen compromissen tussen de verschillende politieke groepen tot stand te brengen. Partijpolitiek was hem een doorn in het oog, hoewel de door hem ingevoerde evenredige vertegenwoordiging juist tot versterking van partijdominantie zou leiden. Ook in conflicten tussen de Kamer en zijn collega-ministers probeerde hij – zij het af en toe met de hierboven genoemde autoritaire stijl – verzoenend op te treden: met het oog op de buitenlandse oorlogssituatie moest tegen elke prijs een val van het kabinet voorkomen worden.

De biografie van Den Hertog, die tevens als proefschrift aan de Universiteit Leiden is verdedigd, staat in een groeiende biografische trend in de Nederlandse historiografie in het algemeen en in de politieke geschiedenis in het bijzonder. Op één na (Th. de Meester), zijn van alle Nederlandse ministers-presidenten tussen 1900 en 1940 de laatste jaren meer of minder omvangrijke (politieke) biografieën verschenen. Den Hertog komt de eer toe met zijn biografie een belangrijke steen aan deze zich ontwikkelende traditie bij te dragen. In lijn met de titel ligt de nadruk op Cort van der Lindens tijd als minister-president in oorlogstijd, waardoor het boek voor een biografie een wat onevenwichtige indruk maakt. Desalniettemin volstaat de beschrijving van Van der Lindens denkbeelden en tijd als hoogleraar om zijn latere politieke optreden te kunnen plaatsen. De privépersoon Cort van der Linden blijft daarbij enigszins in het duister, hoewel deze in de epiloog nog kort voor het voetlicht komt. De toevoeging *politieke* biografie aan de titel is dan ook terecht. Door de afweging van diverse persoonlijke elementen, namelijk van diens karakter, opvattingen en politiek optreden schetst Den Hertog een genuanceerd beeld van de politicus Cort van der Linden. De ‘mythische’ sluier die soms rond de Pacificatie en diens voornaamste ijveraar hangt is gelicht, maar de betekenis van Cort van der Lindens daden met zijn biografie is daarmee allerminst gebagatelliseerd.

Erie Tanja

Tussen erkenning en rehabilitatie van een sfinx

Henk van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Boom; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 8506 421 3, 549 p., prijs € 35,-.

‘De “dies ater”; de dag der verschrikking.’ Zo beschreef jonkheer D.J. de Geer kort voor zijn dood de tiende mei 1940, de dag van de Duitse inval in Nederland, die enkele dagen later

leidde tot het uitwijken van de onder zijn leiding staande regering naar Londen. In zijn leven zou de Duitse inval een dramatische cesuur betekenen. Waar minister-president De Geer op 9 mei niet alleen in eigen christelijk-historische kring, maar ook ver daarbuiten in hoog aanzien stond, was van zijn gedurende decennia opgebouwde reputatie korte tijd later niets meer over. Integendeel, hij werd wegens defaitisme gedwongen tot ontslag en vluchtte terug naar Nederland waar hij als een laffe deserteur en een ordinaire verrader werd ontvangen. Strafrechtelijk veroordeeld voor zijn gedrag en tot in het diepst aangetast in zijn eer, trachtte De Geer na de oorlog rusteloos en op obsessieve wijze zijn gedrag te legitimeren en zijn naam te zuiveren. Maar de vele in zelfverheffing en zelfbeklag gedrenkte apologieën waren vergeefse moeite. Eerherstel kreeg hij niet en de eens zo gewaardeerde staatsman zou zijn laatste jaren in eenzaamheid en vergetelheid slijten. En ook na zijn dood in 1960 op bijna negentigjarige leeftijd zou het oordeel over zijn politieke leven vrijwel geheel gedomineerd blijven door zijn deconfiture. De tiende mei had zijn leven voorgoed in een ander daglicht geplaatst.

In *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* poogt huisarts en historicus Henk van Osch dit negatieve daglicht te nuanceren. De biograaf doet dit vooral door De Geers optreden vóór de Tweede Wereldoorlog als Kamerlid voor de Christelijk-Historische Unie (CHU), fractievoorzitter, minister en minister-president te beschrijven 'in een waardevolle toonzetting', zoals hij het zelf in zijn inleiding formuleert. Hoewel ook duidelijk wordt hoe gesloten, onberekenbaar, solistisch en afstandelijk De Geer als politicus was, raakt de lezer onder de indruk van zijn onafhankelijkheid, deskundigheid op binnenlands terrein en zijn vermogen om in schier uitzichtloze politieke crises een doorbraak te bewerkstelligen. Vol lof schrijft Van Osch over het optreden van deze politieke mastodont bij formaties en over zijn eerste premierschap tussen 1926 en 1929. Met sympathie wordt ook De Geers rol beschreven als bewaker van de zuivere staatsrechtelijke verhoudingen tussen ministers en parlement en tussen de Eerste en Tweede Kamer.

Dat Van Osch de schijnwerpers nadrukkelijk op deze door zijn optreden in oorlog in de schaduw gestelde verdiensten van De Geer richt, is begrijpelijk. Toch lijkt de auteur in de eerste helft van het boek soms de noodzakelijke distantie tot zijn hoofdpersoon uit het oog te verliezen. Zo ontstaat bij de lezer het weinig genuanceerde beeld dat De Geer, zeker wanneer hij wordt afgezet tegen zijn grote rivaal Colijn, een extreem altruïstisch politicus was die zichzelf en zijn partijbelang voortdurend opofferde voor het landsbelang. En zijn rol als antifascist in de jaren dertig wordt wel erg sterk aangezet wanneer Van Osch zonder verdere onderbouwing suggereert dat De Geer tallozen de ogen heeft geopend en hen ervan heeft weerhouden het nationaalsocialisme te omarmen.

Daar staat tegenover dat de biograaf tot de complexe persoonlijkheid van De Geer weet door te dringen. Dat is vooral het gevolg van zijn aanpak waarbij hij een historische benadering aanvult met de psychologische inzichten die hij als huisarts door zijn intensieve contact met patiënten heeft opgedaan. Juist in het geval van De Geer, wiens levensloop regelmatig aan het zicht onttrokken wordt door de vele raadsels in zijn gedragingen, blijkt dit psychologische perspectief bijzonder waardevol. Zonder hem als een patiënt op de divan te leggen, wijst Van Osch op een aantal karaktereigenschappen die een plausibele verklaring bieden voor De Geers sfinxachtige gedrag. Grote onzekerheid, zelfonderschatting en faalangst lijken de belangrijkste factoren te zijn. Als hij na lang wikken en wegen eenmaal een standpunt ingenomen had, hield De Geer daar vervolgens halsstarrig aan vast. Toen zijn op internationaal recht en vrede gestoelde wereldbeeld met de Duitse inval instortte, kon hij dat

niet verwerken en probeerde hij de toestand van weleer te lijmen door middel van vredes-initiatieven. Het was voor de vredelievende De Geer simpelweg onmogelijk om zich op de nieuwe situatie in te stellen, afscheid te nemen van de vooroorlogse neutraliteitspolitiek en leiding te geven aan een land in oorlog. Na de Duitse inval verloor hij daarom de greep op de werkelijkheid, raakte gedesoriënteerd en was niet in staat om nog enige leiding aan de regering te geven.

Van Osch wijst bij dit debacle terecht op de medeverantwoordelijkheid van degenen die De Geer, een op buitenlands en militair terrein zwakke politicus, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog tot het premierschap hebben bewogen en die hem te lang op die post hebben gehandhaafd. Hiermee wil hij De Geer zelf overigens geenszins vrijpleiten van zijn gedrag na 10 mei 1940. De studie is uitdrukkelijk niet bedoeld als een rehabilitatie, zo stelt de biograaf. Desondanks kan de lezer zich niet aan de indruk onttrekken dat Van Osch, gedreven door zijn expliciet geformuleerde opvatting dat zijn hoofdpersoon wél meer erkenning verdient voor zijn grote verdiensten voor zijn land, de periode tot mei 1940 soms te sterk vanuit het perspectief en de visie van De Geer beschrijft. Iets meer afstand had dit deel van de biografie evenwichtiger gemaakt. Desalniettemin is Van Osch erin geslaagd om, op basis van indrukwekkend archiefonderzoek en een verhelderende psychologische benadering, het gedrag van de sfinx De Geer inzichtelijker te maken en een genuanceerd beeld te schetsen van een tragisch leven.

Casper Kirkels

Dromer en doordouwer

Anet Bleich, *Joop den Uyl, 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam; Balans 2008) ISBN 978 90 5018 8180, 544 p., prijs: € 35,-.

De biografie van Joop den Uyl is een schrijversgraf gebleken. Diverse mensen hadden al hun tanden stukgebeten op het leven van de premier van 'het meest linkse kabinet uit de Nederlandse geschiedenis' voordat Anet Bleich eraan begon. Zij toonde moed door de nederlagen van haar voorgangers te laten voor wat ze waren. Haar boek is leesbaar, origineel, boeiend en als overzicht redelijk compleet. Zij heeft zich door geen controverse laten afschrikken, maar is haar eigen gang gegaan. Haar persoonlijke, voor Den Uyl goed uitpakkende stempel dat dit project draagt – Bleichs eigen (linkse) denkwereld garandeert een ruime mate van *goodwill* jegens haar onderwerp –, heeft het voordeel dat zo tenminste de complete mens Den Uyl aan bod komt. Tot in de uithoeken van de psychologie zoekt Bleich naar verklaringen voor de rare schuivers (bijvoorbeeld zijn korte flirt met 'bruin' gedachtegoed, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog) die hij soms maakte. Dit heeft een interessante melange van kleine en grote, volgens haar betekenisvolle feiten en gebeurtenissen opgeleverd. Al met al is *Dromer en doordouwer* zeker nog niet de finale studie over Den Uyl, maar wie zou Bleich dat ernstig kwalijk nemen? Allerlei vragen blijven over; deze biografie beantwoordt er echter al zoveel dat toch voorzien wordt in een grote behoefte.

De auteur noemt het premierschap Den Uyls *finest hour*. Vier van de zeventien hoofdstukken van haar boek wijdt zij aan die periode. Daarnaast krijgen zijn jeugd, de oorlogsjaren, het directeurschap van de Wiardi Beckmanstichting, het Amsterdamse wethouderschap en Den Uyls eerste ministerschap (van Economische Zaken, in het kabinet-Cals) ruime aandacht. Hoe komt Den Uyl als politicus uit de verf? Hij was een democraat in hart en nieren, die in de Koude Oorlog neigde naar communistenvreterij. Zo koos hij in 1948 de bekende affaire rond de benoeming van enkele hoogleraren aan de Amsterdamse Politieke en Sociale Faculteit partij voor Jan Barents, wiens actie tegen J. Suys sterk riekte naar opportunisme. Doorgaans bleef hij echter voldoende nuchter om niet helemaal door te schieten. Als er iets in deze biografie wordt benadrukt is het Den Uyls vermogen als intellectueel alles van minstens twee kanten te bekijken. Talrijk zijn de voorbeelden die Bleich aandraagt van zijn behoefte aan discussie en tegenspraak. Zijn niet op hun mondje gevallen kinderen kwamen hem wat dat betrof graag tegemoet. Hoewel hij in wezen niets van de rebellie van Nieuw Links in de Partij van de Arbeid moest hebben, bleek hij in staat zijn wantrouwen (en het hunne!) de baas te worden. Uiteindelijk werd hij zelfs een soort held voor de jonge garde. Dit was een opmerkelijke wending in zijn levensverhaal, die Bleich als een huzarenstukje beschrijft. De prijs die de PVDA voor zijn flexibiliteit moest betalen was het ontstaan van ds'70, een gering verlies in vergelijking met de winst die de vernieuwde partij in het stemhokje verwierf.

Als typische vakminister in het – in de ‘Nacht van Schmelzer’ van oktober 1966 gevallen – kabinet-Cals werd Den Uyl niet beschadigd door de vele affaires die het draagvlak voor ‘rooms-rood plus de ARP’ gestaag deden afbrokkelen. Minister van Financiën Anne Vondeling kwam er minder genadig vanaf. Hij moest zijn partijleiderschap aan Den Uyl afstaan, die op dat moment vleugels kreeg. In het verleden had hij zijn vrouw Liesbeth voorspeld dat hij nog eens minister-president zou worden. De kans deze droom werkelijkheid te laten worden had hij nu in handen. In 1967 leed de PVDA nog verlies bij de verkiezingen, maar bij de drie volgende keren (1971, 1972, 1977) boekte zij steeds aanzienlijke of zelfs spectaculaire (1977: tien zetels) winst.

In 1972 spraken de kiezers de wens uit dat er een progressief kabinet zou komen; zo mag de uitslag van 1972 toch wel worden geduid. Een groot verlies voor D'66 werd meer dan gecompenseerd door winst voor PVDA en PPR. De enige confessionele partij die samenwerking met links nadrukkelijk als optie had opengehouden, de ARP, won ook een zetel. De KVP en de CHU leden smadelijke verliezen. In de formatie die volgde ging de ARP heel ver om de PVDA tegemoet te komen. Een centrum-links kabinet steunen – gedoogsteunen, formeel – betekende namelijk dat men de eigen lijsttrekker, Biesheuvel, die hoopte op en toewerkte naar herstel van de centrum-rechtse coalitie, als een baksteen liet vallen. Maar zo ver was de ARP onder leiding van Aantjes bereid te gaan. Het heeft echter een haar gescheeld of het centrum-linkse kabinet was er ondanks de medewerking van de Aantjesvleugel in de ARP niet gekomen. De geschiedenis van deze formatie laat zien dat de PVDA in 1972-1973 al bijna even hoog spel speelde als zij in 1977 zou doen ('Keerpunt' was 'ononderhandelbaar'), alleen liep het deze keer net goed af. Noch in deze periode, noch in 1977, noch in 1981 stak Den Uyl zijn nek uit om op matiging aan te dringen. De broeierige sfeer die stevast in de PVDA ontstond zodra de KVP, en later het CDA, ter sprake kwam, heeft de lange duur van de formatie 1972-1973 bepaald, heeft kwaad bloed gezet waar het kwade bloed maar kruipen wilde, heeft de KVP én Aantjes een 'dat-nooit-weergevoel' bezorgd, heeft Van Agt stelselmatig vernederd in zijn ministersperiode, heeft de uitslag van de formatie in 1977 bijna onvermijdelijk gemaakt en

heeft ook in de periode 1981-1982 de weg naar de volgende periode van ballingschap gewezen. De anti-KVP-resolutie van 1969 bleef, hoewel zij formeel niet meer van kracht was, de gang van zaken bepalen en werd zo een voor anderen gegraven kuil waar de PVDA zelf inviel.

Dat valt Den Uyl aan te rekenen, en tussen de regels door – de lezer moet echt goed zoeken – zegt de auteur dat ook wel. Zij is erg voorzichtig met kritiek; de enige echte tik die zij een Den Uyl toedeelt is voor Liesbeth, die zo kinderachtig was Van Agt en Aantjes (!) niet te willen zien tijdens de herdenkingsdienst na haar mans overlijden. Op 544 pagina's maakt Den Uyl geen enkele werkelijk enorme misstap, en ook over de kleine (zoals Den Uyls medewerking aan de Nederlandse vertaling van Felix Kerstens hilarische opscheppboek *Klerk en beul*) schrijft Bleich ingehouden. Wel laat zij bijvoorbeeld doorklinken dat als wethouder Den Uyl in Amsterdam langer zijn gang had kunnen gaan, van de oude stad weinig zou zijn overgebleven. Maar zijn termijn duurde slechts kort, dankzij het feit dat Den Haag hem riep, dus zo'n minder positief oordeel van de biografie blijft een beetje zweven. Geeft zij Den Uyl daarmee structureel het voordeel van de twijfel? Een recensent als Gerard Mulder, een van degenen die ooit zelf in het schrijversgraf terecht zijn gekomen, vindt van wel en doopt zijn stuk in venijn.¹ Dat heeft Den Uyl echter niet verdiend, en Bleich evenmin. Dit ondanks enkele opvallende tekortkomingen: rijke boek moet wel een vervolg krijgen, of verscheidene vervolgen, waarin ook meer aandacht dient te worden besteed aan het buitenland. Willy Brandt wordt door Bleich alleen in het voorbijgaan genoemd en diens door de 'linkse' PVDA van de jaren zeventig sterk gewantrouwde opvolger (vanaf 1974) Helmut Schmidt in het geheel niet. In het kruisrakettenverhaal, dat zij weer wel vertelt, ontbreekt daardoor een belangrijk deel van de achtergrond.

Doeko Bosscher

Noot

- 1 Gerard Mulder, 'Een slordige omgang met mensen', *Historisch Nieuwsblad* 3 (2008).

'We are here, because you were there'

Guno Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders. Nederlandse politici over burgers uit Oost & West en Nederland, 1945-2005* (Rozenberg Publishers; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 5170 779 3, 385 p., prijs: € 34,50.

In deze dissertatie concentreert de antropoloog Jones zich op het politieke debat over de plek die (postkoloniale) burgers uit de (voormalige) overzeese rijksgedelen in de periode 1945-2005 kregen in de Nederlandse samenleving. Zijn belangrijkste bronnen zijn het politieke debat in de Tweede Kamer en beleidsnota's over de wet- en regelgeving over nationaliteit, toelating en integratie/inburgering. De methode die hij hanteert is de vertooganalyse waarbij 'talige processen in samenhang met hun institutionele inbedding worden geanalyseerd' (Foucault). Anders gezegd, het gaat om de wijze waarop Nederlandse ministers, staatssecretarissen en Tweede Kamerleden in de context van de openbare debatten een plaats toekennen ('betekenissen hechten') aan burgers uit de (voormalige) Nederlandse koloniën. Politici geven volgens de

auteur door hun prominente aandeel in politieke vertogen over nationaliteit, toelating en interactie de kaders aan waarbinnen postkoloniale burgers zich ruimtelijk, maatschappelijk en symbolisch kunnen bewegen. Essentieel hierbij is dat de wijze waarop politici in het debat deze burgers benoemen, niet wordt beschouwd als een weergave van de werkelijkheid maar als een constructie daarvan. De vragen die de auteur zich hierbij stelt zijn: hoe spraken en dachten Nederlandse politici in de naoorlogse periode over de plek van Indische, Surinaamse, Molukse en Antilliaanse Nederlanders in de Nederlandse samenleving en hoe vonden die opinies hun weg naar wetgeving en beleid? Ging de vanzelfsprekende Nederlandse aanwezigheid in de overzeese rijkdelen gepaard met een even vanzelfsprekende opname van postkoloniale burgers uit die gebieden in Nederland? Betekende het formele Nederlanderschap van deze burgers dat politici hen in de periode na 1945 ook als lid van het Nederlandse volk beschouwden? Hoe werkt met andere woorden de insluiting door uitsluiting, en andersom, de uitsluiting door insluiting? En kan er tegelijkertijd sprake zijn van uitsluiting en insluiting? Jones wil feitelijk laten zien dat politieke vertogen over postkoloniale burgers onvoorspelbaar en gelaagd kunnen zijn en door de tijd heen sterk veranderen. Of zoals hij het op de achterflap formuleert: 'Het historische perspectief illustreert hoe het idee over de Nederlandse natie, over de "echte" en de "onechte" Nederlander, in de loop der jaren van betekenis is veranderd.'

De theoretische inleiding van 49 pagina's, waarin bovenstaand kader uit de doeken wordt gedaan, vraagt veel van de lezer, die pas op pagina 42 te weten komt tot welke probleemstelling deze Foucaultiaanse vragen leiden. De lezer wordt echter in de hoofdstukken (4, 5, 7 en 8) die concreet gaan over het politieke debat, ruimschoots beloond voor zijn inspanningen. Zonder in te gaan op de specifieke hoofdstukken wil ik een aantal interessante noties weergeven die deze waardevolle dissertatie heeft opgeleverd.

Voor de Indonesische spijtoptanten (Indische Nederlanders die in de jaren vijftig de Indonesische nationaliteit hadden aangenomen en daar later spijt van kregen) en de Molukkers gold dat het niet bezitten van het staatsburgerschap toch leidde tot een symbolische insluiting in de natie. Maar het werkte ook omgekeerd: het bezitten van het staatsburgerschap (formele insluiting) kon ook samengaan met symbolische uitsluiting. Dit gold voor Indo-Europeanen, Surinamers en Antillianen. Interessant hierbij is hoe deze processen verliepen. Bijvoorbeeld bij de 'Ambonezen', zoals de Molukkers werden genoemd, bepaalde vóór de soevereiniteitsoverdracht loyaliteit en christelijke verwantschap het discours over identiteit in de politieke vertogen. Na hun vestiging in Nederland construeerden de regering en de meerderheid van de Kamer de Ambonezen als een etnische groep die onassimileerbaar was. Deze omkering van betekenisgeving gold ook voor het Indonesische staatsburgerschap van de Ambonezen. Toen de Ambonezen nog in Indonesië waren, zag de Nederlandse regering dit staatsburgerschap vooral als een 'formele kwestie'. Maar op het moment dat ze zich goed en wel in Nederland hadden gevestigd, werd hun Indonesisch staatsburgerschap niet langer gezien als een 'formele kwestie' maar werd het ingezet als uitsluitingsmechanisme. De Nederlandse regering stelde zelfs de ratificering van het Vluchtelingenverdrag uit om de mogelijkheid te hebben zonder te veel problemen de Ambonezen uit te kunnen zetten.

De Indische Nederlanders die het Nederlandse staatsburgerschap wel bezaten, bleken ook geen garantie te hebben op insluiting in de Nederlandse samenleving. In de periode 1947-1951 bestond voor hen het optierecht op de Indonesische nationaliteit. De Nederlandse regering was voorstander van de verlenging van de optietermijn zodat de Indische Nederlanders bij een veiliger situatie in Indonesië alsnog de kans kregen om te kiezen voor de Indonesische

nationaliteit. Op de achtergrond speelde hierbij de overtuiging van de Nederlandse regering en het merendeel van de Kamer dat de Indonesische meer dan de Nederlandse nationaliteit behoorde tot de identiteit van Indische Nederlanders. Het zou in het belang van henzelf zijn om voor het Indonesische staatsburgerschap te kiezen. Zij waren zich nog niet bewust van hun 'Aziatische zelf'. Indische Nederlanders zouden bovendien 'onaanpasbaar' zijn aan de Nederlandse samenleving. Regering en Kamer gingen voorbij aan het feit dat de doorsnee Indische Nederlander trots was op zijn Nederlanderschap en daar zijn identiteit en eigenwaarde aan ontleende. Het laat een smalle, op etniciteit gebaseerde visie op het 'echte Nederlanderschap' zien waarbij ook economische omstandigheden een belangrijke rol speelden. We zien ditzelfde fenomeen optreden bij het politieke vertoog over Surinamers en Antillianen die in Nederland verbleven. In de jaren zestig werd in het debat in de Kamer niet discriminatie in Nederland maar vooral de 'andere aard' als oorzaak aangemerkt van aanpassingsmoeilijkheden van 'buitenlandse Surinaamse rijksgenoten'. Dit gold in de jaren negentig in de ogen van regering en Kamer ook voor de Antillianen waarbij erop werd gewezen dat hun natuurlijke woonomgeving de Antillen was. De formele insluiting, het Nederlands staatsburgerschap, ging hier gepaard met een symbolische uitsluiting. Jones noemt dit *ethnic othering*. Het omgekeerde proces laat Jones zien voor de jaren zeventig bij onder meer de Molukkers waarbij formele uitsluiting (niet bezitten van het Nederlands staatsburgerschap) gepaard ging met symbolische insluiting: zij verwierven de status van 'etnische Molukse insider' met een (voor een niet-staatsburger) ongebruikelijke sterke rechtspositie.

Al in de jaren vijftig was er een minderheid in de Kamer die tegen het 'dominant waarheidsvertoog' van ethnic othering protesteerde. Deze protesten kwamen vooral uit de rechtse hoek. De Katholieke Nationale Partij, een afscheiding van de KVP, vond bijvoorbeeld dat Indische Nederlanders niet thuishoorden in Indonesië en zich wél aan de Nederlandse samenleving konden aanpassen. Ook hielden rechtse Kamerleden al in 1951 rekening met een toekomstig substantieel burgerschap van de Ambonezen in de Nederlandse samenleving. Rechtse Kamerleden paarden een koloniale mentaliteit aan insluiting in Nederland van postkoloniale burgers. Volgens de auteur kent de migratie politiek gezien geen rolverdeling tussen rechts 'restrictief' versus links 'ruimhartig'. De verdeling bleek vooral afhankelijk van de historische context.

Hoewel er het een en ander valt aan te merken op de structuur van dit boek, die door de grote hoeveelheid kopjes en tussenkopjes soms rommelig is, laat Jones overtuigend vanuit verschillende perspectieven het ingewikkelde historische proces zien van insluiting en uitsluiting van de postkoloniale burgers. Hij heeft daarmee een knappe prestatie geleverd. Zijn onderzoek maakt duidelijk hoe belangrijk beeldvorming is in het politieke debat over integratie. Jones vat het complexe historische proces op bladzijde 30 samen in de pakkende oneliner: 'We are here, because you were there'.

Marij Leenders

Van traditie tot gezag, van gezag tot traditie

Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*

(Uitgeverij Wereldbibliotheek; Amsterdam 2008) ISBN 978 90 2842 238 4, 282 p., prijs: € 19,90.

Titel en subtitel van Jouke Turpijns proefschrift, behorend tot het onderzoeksprogramma 'Parlementair en partijdig. Politieke cultuur en opvatting van politiek in Nederland en West-Europa in de 19^e en 20^e eeuw', prikkelen al direct de nieuwsgierigheid. Hoezo, mannen van gezag? Bezaten Kamerleden vóór 1848 geen gezag? En moest die Tweede Kamer in 1848 nog worden uitgevonden? Die bestond immers al sinds 1815, toen vanwege de samenvoeging met België een tweekamerstelsel werd ingevoerd.

De titel roept associaties op met de studie *Die Männer von Bildung und Besitz*, dat 'Struktur und Handeln parlamentarischer Führungsgruppen in Deutschland und Frankreich 1848/1849' tot onderwerp heeft.¹ In deze Duitse studie ligt het accent weliswaar op de sociale herkomst en de beroepsmobiliteit van parlementariërs, maar ook hier is het uitgangspunt dat in het revolutiejaar 1848 een nieuwe politieke garde is aangetreden, die niet zonder meer op basis van traditionele, overerfde posities een politieke rol kon spelen. Turpijn gebruikt het begrip 'gezag', dat 'traditie' moest vervangen. De Kamerleden-nieuwe-stijl moesten door de juiste toepassing van de nieuwe grondwettelijke regels een gezaghebbende positie veroveren. De verregaande wijziging van de Grondwet stelde de Tweede Kamer een aantal nieuwe instrumenten ter beschikking waardoor de verhouding tussen Kamer en regering drastisch zou wijzigen. Nieuw in 1848 was de Kamer bovendien qua samenstelling, althans liefst tweederde van alle voor het eerst rechtstreeks gekozen leden.

Anders dan bovengenoemde meer sociologische Duitse studie ligt bij Turpijn het accent niet primair op de personen, maar op de ontwikkeling van de status van de Tweede Kamer tot belangrijkste nationale politieke instituut. Dat proces ging niet vanzelf, de Kamerleden moesten proefondervindelijk leren optimaal gebruik te maken van dit nieuwe instrumentarium. Het is een mooi thema, dat inderdaad nog nooit systematisch is onderzocht.

De nieuwe Kamerleden, merendeels aanhangers van Thorbecke, zouden een nieuwe start mogelijk maken. De schrijver maakt duidelijk dat de invoering van nieuwe regels alleen niet genoeg was. Sommige nieuwe grondwetsartikelen waren wel heel sober verwoord, zoals het welbekende artikel 53, 'De Koning is onschendbaar; de ministers zijn verantwoordelijk'. Een zin van acht woorden, maar hoeveel meer zijn er niet aan gewijd om de betekenis ervan te duiden?

Hoe de nieuwe regels met betrekking tot de nieuwe rechten van de Tweede Kamer moesten worden toegepast, of liever, worden geïnterpreteerd, bleek allerm minst eenvoudig. Onder het eerste kabinet dat hiermee te maken kreeg was er nogal eens verwarring over de dubbelrol die ministers, tevens Kamerleden, innamen. Turpijn noemt hilarisch aandoende voorbeelden hoe een minister-Kamerlid al naar gelang zijn positie uiteenlopende stellingen betrok. Thorbeckes interpretatie van de regels, overgenomen door de meerderheid van de Kamer, had tot gevolg dat de ministers van het kabinet-De Kempenaer successievelijk verdwenen, waarna Thorbecke zelf met nieuwe ministers hun plaatsen kon innemen. Turpijn stelt dat het Thorbecke daar ook om te doen was, dat de sindsdien geldende ongeschreven regel van onverenigbaarheid van minister- en Kamerlidmaatschap geboren was om de

zittende minsters te doen verdwijnen (p. 41). Maar daarin overtuigt hij niet. Het resultaat moge zo geweest zijn, toch lijken Thorbeckes weloverwogen ideeën over dualisme de grondslag te hebben gevormd voor deze nieuwe regel.

De liberalen, en tot de jaren zestig vooral Thorbecke, speelden in de interpretatie van de nieuwe regels de grootste rol. Na de eerste nog onzekere jaren waarin de regels nog niet algemeen ingang hadden gevonden, was het vooral de periode onder Thorbeckes opvolger Van Hall, waarin de nieuwe instrumenten door de liberale oppositie handen en voeten kregen. Ten tijde van Thorbeckes tweede kabinet waren de 'liberale' regels al aardig ingeburgerd. De antiliberale oppositie ontbrak het aan eensgezindheid om die regels in een andere richting te buigen.² Zo kon een volgende generatie politici de inmiddels aanvaarde toepassing van de regels verdedigen als 'traditie'.

Het boek toont duidelijk hoe de toepassing van de nieuwe instrumenten van de Kamer, het recht van amendement, van enquête en van interpellatie niet dan geleidelijk haar beslag kreeg. De Kamerleden wijdden er vele woorden aan. Turpijn noemt onder die nieuwe instrumenten ook het recht van initiatief en het gebruik van de motie. Beide waren echter niet geheel nieuw. Het recht van initiatief staat, in iets andere bewoordingen, al vermeld in de Grondwet van 1815 (art. 114). Thorbecke zelf maakte er in 1844 gebruik van met zijn Negenmannenvoorstel. De grondwettelijke vastlegging van de ministeriële verantwoordelijkheid in 1848 maakte wel een geheel nieuw gebruik van deze beide instrumenten tot beïnvloeding van het wetgevings- en besluitvormingsproces mogelijk.

Hier is ook de plaats om op een minpuntje van het boek te wijzen. Het is ronduit een gemis dat de auteur geen aandacht schenkt aan de parlementaire praktijk in de voorafgaande periode. De enige plaats waar hij ingaat op de periode voor de liberale grondwetswijziging en de toenmalige praktijk in de Tweede Kamer is het hoofdstuk over het voorzitterschap van de Kamer (p. 154 e.v.). Hierdoor blijft onbelicht welke elementen in de parlementaire praktijk voor en na 1848 *niet* veranderden.

Wie bang is dat een onderzoek naar de toepassing van nieuwe regels een gortdroog verslag oplevert kan gerust zijn. Jouke Turpijn is er in geslaagd beeldend te schrijven, niet het minst doordat hij veelvuldig kon putten uit de boekjes van contemporaine politieke verslaggevers als Lavater, Sagittarius en Castor et Pollux, die de bewoners van het Binnenhof raak portretteerden in hun optreden als spreker, al dan niet met vermelding van uiterlijke opvallende kenmerken. Het maakt het lezen van dit boek tot een genoegen. Want al gaat het in dit boek om 'de uitvinding van de Tweede Kamer', Turpijn laat zien dat dit mensenwerk was. De spelers handelden niet louter rationeel, maar evenzeer opportunistisch. Een bijkomende aardige vondst is het overnemen van portretjes van enkele hoofdrolspelers bij het begin van elk hoofdstuk, van een parlementair ganzenbord uit 1867, dat achter in het boek in zijn geheel is weergegeven.

Ineke Secker

Noten

- 1 Heinrich Best, *Die Männer von Bildung und Besitz* (Düsseldorf 1990).
- 2 Een mooie vondst is daarom de titel die het recensie-artikel over Turpijns boek in *de Volkskrant* (15 febr. 2008) van J.Th.J. van den Berg meekreeg: 'Liberalen leerden Tweede Kamer mores'.

Vrij zwevend: de positie van de vrijzinnig-democraten

Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901-1946* (Uitgeverij Bert Bakker; Amsterdam 2008) ISBN 978 90 351 3239 9, 837 p. (+ 16 p. fotokatern), prijs: € 39,95.

Op 12 december 2007 promoveerde historicus Meine Henk Klijnsma aan de Universiteit van Amsterdam op een vuistdikke geschiedschrijving van de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb), een partij die zich in de eerste helft van de twintigste eeuw op de linkerflank van politiek-vrijzinnig Nederland bewoog. Hij heeft een doorwrocht werk geleverd, vol heldere hoofdlijnen én detailfeiten, inzichtelijke kaartjes (met bijvoorbeeld de electorale zwaartepunten van de vdb) en tabellen, dat bovendien vlot leest. Jammer alleen dat dit fraaie boek niet in gebonden vorm is uitgegeven; het is nu bijna niet te vermijden dat de forse rug in de kreukels raakt.

In de vrijzinnige hoek van de Nederlandse politiek (waar zich de liberalen en aanpalende stromingen bevonden) kreeg de vdb altijd al relatief veel belangstelling van historici. Voor een deel kwam deze van auteurs wier eigen sympathieën bij de sociaaldemocratie lagen. Zij zagen de vrijzinnig-democraten vaak als 'gemankeerde sociaaldemocraten': wel sympathiek vanwege hun verwantschap met de sociaaldemocratie, maar als het erop aan kwam zouden de vrijzinnig-democraten de juiste inzichten en instincten hebben ontbeerd. Klijnsma, zelf een d66-aanhanger, beoordeelt de vrijzinnig-democraten op hun eigen merites, en terecht. De auteur koestert overduidelijk een grote sympathie voor de vrijzinnig-democraten, laat zich soms ook door hun vooroordelen meeslepen (zo is een liberaal bij hem automatisch 'conservatief', een door vrijzinnig-democraten veel gebezigde als verdachtmaking bedoelde kwalificatie die blijkbaar geen nadere toelichting behoeft), maar toch schuwt hij het niet de vdb en zijn leiders de maat te nemen.

Klijnsma wil dus de vrijzinnig-democratie als een zelfstandige politieke stroming beschouwen, niet als een verwaterde sociaaldemocratie en evenmin als een variant van het liberalisme. Vóór hem is al door enkele andere historici het eigene van de vrijzinnig-democratie benadrukt (onder wie door ondergetekende). Maar Klijnsma gaat een stap verder met de stelling dat de vdb tevens een eigen ideologie ontwikkelde. Het is een claim die niet goed uit de verf komt.

Om te beginnen voedt Klijnsma zelf de suggestie dat de vrijzinnig-democraten een onderstroming van het liberalisme vormden. Hij noemt hen aan het begin van zijn boek de rechtstreekse nakomelingen van de 'sociaalliberalen' die eind negentiende eeuw optraden (p. 38 en 62); later typeert hij hun ideologie als 'ontplooingsliberalisme' (p. 343 en 746-747). Een en ander is verwarrend, al was het maar omdat beide genoemde varianten van liberalisme niet hetzelfde zijn: voor ontplooingsliberalen blijft het individu de maat der dingen – net als voor klassiekliberalen – terwijl sociaalliberalen juist dát uitgangspunt relativeren door het individu meer in te bedden in zijn omgeving. Maar het belangrijkste bezwaar: als de vrijzinnig-democraten inderdaad sociaalliberaal of ontplooingsliberaal waren, welke van beide ook, houdt Klijnsma's claim op een afzonderlijke vrijzinnig-democratische ideologie geen stand.

Bij het ontstaan van de vdb in 1901 was er een dunne scheidslijn met de Liberale Unie (LU), waar veel vrijzinnig-democraten zich van afsplitsten (anderen kwamen uit de op sterven

na dood zijnde Radicale Bond). Terecht stelt Klijsma dat op grond van hun inhoudelijke stellingnames niet is te verklaren waarom bijvoorbeeld Drucker en Fokker naar de nieuwe vdb gingen terwijl Goeman Borgesius en Rink in de lu bleven – ja zelfs de Zaanse radicaal De Boer sloot zich niet aan bij de vdb maar bij de lu. De vdb beweerde dat de lu bestond uit een oneigenlijk ratjetoe van ‘conservatieve’ en ‘vooruitstrevende’ vrijzinnigen. De Unie zou er beter aan doen zich op te splitsen zodat de ‘conservatieven’ in de Bond van Vrije Liberalen (bvl) – ter rechterzijde van de lu – konden opgaan, waarna de ‘vooruitstrevenden’ welkom waren in de vdb. De lu had hier – natuurlijk – geen oren naar en hield vdb en bvl lange tijd op gelijke afstand. Tot begin 1919, toen de algemene vergadering van de lu haar bestuur opdroeg de weg te bereiden naar een fusie met de vdb. De vdb weigerde zo’n fusie botweg. Opmerkelijk genoeg geeft Klijsma de vrijzinnig-democraten daarin niet zonder meer gelijk, terwijl hun houding logisch was als zij inderdaad een eigen, van het liberalisme te onderscheiden, ideologische grondslag hadden gehad. Klijsma merkt op dat in het vrijzinnig-democratische hoofdbestuur een meerderheid wel was te vinden voor een fusie met de lu, maar dat de leider Marchant en zijn secondant Oud het blokkeerden. Marchant zou bang zijn geweest voor verlies van zijn eigen machtspositie in een groter partijverband. Klijsma veroordeelt de uiteindelijk afwerende houding van de vdb als ‘sectarisme’ (p. 256-259). Ook voor het feit dat de vdb zich in 1921 afzijdig hield van de vereniging van alle overige vrijzinnigen in de Vrijheidsbond, toont de auteur geen begrip. Volgens Klijsma was die houding niet gebaseerd op rationele inhoudelijke gronden maar op gevoelsmatige culturele gronden. Dat ben ik met hem eens, maar het is een merkwaardig oordeel voor iemand die aan de vdb een eigen ideologie toeschrijft.

De werkelijke scheidslijn tussen unie-liberalen en vrijzinnig-democraten was naar mijn oordeel gelegen in hun verschillende houding tegenover de sociaaldemocratie. Vrijzinnig-democraten koesterden erg warme gevoelens voor de sociaaldemocraten, zozeer dat zij regelmatig lieten blijken de verkiezing van een sociaaldemocraat boven een vrij-liberaal te prefereren. Unie-liberalen vonden dat aldus onaanvaardbare schade werd toegebracht aan het liberalisme, dat bovenal hoog moest worden gehouden. Zoals de (linkse) unie-liberaal De Kanter het bij het scheiden der vrijzinnige wegen in 1901 uitdrukte, diende tussen liberalen en sociaaldemocraten ‘den muur hoog opgetrokken’ te blijven. Uit Klijsma’s boek blijkt weer eens hoezeer de vrijzinnig-democratische liefde voor de sociaaldemocraten onbeantwoord bleef. Terwijl de vdb zich ten doel stelde de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (sdap) bij het landsbestuur te betrekken, onttrok de sdap zich telkens aan de verantwoordelijkheid: in 1913 wees zij het vrijzinnige aanbod deel te nemen aan de regering af, in november 1918 riep haar leider Troelstra op tot revolutie (tot ontsteltenis en woede van Marchant) en begin jaren dertig toonde zij zich niet bereid – althans in vrijzinnig-democratische ogen – om de economische crisis te helpen bestrijden. Toen dan eindelijk in 1939 de eerste sdap’ers tot een kabinet toetraden, had de vdb daartoe niets bijgedragen.

De vdb is nogal eens getypeerd als een partij van generaals zonder leger. Klijsma toont aan dat de partij wel degelijk een vrij vaste achterban had; misschien wel geen leger maar in ieder geval een brigade. Aan aanvoerders had de partij voorts inderdaad geen gebrek. *Om de democratie* bevat fraaie persoonsschetsen waarin allerlei hebbelijkheden en onhebbelijkheden naar voren komen; steeds wordt elk Kamerlid dat nieuw gekozen is door de auteur in het zonnetje gezet compleet met schaduwkanten. Een veelvuldig onder de vrijzinnig-democraten voorkomende onhebbelijkheid was het zich nogal bewust zijn van de eigen (soms ook niet

geringe) bekwaamheid. Voor de directe omgeving is dat een minder prettige eigenschap en wanneer een aantal van zulke zelfbewuste personen zich onder één partijdak bevinden, wil het huis nog wel eens te klein zijn. In het vdb-huis heerste voortdurend ruzie. Zou het toeval zijn dat de politieke leiding gedurende de helft van het vooroorlogse bestaan van de partij berustte bij meester-ruziemaker Marchant?

De vdb had in theorie een uitgesproken voorkeur voor het optreden van parlementaire kabinetten, waarvan helder was uit welke Kamerclubs/fracties steun was te verwachten. Opmerkelijk genoeg hield de vdb echter in de praktijk afstand tot kabinetten waarin geestverwante ministers optraden. Zijn bejegening van het vrijzinnige kabinet-De Meester – het is goed dat Klijnsma vaststelt dat dit kabinet niet de waardering kreeg die het verdiende – was onvriendelijker dan die door de bvl en zelfs dan die door de aan de andere zijde van de anti-thetische scheidslijn staande chu. In 1913 wilde een meerderheid in de vdb, net als in de bvl, toen een vrijzinnig-socialistisch meerderheidskabinet door de weigering van de sdap onhaalbaar bleek, geen vrijzinnig minderheidskabinet vormen. Begrijpelijk, maar het gevolg was het optreden van het extraparlamentaire vrijzinnige kabinet-Cort van der Linden, dat vervolgens van Marchant het verwijt kreeg dat het over de hoofden van de parlementariërs heen regeerde. In 1933 was de vdb zó afhoudend ten opzichte van deelname van de Vrijheidsbond aan een crisiskabinet-Colijn, dat hij het extraparlamentaire karakter van dit kabinet mede in de hand werkte.

Nog vreemder was de slordige omgang, zacht uitgedrukt, met geestverwante ministers. Van de zes vdb'ers die bij het aantreden van bovengenoemde drie kabinetten als minister optraden, zou alleen Oud nadien nog een prominente rol in de partij vervullen. En zelfs hem viel geen algehele waardering ten deel; zijn bezuinigingsbeleid zou hem later door menig partijgenoot kwalijk worden genomen. Voor vier van deze bewindslieden bracht het ministerschap zelfs een breuk met de eigen partij: Van Raalte (uit het kabinet-De Meester) stapte naderhand over naar de lu, Treub en Pleyte zegden hun partijlidmaatschap op toen de eerstgenoemde begin 1915 van Marchant een op de man gespeelde aanval moest verduren, en Marchant zelf werd in 1935 door zijn voormalige adjudant Oud verstoten toen hij in het geheim tot het katholiek geloof bleek te zijn overgegaan. De vdb die zo geknipt leek voor bruggen bouwen en bekwaam bestuur, bleek uiteindelijk (zich) niet te kunnen binden en beter te zijn in breekwerk.

Patrick van Schie

Ook zonder rood weinig verandering van kleur

Jan Willem Brouwer en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet-De Quay, 1959-1963. Regeren zonder rood* (Boom; Amsterdam 2007) isbn 978 90 8506 354 4, 488 p., prijs: € 45,-.

In zijn naoorlogse kabinettenreeks presenteerde het Nijmeegse Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (cpg) eind 2007 het deel over de regeerperiode van het kabinet-De Quay, de jaren 1959 tot 1963. De titel *Regeren zonder rood* is snel verklaard: na een lange periode van rooms-rode samenwerking – al of niet op brede basis – ging het om het eerste kabinet na

kamerverkiezingen zonder de PVDA. Bij de val van het kabinet-Drees IV en tijdens het confessionele interim-kabinet Beel II was al wel duidelijk dat de partijen, die zo lang hadden samengewerkt, op elkaar waren uitgekeken. Het mocht niet hardop gezegd worden, maar de KVP met in haar kielzog de ARP en CHU, samen nog goed voor 75 zetels, wilden het eens met de sterk gegroeide VVD – zes zetels winst – proberen. De drie confessionele fracties lieten tijdens de formatie duidelijk uitkomen noodzakelijke afspraken niet in een stringent regeerakkoord vast te willen leggen: er diende een *extraparlamenteair* kabinet te komen. Daarbij konden ze er voetstoots van uitgaan dat op die basis geen kabinet met de PVDA, die wel duidelijke afspraken wenste, geformeerd zou kunnen worden.

De formatie van het eerste naoorlogse confessioneel-liberale kabinet was geen groot probleem, afgezien van de verdeling van de departementen en de keuze van de ministers. Na het voorwerk door demissionair minister-president Beel lukte het beoogd minister-president De Quay in eerste instantie niet een kabinet te formeren. Een recordaantal kandidaat-ministers werd gevraagd, van wie velen weigerden. Zelfs vier KVP-leden weigerden Economische Zaken. Uiteindelijk kon met opnieuw hulp van Beel toch een kabinet-De Quay beëdigd worden.

In de parlementaire geschiedenis staat het kabinet-De Quay niet bekend om zijn daadkracht. Daar is met de publicatie van *Regeren zonder rood* niet echt verandering in gekomen. Het kabinet beoogde met name op sociaaleconomisch terrein het roer om te gooien. Na de geleideloonpolitiek en het stringente huurbeleid moest het economisch leven worden geliberaliseerd. De belastingen zouden worden verlaagd. In de praktijk is het kabinet er niet in geslaagd zo'n ander sociaaleconomisch beleid gestalte te geven. Huren konden niet worden vrijgegeven zonder voorafgaande loonsverhogingen. Ook in een economisch gunstig klimaat mochten de lonen vooral niet hoger uitvallen dan de toeneming van de arbeidsproductiviteit. Dat betekende al direct differentiatie naar bedrijfstak en heel dwingende 'spelregels' om de loonvorming te beheersen. Doorwerking van loonsverhogingen in de prijzen wenste het kabinet daarbij ten koste van alles te voorkomen. Serieuze belastingverlaging was niet goed te realiseren met hogere uitgaven voor defensie, onderwijs en infrastructuur.

Kwam het kabinet-De Quay in de parlementaire geschiedenis verder nog wel eens ter sprake, dan was dat eigenlijk alleen vanwege de volstrekt onnodige kabinetscrisis over 2500 woningwetwoningen en het volledig mislukte beleid ten aanzien van Nieuw-Guinea. Beide zaken passeren vanzelfsprekend ook in *Regeren zonder rood* uitvoerig de revue. Voor het binnen één kabinetsperiode nauwelijks geëvenaarde échec van het Nieuw-Guineabeleid van het kabinet-De Quay is zelfs een derde deel van de aan het kabinetsbeleid bestede tekst van het boek uitgetrokken. Daarbij is overduidelijk dat het belang van de Nieuw-Guineakwestie ver uitstijgt boven alle andere kabinetszaken. Auteur Brouwer heeft de vele discussies in Tweede én Eerste Kamer over Nieuw-Guinea nauwgezet chronologisch beschreven. Daarin klinkt vooral door dat een groot aantal factoren zowel van binnenlandse als van internationale aard in de treurige gang van zaken een belangrijke rol speelde. Het échec van het kabinet was ook het échec van de grote Kamerfracties, inclusief die van de PVDA. De eerstverantwoordelijke minister Luns lijkt volgens de auteur ten onrechte verweten de volksvertegenwoordiging onjuist – met betrekking tot de bekende omstreden Amerikaanse toezegging eventueel met geweld Indonesië tot de orde te roepen – dan wel tenminste veel te beperkt geïnformeerd te hebben. Die nuancering van het beeld is voor de parlementaire geschiedenis van belang. Maar daarbij blijft ook gelden dat waarschijnlijk geen andere minister in de parlementaire geschiedenis na zo'n – wel degelijk ook – persoonlijk échec gewoon op zijn stoel is blijven zitten.

Terwijl formateur De Quay in maart 1959 in eerste instantie Nieuw-Guinea – via een ‘internationaal gesprek’ – uit de ijskast had willen halen, was het de taak van Luns geweest om die gedachte te bestrijden. Daarmee zou Soekarno in de kaart gespeeld worden. En voor Luns gold dat overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië door ‘een voor-, zij- of achterdeur’ onacceptabel was. Drie jaar later was het ‘aan het onmogelijke is niemand gehouden’ niet van de lucht.

De beschrijving door auteur Van Kessel van de woningwetcrisis – in de parlementaire geschiedenis doorgaans aangeduid als de *dakpancrisis* of nog liever de *jenevercrisis* – kon nauwelijks nog iets nieuws opleveren. Het betrof vooral een machtsstrijd in de ARP tussen enerzijds de ministers Zijlstra en Van Aartsen en anderzijds de fractie onder leiding van Bruins Slot. Zoals bekend moest de fractie na het informatiewerk van partijgenoot De Gaay Fortman binnen twee weken het onderspit delven. Achteraf is het volgens de auteur de vraag of jenever echt, zoals het verhaal wil, een rol gespeeld heeft. Dat de antirevolutionairen in die jaren in de Kamer als de jeneverdrinkers te boek stonden, is een bekend gegeven. Dat een aantal leden flink had ingenomen lijkt ook niet bestreden te kunnen worden. De vraag is wel of alcohol een rol heeft gespeeld in de standpuntbepaling en het stemgedrag van de ARP-fractie. De auteur acht het onwaarschijnlijk, mede op basis van betrekkelijk recente uitspraken van enkele voormalige fractieleden.

De kwestie is van groter belang dan de populaire aanduiding van een specifiek incident in de parlementaire geschiedenis. Bij het publiceren van uitvoerige studies over een kabinet dat veertig tot vijftig jaar geleden aan het bewind was, kan het CPG profiteren van de distantie in de tijd. Na zoveel jaar is het goed mogelijk om het grotere of geringere belang van bepaalde zaken te onderscheiden. Naast de Kamerstukken en met name de *Handelingen* kan volop gebruikgemaakt worden van de notulen van de ministerraad, waaruit blijkt hoe individuele bewindslieden en het kabinet als geheel op parlementaire activiteiten reageerden. Dat geldt ook voor sindsdien verschenen publicaties en bijvoorbeeld interviews met voormalige politieke hoofdrolspelers. Bij een studie naar een kabinetsperiode, die al meer dan veertig jaar geleden werd afgesloten, gaan echter ook nadelen optreden. Directe waarnemers – met name parlementair journalisten – registreren ook zaken die niet in de Kamer zijn uitgesproken. Kamerdebatten zijn soms ook niet veel meer dan een rollenspel. Politieke hoofdrolspelers kunnen bovendien veertig jaar na dato nauwelijks meer als een betrouwbare bron gekwalificeerd worden. Iedereen poest als vanzelfsprekend zijn eigen rol in de parlementaire geschiedenis op.

Een en ander doet niet af aan de waardering voor ook dit deel in de reeks kabinetsstudies van het CPG. Die waardering betreft de beschrijving van het parlementaire functioneren: zeg maar de rituelen en tradities op het Binnenhof, maar bovenal de boeiende wijze waarop parlementaire debatten zijn beschreven. De tien auteurs zijn er onder redactie van de twee ervaren medewerkers Brouwer en Ramakers in geslaagd een prettig leesbaar boek te publiceren met een knappe eenheid van stijl en benadering. Daarbij is de ene bijdrage inhoudelijk wel overtuigender dan de andere. Met name de bijdragen van Van Merriënboer over sociaal-economische kwesties – niet de eenvoudigste thematiek – zijn bepaald van kwaliteit. Vanuit parlementair historisch oogpunt is in een hoofdstuk over immateriële zaken naast de totstandkoming van de Mammoetwet vooral de behandeling van de nota inzake reclametelevisie van belang. Aan het eind van de rit van het kabinet-De Quay zijn de contouren van de breuk in het opvolgende kabinet-Marijnen al duidelijk zichtbaar.

Net als in eerdere delen waarschuwen de redacteurs ervoor dat door de keuze voor debatten over politiek spannende onderdelen van het kabinetsbeleid gemakkelijk een verte-

kend beeld ontstaat. Het is nu eenmaal niet mogelijk om alle belangrijke zaken, die in een kabinetsperiode aan de orde waren uitvoerig naar voren te halen. In een – mager uitgevallen – hoofdstuk over lopende en onomstreden zaken is getracht dat probleem te ondervangen. De lezer, die stuit op een eerste signaal dat de mijnbouw een keerpunt nadert, op de eerste Nota Ruimtelijke Ordening, op een aardgasvondst in de provincie Groningen of op een revaluatie van de gulden, moet zich net als bij tal van andere zaken realiseren dat hij over die onderwerpen andere bronnen zal moeten raadplegen.

Ook als het kabinet-De Quay niet overliep van daadkracht moet achteraf wel geconstateerd worden dat het menig voorstel voor een belangrijke wet met succes in de Kamers – met in beide Kamers opvallend vaak verdeeld stemmende fracties – heeft weten te verdedigen.

Gerard Visscher

De politicus als mens

Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Uitgeverij Boom; Amsterdam 2007) ISBN 978 90 8506 393 3, 148 p., prijs: € 19,50.

Wouke van Scherrenburg, *Mannen op het Binnenhof. Interviews met mannelijke politici* (Uitgeverij Archipel; Amsterdam/Antwerpen 2007) ISBN 978 90 6305 296 6, 152 p., prijs: € 15,95.

In 2007 ontvaardden in Nijmegen vermeende intimiteiten in een fietsenkelder tussen een vvd-raadslid en een pvda-wethouder, Paul Depla, in een ware mediarel. 'We leven niet in een realitysoap. Ik ben geen Fransje Bauer of André Hazes. Ik heb recht op een privéleven', zo luidde de reactie van Depla tijdens het raadsdebat dat volgde.¹ De relatie tussen het publieke domein en de privésfeer heeft altijd al een rol gespeeld in de politiek, maar de aard van die relatie lijkt door de jaren heen te zijn veranderd. De politiek heeft een personalisering ondergaan. De stroom van politieke biografieën van de laatste jaren getuigt van de toegenomen interesse voor het privéleven van de politicus. De methodische vragen en dilemma's die gepaard gaan met dit genre vormen het onderwerp van de congresbundel 'Privé in de politieke biografie'.

Het boek is samengesteld door Hans Renders, directeur van het Biografie Instituut, en Gerrit Voerman, directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Een congres met hetzelfde onderwerp stond aan de basis van deze bundel. Het openingsartikel van Renders gaat in op de vraag wat in het algemeen het nut is van de biografie. Voerman spitst zijn conclusie toe op de *politieke* biografie. Terecht concludeert hij dat vanwege de personalisering van de politiek de aandacht binnen de politieke geschiedschrijving zal toenemen voor dit type studie. Naast de artikelen van de twee redacteurs worden er bijdragen geleverd door Antoon de Baets, Mineke Bosch, Joop Ellemers, Elsbeth Etty, Jelle Gaemers, Jeroen Koch, Ruud Koole en Paul van der Steen, auteurs met uiteenlopende achtergronden. In de bijdragen worden belangrijke vragen opgeworpen voor de beoefenaars van het genre van de politieke biografie. Is een politieke biografie bijvoorbeeld compleet zonder een inkijk te bieden in het privéleven van de politicus? Welke aspecten van dat privéleven zijn relevant? Hoe ver mag de biograaf gaan? Is de biografische methode wel een wetenschappelijke methode?

Dat zijn belangrijke onderwerpen, maar een overkoepelende vraagstelling ontbreekt helaas. Een toelichting op de opbouw wordt in de inleidende artikelen van Renders en Voerman evenmin gegeven. Het gevolg is dat de lezer zelf op zoek moet naar de samenhang tussen de bijdragen van de auteurs. Dit valt niet mee, want de behandelde vragen en thema's lopen af en toe flink uiteen. Koole gaat bijvoorbeeld uitvoerig in op de vraag hoe ver politieke partijen tijdens het rekruteren mogen gaan bij het beoordelen van het privéleven van politici. De korte opmerkingen over de politieke biografie in zijn conclusie doen hierdoor wat obligaant aan. Ook de bijdrage van De Baets is een vreemde eend in de bijt. Er worden overtuigende antwoorden geformuleerd op belangrijke vragen over postume privacy en reputatie, maar vanwege deze beperkte invalshoek is het betoog te juridisch van aard in vergelijking met de andere bijdragen.

De belangrijkere vraag in hoeverre het privéleven een plaats moet krijgen in de politieke biografie wordt door anderen uitvoeriger behandeld. Zo legt Koch helder uit dat de biograaf er eigenlijk niet aan ontkomt om het privéleven van de politicus bij het verhaal te betrekken. Hij illustreert dit aan de hand van de antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper die politieke tegenstand wist te neutraliseren door te dwepen met zijn persoonlijke zielenroerselen en zijn slechte gezondheid. Zo verging het ook De Savornin Lohman, aanvankelijk een politieke medestander. Hij had Kuyper 'in het kamp van Robespierre' geplaatst, maar bond uit medelijden uiteindelijk in. Kuyper bestookte hem namelijk met gedetailleerde beschrijvingen van de kwalen waarmee God hem beproefde. 'Komt dit er ook nog eens bij', leek hij ermee te willen zeggen. Voor een beter begrip van de politieke geschiedenis is het bestuderen van het privéleven eigenlijk essentieel, zo betoogt ook Van der Steen. Dat de politieke biografie een 'Story of Privé voor intellectuelen' is, zoals critici menen, bestrijdt hij. De drijfveren van de politicus kunnen uit het privéleven worden gedestilleerd, we kunnen er uit opmaken of de hoofdpersoon wel praktiseerde wat hij predikte, het verhaal kan worden gekruid met treffende anekdotes, de tijdgeest kan tot leven worden gebracht en, waarschijnlijk het belangrijkste, soms kan worden aangetoond dat het privéleven een beslissende invloed heeft gehad op het politieke leven. Een voorbeeld hiervan is dat van Norbert Schmelzer, die in 1967 geen premier wenste te worden vanwege problemen binnen zijn huwelijk. Nog een andere reden om het private in de politieke biografie te betrekken geeft Gaemers: hij lijkt zich in zijn biografie van Willem Drees vooral te hebben verdiept in diens privéleven om bepaalde mythes rondom zijn persoon te ontcrachten.

De vraag in hoeverre het private een rol moet spelen in de politieke biografie wordt door Bosch vooral vanuit een genderspecifieke invalshoek benaderd. Ze constateert dat in biografieën van mannelijke politici steeds meer het privéleven wordt belicht en dat er tegelijkertijd in biografieën van vrouwelijke politici maar geen leven lijkt te komen. Dit komt, zo legt ze uit, doordat vrouwelijke politici zich in een spagaat bevonden. Enerzijds wilden ze niet te veel met vrouwelijkheid geassocieerd worden, omdat vrouwelijke deugden in de politiek geen rol van betekenis speelden. Anderzijds wilden ze niet te veel met mannelijkheid geassocieerd worden, omdat ze niet als abnormaal bestempeld wilden worden. De maatschappelijke context deed vrouwelijke politici op die manier hun privéleven afschermen, wat heeft geleid tot een gebrek aan relevante bronnen. Gaemers en Van der Steen wijzen er echter op dat ook biografen van mannelijke politici regelmatig moeite hebben om bronnen te vinden over het privéleven.

Een vraag die zich dan aandient is hoe te handelen bij een gebrek aan bronnenmateriaal. In hoeverre mag de biograaf de vrijgekomen ruimte invullen met speculatie? Etty is van

mening dat de biografie idealiter een afgerond leven behandelt en dat de biograaf mag gissen naar het privéleven van de hoofdpersoon, zolang dat maar duidelijk wordt aangegeven. De doden kennen volgens haar immers geen privacy. De biograaf moet aantonen hoe drijfveren, obsessies en geheimen het politieke handelen beïnvloedden. Ellemers deelt die visie niet en stelt het speculeren juist ter discussie. Te vaak worden er volgens hem oppervlakkige psychoanalytische verbanden gelegd die niet wetenschappelijk onderbouwd worden. Mede hierdoor trekt hij het wetenschappelijke karakter van de politieke biografie in twijfel.

Het dominante onderwerp van *Privé in de politieke biografie* staat niet ter discussie in de interviewbundel *Mannen op het Binnenhof*; de lezer kan zelf concluderen welk belang auteur Wouke van Scherrenburg hecht aan de rol van het private in de politiek. De bundel is de opvolger van *Vrouwen op het Binnenhof* dat in 2006 verscheen, en net als in dat boek staat het persoonlijke verhaal van de politicus centraal. Het boek bevat interviews met zestien bekende en minder bekende mannelijke politici: Harry van Bommel, Wouter Bos, Coskun Cörüz, Martijn van Dam, Staf Depla, Henk Kamp, Jan Marijnissen, Alexander Pechtold, André Rouvoet, Mark Rutte, Kees Vendrik, Maxime Verhagen, Bas van der Vlies, Frans Weekers, Geert Wilders en Gerrit Zalm.

De interviews zijn vlot geschreven en lezen gemakkelijk weg. Het zijn vooral persoonlijke portretten, want de geïnterviewde politici zijn zelf aan het woord en vertellen over hun jeugd, hun gezin, hun drijfveren, hun gevoelens, hun loopbaan en de politiek. Interessant wordt het wanneer er af en toe iets blijkt van de verwevenheid van de privésfeer en de publieke sfeer. Her en der bieden de interviews aardige inkijkjes. Kun je bijvoorbeeld echte vrienden hebben in de politiek? Verhagen zegt dat het zeldzaam maar mogelijk is: hij en Balkenende zijn bevriend. Maar Wilders zag zijn grootste vrienden veranderen in zijn grootste vijanden toen hij de vvd-fractie verliet. Een ander terugkerend thema is de druk van het politieke ambacht op het privéleven van de politicus. Marijnissen ziet zichzelf als de man die zondag het vlees kwam snijden en Weekers heeft de politiek 'roofofbouw' zien plegen op hem en zijn sociale omgeving. Maar het kan ook omgekeerd werken: in 2003 zag Verhagen af van een ministerspost omdat het thuisfront 'gedecideerd nee' zei.

Laat Verhagen zichzelf hier echter niet te veel gelden als de belichaming van het cda-programma? De lezer moet af en toe op zijn hoede zijn voor staaltjes van politieke marketing. Een nog belangrijkere vraag is of het boek een beter begrip van de politiek mogelijk maakt. Er wordt van alles verteld over het privéleven, maar de invloed daarvan op het politieke handelen blijft dikwijls onbesproken.

Voor de lezer die geïnteresseerd is in de persoon achter de politicus vormt de bundel een (enigszins beslagen) raam om bij de politicus een blik naar binnen te werpen. Interessanter voor de geschiedwetenschap is echter toch *Privé in de politieke biografie*. De artikelen in dit boek bevatten, waar het de relatie tussen de privésfeer en het publieke domein betreft, belangrijke handvatten voor toekomstige politiek biografen.

Renier van de Giessen

Noot

¹ NRC Handelsblad, 29 nov. 2007.

Was Van Agt de eerste en enige echte populist?

Adrianus Koster, *De eenzame fietser. Insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt* (Van Duuren Media; Culemborg 2007) ISBN 978 90 5940 331 4, 301 p., prijs: € 24,90.

Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt. Biografie. Tour de force* (Boom; Amsterdam 2008) ISBN 978 90 8506 556 2, 590 p., prijs: € 25,-.

In de huidige politieke discussie wordt veel gesproken over het zogeheten populisme. En vaak op een weinig vleierende wijze, zoals recent door R. Hartmans nog eens werd gedaan in het glossy *Maarten*. Opvallend is dat populisme wordt omschreven aan de hand van wat het niet is of waar het zich tegen verzet. Populisme betekent een afwijzing van elitarisme. Een afwijzing van het politieke establishment, van de *incrowd* en van het waarde hechten aan academische kwalificaties. In de publieke opinie heeft het populisme een nog negatievere connotatie gekregen. Populisten hebben te veel aandacht voor de hypes en hebben geen ideologische basis. Het zijn volksvertegenwoordigers die alleen maar doen wat de kiezer zegt en ze worden niet als verantwoordelijke politici beschouwd.

Is het terecht dat populisme altijd als negatief wordt neergezet? Wordt het geen tijd voor nuance in de discussie over het populisme? Als een politicus goed aanvoelt wat de bevolking wil, de mening van de kiezers benut voor zijn eigen meningsvorming en dan ook nog in zijn uitlatingen de kiezers de indruk geeft dat de mening van de kiezer aansluit bij de opvattingen van deze politicus, is hij dan niet gewoon een populist, maar dan in de goede zin van het woord? In deze bijdrage wil ik daarom populisme omschrijven als een houding van een politicus, die zijn eigen mening doordesemt van gevoelens die onder de bevolking leven en daarmee aansluiting probeert te vinden bij zijn kiezers. Daarmee relateert hij de gewichtigheid van de politiek, zoals die door het bestaande politieke establishment wordt gekoesterd. Er was maar één politicus die dat goed beheerste: Dries van Agt.

Andreas Antonius Maria van Agt werd geboren op 2 februari 1931 in het Brabantse Geldrop. Hij was de oudste van vijf kinderen in een katholiek ondernemersgezin. Het katholieke geloof werd niet als een last ervaren. Integendeel. Volgens Van Agt was het geloof beneden de Moerdijk zonnig, blij en soms nonchalant. Na zijn eindexamen aan het Augustianus gymnasium te Eindhoven ging hij rechten studeren aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij nam deel aan het studentenleven en ontmoette aldaar zijn latere vrouw Eugenie Kregelberg, met wie hij in 1958 trouwde. Ze kregen tussen 1959 en 1962 drie kinderen: Caroline, Frans en Eugenie. Na een korte periode bij een advocatenkantoor kreeg Van Agt een baan als wetgevingsjurist aangeboden op het ministerie van Landbouw. In 1963 verruilde Van Agt het ministerie van Landbouw voor dat van Justitie. In 1968 verkoos hij een wetenschappelijke loopbaan. Eerst als medewerker met het vooruitzicht om na promotie hoogleraar te worden. Door het overlijden van D. van Eck kwam zijn hoogleraarsbenoeming in een stroomversnelling: zonder te promoveren werd hij hoogleraar strafrecht. Maar zijn periode in de wetenschap zou niet lang duren. Al in 1971 werd hij door de KVP benaderd om als minister van Justitie tot het kabinet-Biesheuvel toe te treden.

Als jong minister vestigde Van Agt zijn naam al snel in het debat over de Drie van Breda, waarin hij uiteindelijk bakzeil moest halen. Zorgvuldig had hij het besluit voor vrijlating van

de Drie voorbereid, maar onder druk van de publieke opinie moest hij hier uiteindelijk van afzien. Het was zijn eerste ervaring met de invloed van de media op de politieke besluitvorming. In het kabinet-Den Uyl kwam hij weer terug als minister van Justitie, waarin de debatten over de abortuspraktijken van de Bloemenhovekliniek en Menten vooral tot de verbeelding spraken. Hij liep langs de politieke afgrond, maar wist zich staande te houden. Door de felle aanvallen op hem, ook van coalitiegenoot PvdA, groeide zijn populariteit onder de bevolking. Iedere harde aanval op hem zorgde voor groeiende steun onder de kiezers. Daarom was het logisch dat juist hij de eerste lijsttrekker van het CDA in 1977 werd.

De verkiezingen konden succesvol worden genoemd, omdat de neergaande trend van de christendemocratische partijen sinds 1963 werd gestuit. Voor een belangrijk deel was deze winst te danken aan de populariteit van de lijsttrekker. Hij presenteerde zich als een man van het volk, die niet elk politiek verschijnsel serieus nam.

Van Agt gebruikte zijn populariteit onder de kiezers om zijn positie in onderhandelingen te versterken. Tijdens de kabinetsformatie van het kabinet-Van Agt-Den Uyl-Terlouw (1981) trad hij als onderhandelaar terug, wetende dat de partij hem op dat moment niet in de steek zou laten. Dat bleek enkele dagen later toen Van Agt alsnog de opdracht kreeg om zijn tweede kabinet te formeren. Doelbewust had hij zijn populariteit gebruikt om zijn tegenstanders op achterstand te zetten.

Maar populair zijn betekent nog niet dat iemand een populistisch politicus is. In het hedendaagse debat worden de politici die zich als *outsiders* manifesteren, als populistten aangeduid. Als mensen die niet onder de Haagse kaasstolp willen opereren en beweren alleen naar de mensen in het land te willen luisteren. Ze verkiezen zelfs buitenparlementaire actie boven het debat in het parlement, zoals de oproep voor deelname aan demonstraties, het uitbrengen van een film of uit debatten weglopen om de televisie te kunnen bedienen. Dit kan als buitenparlementair, de parlementaire democratie ondermijnend populisme worden aangeduid ter onderscheiding van het parlementaire populisme.

Met dat laatste duid ik op de houding van politici die de mening van de kiezers serieus nemen, deze een nadrukkelijke plaats in het politieke debat geven en gebruiken ter ondersteuning van de eigen mening, zonder zich te willen afzetten tegen de politieke mores en gebruiken. Daarmee wordt de *vox populi* gebruikt om de kiezer het vertrouwen te geven dat zijn mening en stem er toe doet. Er wordt aansluiting gezocht bij de thema's die de mensen bezighouden en zware woorden in de politiek worden gerelativeerd. Het was Van Agt die juist dit instrument tot in de finesses beheerste. En daarmee was hij in ieder geval de eerste en wellicht tot nu toe de enige die als een echt parlementair populistische politicus mag worden aangeduid, ofschoon een persoon als Wiegel deze kunst in die tijd ook beheerste.

Van Agt kon deze populistische strategie alleen tot volle ontwikkeling laten komen dankzij zijn politieke opponenten. Van J.M. den Uyl en E. van Thijn straalde de politieke verbetering af. Hun gedrevenheid om hun sociaaldemocratische idealen te realiseren met drammerigheid kon slechts bestreden worden met enige relativering van het politieke bedrijf. Van Agt voelde dat ragfijn aan. De enige manier om overeind te blijven in deze politieke arena was het instrument van de relativering. Deze strategie beschrijven de auteurs tussen de regels door in *Tour de force*.

Na lezing van beide biografische boekwerken blijven enkele vragen onbeantwoord. Wat was de ideologische inbreng van Van Agt in de politieke discussie? Hij was de man van het ethisch reveil, maar wat was de inhoud daarvan? In geen beide boeken komt daar een helder

antwoord op. Was er geen dieperliggende inhoud onder deze vroege roep naar waarden en normen in de politiek of zijn de auteurs deze niet op het spoor gekomen? Welke was de inbreng van de politiek leider in de ideologische discussies van het CDA, waarin de katholieke traditie versus de protestants-christelijke over bijvoorbeeld de verdeling van verantwoordelijkheden nog steeds niet tot een gemeenschappelijke opvatting had geleid? Bemoeide Van Agt zich met deze discussie of liet hij deze aan anderen over? Het is jammer dat daar in beide boeken geen aandacht voor is, omdat hiermee de vraag over welke invloed Van Agt had op het beleid van de partij onbeantwoord blijft. En dat is mijns inziens een tekortkoming.

Dat neemt niet weg dat beide boeken een waardevolle bijdrage leveren aan de schets van de persoon Van Agt. Vooral Van Griensven c.s. maken duidelijk waarom Van Agt handelde zoals hij handelde. Dat is een grote verdienste. Dat komt minder tot uitdrukking in het boek van Koster. Die geeft meer een beeld van hoe zijn tijdgenoten nu aankijken tegen zijn toenmalige handelen. Ook dat is interessant, maar zegt iets minder over de motieven van Van Agt zelf.

Beide boeken samen geven een fraai beeld van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig, over het functioneren van de politiek in die periode, waarbij de vele anekdotes de leesbaarheid nog verder doen toenemen. Voor een politicus zijn het boeken die heerlijk op een vakantie gelezen kunnen worden. Echte recesliteratuur: ontspannend lezen en er veel van opsteken.

Jan Jacob van Dijk

Signalementen

Gesignaleerd

Anne Bos en Jan Ramakers

In deze rubriek worden korte signalementen geplaatst van boeken die van belang kunnen zijn voor de lezers van het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, maar die niet uitvoerig kunnen worden besproken in de recensierubriek omdat zij te weinig raakvlakken hebben met de parlementaire geschiedenis in de strikte betekenis.

Arie van der Zwan, *Van Drees tot Bos. Zestig jaar succes en mislukking. Geschiedenis van de PVDA* (Uitgeverij Balans; Amsterdam 2008) ISBN 978 90 5018 914 9, 362 p., prijs: € 22,50.

Hoewel de titel van het boek ook rept van het succes van de PVDA, is het op de keper beschouwd een uiterst kritische, haast ontluisterende geschiedenis van een sociaaldemocratische partij die niet alleen haar ideologische veren heeft afgeschud, maar die door Van der Zwan, een van de ideologen van Nieuw Links in de jaren zestig, zelfs als 'ideologisch uitgewoond' wordt gekwalificeerd. Volgens Van der Zwan dient de partij zich niet langer blind te staren op regeringsdeelname op de korte termijn, waardoor zij haar geloofwaardigheid verliest. Zij moet durven investeren in een brede maatschappelijke coalitie die bereid is in verzet te komen tegen de nieuwe uitdagers: de krachten achter het 'superkapitalisme' die burger en werknemer bedreigen. Het is trouwens opmerkelijk hoe Van der Zwan, wiens persoonlijke opvattingen van elke pagina spatten, erin slaagt in de passage over Nieuw Links als persoon volledig buiten beeld te blijven. (JR)

Cor Groenewold, *Christelijk en sociaal. Biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne* (Verloren; Hilversum 2007) ISBN 978 90 8704 008 6, 134 p., prijs: € 12,-.

De ondertitel ten spijt, maakt deze beknopte schets van het (politieke) leven van J.R. Slotemaker de Bruïne (1869-1941) zijn pretentie van biografie niet waar. Zo wordt het hoofdstuk 'Afkoms, jeugd, studie en gezinsleven' in slechts zeven pagina's afgedaan. Wel is het boekje een handzame inleiding op het leven en werk van de held als predikant, sociaal denker, hoogleraar, Kamerlid voor de CHU en minister van Arbeid, Sociale Zaken en Onderwijs. De balans is beredeneerd kritisch: in het parlement was deze vooraanstaande CHU-politicus, die altijd opereerde vanuit de wil het volk te dienen, te bescheiden en te voorzichtig, als minister schoot hij dikwijls tekort. (JR)

Marcel de Jong, *De Friese maffia. 296 Friese politici in Den Haag* (Friese Pers Boekerij; Leeuwarden 2007) ISBN 978 90 330 0665 4, 240 p., prijs: € 14,50.

Bestaat er zoiets als een 'Friese maffia' in Den Haag, zo vraagt Marcel de Jong, parlementair redacteur van de *Leeuwarder Courant* zich in dit boek af. De vijf Friese bewindslieden in het tweede kabinet-Kok afficheerden zich immers zo. De vraag levert een lichtvoetige parlementaire geschiedenis vanuit Fries perspectief op, die soms alle kanten uitwaaiert, maar daarom niet minder leesbaar is. En een Friese maffia met bijbehorende misstanden bestaat natuurlijk niet, wat niet wegneemt dat de Friezen in regering en parlement de belangen van de 'eigen' regio zelden uit het oog hebben verloren, net zo min trouwens als andere 'regionalen' in Den Haag. (JR)

Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar vvd* (Boom; Amsterdam 2008) ISBN 978 90 8506 544 9, 211 p., prijs: € 19,50.

Bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de vvd schreef Henk Vonhoff de jubileumgeschiedenis *Liberalen onder een dak*. Het boek *Zestig jaar vvd* biedt vanuit thematisch perspectief een mooie aanvulling op Vonhoffs studie: de positie van de vvd in het Nederlandse partijstelsel (Paul Lucardie), leiderschap in de vvd (Henk te Velde), electorale trends (Uri Rosenthal), de ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de vvd (Gerrit Voerman en Erwin van Dijk) en de ideologische ontwikkeling van de vvd (Fleur de Beaufort en Patrick van Schie). Een balans wordt opgemaakt door De Beaufort, Van Schie en Voerman in het hoofdstuk 'De bijdrage van de vvd aan de vormgeving van Nederland'. Zelfkritiek blijkt de vvd gelukkig niet vreemd. (JR)

Gerrit Voerman (met medewerking van Lucas Osterholt), *De vvd visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw* (Boom; Amsterdam 2008) ISBN 978 90 8506 539 5, 128 p., prijs: € 15,-.

Ook deze uitgave kwam tot stand bij gelegenheid van het twaalfde lustrum van de vvd. Gerrit Voerman schetst in een mooi uitgegeven boekwerkje aan de hand van de verkiezingsaffiches een korte geschiedenis van de vvd en haar voorlopers. De affiches zijn hier meer dan louter illustratiemateriaal. Voerman gaat uitvoerig in op de vorm en inhoud, de beeldtaal van de affiches, die vaak exemplarisch zijn voor hun tijd, maar die soms ook vooruitlopen. (JR)

Arthur Blok en Jonathan van Melle, *Veel gekker kan het niet worden* (Just Publishers; Hilversum 2008) ISBN 978 90 77895 23 8, 217 p., prijs: € 17,95.

In 'het eerste boek over Geert Wilders' doen de auteurs een poging meer te weten te komen over de persoon Wilders en zijn drijfveren. Aanvankelijk verleende de hoofdpersoon zijn medewerking – het boek bevat één groot interview over zijn jeugd – maar tot frustratie van de auteurs zegde Wilders hierna de samenwerking op. Zij schetsen voornamelijk op basis van interviews met oud-partijgenoten een beeld van een ambitieus en controversieel politicus die geen tegenspraak duldt. (AB)

Over de auteurs en de redactie

C.C. van Baalen (1958) is directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en hoogleraar Parlementaire Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

F. Bashir (1988) is lid van de Tweede Kamer voor de sp.

A.S. Bos (1977) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

D.F.J. Bosscher (1949) is hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

C.J.M. Brand (1982) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

W. Breedveld (1945) is commentator van het dagblad *Trouw* en docent politieke communicatie aan de Universiteit Leiden.

J.J. van Dijk (1964) is lid van de Tweede Kamer voor het cda en hoogleraar christelijk-sociaal denken aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

R. van de Giessen (1986) is student geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen en was als stagiair verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

J.L. Heldring (1917) is columnist voor *NRC Handelsblad*.

A.C. Hoetink (1980) is als promovendus verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij werkt aan een proefschrift over de werkwijze en spelregels van de Tweede Kamer na 1945.

R. de Jong (1960) is freelance historicus en werkzaam bij de Kiesraad.

C.A.R.H. Kirkels (1984) is historicus en studeert vanaf 2006 politicologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

T. Lagas (1955) is parlementair redacteur bij het dagblad *Trouw*.

OVER DE AUTEURS EN DE REDACTIE

M.H.C.H. Leenders (1957) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en aan de afdeling Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

M.P.M. van Lieshout (1957) is redacteur bij *de Volkskrant*.

J. Loots (1972) is historicus, verbonden aan de afdeling Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

H.A.F.M.O. van Mierlo (1931) is lid geweest van de Eerste en van de Tweede Kamer voor D66. Hij was minister van Defensie in het kabinet-Van Agt II en III en hij was vicepremier en minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Kok I.

J.J.M. Ramakers (1954) is historicus, verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

P.G.C. van Schie (1964) is historicus en directeur van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de vvd.

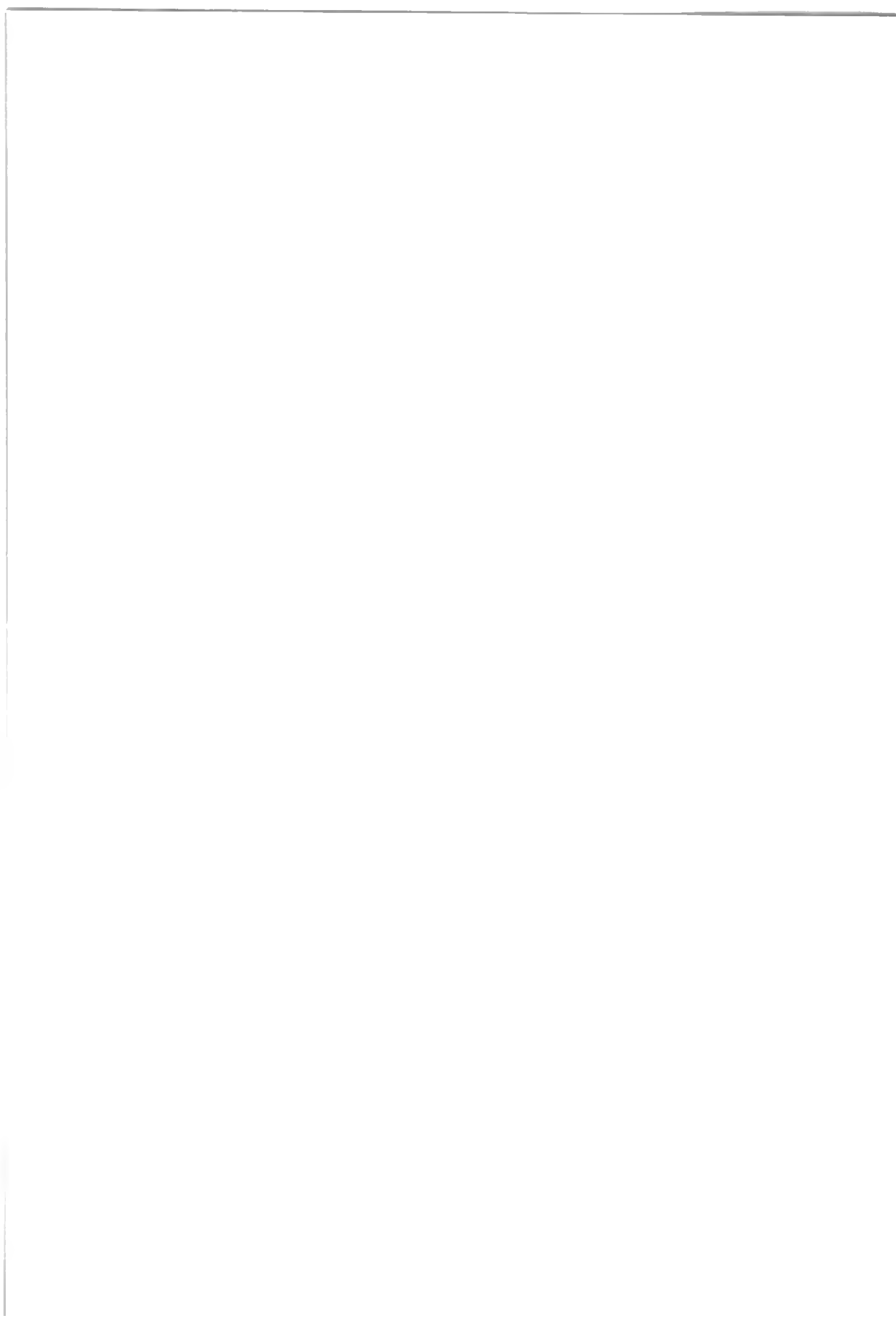
W.P. Secker (1943) is historicus en is als gastdocent werkzaam bij de Universiteit Leiden, afdeling Politieke Wetenschap van de faculteit der Sociale Wetenschappen.

E.G. Tanja (1981) is als promovendus verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij werkt aan een proefschrift over 'Goede politiek': opvattingen van Nederlandse politici over taak, status en vormgeving van de Nederlandse parlementaire politiek 1866-1940.

G. Visscher (1951) is politicoloog.

J. Wallage (1946) is burgemeester van Groningen.

H. te Velde (1959) is hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.



In het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* komen historici, politicologen, journalisten en (oud-)politici aan het woord over uiteenlopende onderwerpen uit de parlementaire geschiedenis. Het bevat artikelen, bronnenpublicaties, necrologieën, boekbesprekingen en een kroniek van het afgelopen parlementaire jaar.

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* verschijnt voor de tiende keer: reden voor een extra feestelijke editie met als passend thema 'het feest van de democratie'. Het parlement wordt erin beschreven als wat het óók is: een feestgebouw en een schouwtoneel, waar het om meer draait dan de inhoud alleen. Het gaat ook om het politieke gedrag, om de vormen en de regels, de rituelen en symbolen, delen van de politieke cultuur die op zichzelf ook betekenisvol zijn.

Historicus Henk te Velde beantwoordt de vraag waarom het zinvol is daar aandacht aan te besteden. In twee artikelen staan 'politieke feesten' centraal: Prinsjesdag en verkiezingsdag. Zijn het wel echte feesten en wat betekenen zij? Verder passeren de rituelen, symbolen, gebruiken en tradities in de Tweede Kamer de revue. Ten slotte wordt geanalyseerd hoe de inrichting van de Tweede Kamer de daar heersende debatkultuur beïnvloedt en wat de invloed is van de architectuur van het parlamentsgebouw in zijn geheel op de viering van het feest van de democratie.

In een nieuwe rubriek staat een opmerkelijk debat van het afgelopen parlementaire werkjaar centraal. In deze aflevering wordt aandacht besteed aan het Fitna-debat.

Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, gevestigd te Nijmegen, is een samenwerkingsverband van de Radboud Universiteit en de Stichting Parlementaire Geschiedenis te Den Haag. Het Centrum publiceert onder meer de serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland* na 1945.

